

publisher.agency
Switzerland

November, 2022

No 1

Zürich, Switzerland
24-25.11.2022

International
Scientific
Conference

Reviews
of Modern Science

UDC 001.1

P 97

Publisher.agency: Proceedings of the 1st International Scientific Conference «Reviews of Modern Science» (November 24-25, 2022). Zürich, Switzerland, 2022. 260p

ISBN 978-6-6054-8210-6

DOI 10.5281/zenodo.7369832

Editor: Romane Voegeli Professor, Universität Zürich

International Editorial Board:

Amy Hess

Professor, Berner Fachhochschule

Charlotte Gerber

Professor, École Polytechnique Fédérale de Lausanne

Kaan Studer

Professor, Eidgenössische Technische Hochschule Zürich

Larissa Michel

Professor, Fachhochschule Nordwestschweiz

Dion Schneider

Professor, Fachhochschule Ostschweiz

Steffen Suter

Professor, Glion Institute of Higher Education

Damien Jost

Professor, Haute École Spécialisée de Suisse Occidentale

Fabienne Hug

Professor, Hochschule Luzern

Romain Rüegg

Professor, Institut de hautes études internationales et du développement

Jürgen Kohler

Professor, Kalaidos Fachhochschule

Rorane Kohler

Professor, Université de Lausanne

Léa Peter

Professor, Universität Basel

Martino Peter

Professor, Universität Bern

Christel Hunziker

Professor, Universität Luzern

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency/>

Table of Contents

Art History

ТАИР ГАТАУОВ: ПРЫЖОК В ВЕЧНОСТЬ.....	6
<i>ЖУМАСЕИТОВА ГҮЛЬНАРА ТАЗАБЕКОВНА</i>	
AZƏRBAYCAN DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNİN ESTETİK TƏSİRİ	12
<i>RƏSMİYYƏ MAHMUDOVA</i>	

Philological Sciences

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ СЫНЫНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	19
<i>МАТАЕВА АСЫЛ КАМЧЫБЕКОВНА</i>	
THE IMPORTANCE OF INCLUSIVE EDUCATION FOR STUDENTS WITH DISABILITIES	28
<i>MIATBEKOVA Z.U.</i>	
<i>RISBAEV M.K.</i>	
<i>KALDIYBAEVA F.H.</i>	
SOME ASPECTS OF LANGUAGE POLICY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN	31
<i>ARZU KARIMOVA</i>	
ТЕКСТ. ВИДЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ	35
<i>ТАТАРЕНКО ТАТЬЯНА ДМИТРИЕВНА</i>	
<i>ТУРҒЫСБЕКОВА ГҮЛЬМИРА ЖҰМАҚАНОВНА</i>	
<i>ТОЙГАНБЕКОВА МОЛДИР ЕРЛАНОВНА</i>	
ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЕДИНОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА АЛТАЙСКИХ НАРОДОВ	40
<i>КАРИМОВ БАХТИЁР РАХМАНОВИЧ</i>	
СУБСТРАТ ТОПОНИМОВ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКАЯ СЕМАТИКА ТАРБАҒАТАЯ	47
<i>МАМЫШЕВА МОЛДИР ЕРЛАНОВНА</i>	

Pedagogical Sciences

DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL ABILITIES OF OLDER PRESCHOOL CHILDREN THROUGH EDUCATIONAL GAMES	58
<i>IZAT MERUERT MAGAUYAKYZY</i>	
<i>KIYAKBAYEVA ULBOSYN KOZYBAYEVNA</i>	
EFFECTIVE APPLICATION OF BLOOM'S CUBE IN BIOLOGY TEACHING	63
<i>SEVINI MEHDIEVA NIZAMI</i>	
ONLINE ADULTS EDUCATION	65
<i>GULHAYAT MATLAB ABDULLAYEVA</i>	
FORMATION OF PHONETIC SKILLS OF STUDENTS AT THE INITIAL STAGE OF EDUCATION	70
<i>MUSAYEVA LALA QISMET</i>	
АҚПАРАТТЫҚ — КОММУНИКАТИВТІК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫҢ БІЛІМ САПАСЫН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ	75
<i>ЖАҚСЫБАЕВ МҰРАТ БОДЕНОВИЧ</i>	
<i>ИСАТАЕВА АЙДАНА ЖАНАТҚЫЗЫ</i>	
ҒЫЛЫМИ ТАНЫМ ПРОЦЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ	79
<i>ТАНИРБЕРГЕНОВА САЛИМАШ КАЛИМУЛЛИЕВНА</i>	
<i>КАСЕНОВА ҚЫЗДАРҚУЛЬ БАХРАДИНОВНА</i>	
<i>ТАЙМАНОВА ЗУРА БОРАНҒАЛИЕВНА</i>	
USE OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AS A MODERN LESSON REQUIREMENT	85
<i>TARLAN ALIYEVA</i>	
CREATED BY MIRZA ALAKBAR SABIR EDUCATIONAL ISSUES	91
<i>BAKHISH ALASGAROV</i>	
<i>YAKUB SAMADOV</i>	
НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ	94
<i>КОЖАХМЕТОВА ФАРИДА БАХЫТЖАНОВНА</i>	
<i>АЖДАРБЕКОВА АЛИЯ БОЛАТБЕКОВНА</i>	
<i>КУАНЫШБАЕВА ШИЛДЕКУЛ СЫДЫКОВНА</i>	

Economic Sciences

ЭКОНОМИКАНЫ ДАМУ ТҮДІСІНІҢ ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢІНДЕГІ БАҒА БЕЛГІЛЕУ ӘДІСТЕМЕСІ	98
<i>АМАНЖОЛ А.</i>	
<i>МОМЫНКУЛОВА С.М.</i>	
<i>БАКТИЕРБЕКОВА А.Т.</i>	
МАРКЕТИНГОВЫЙ ПОДХОД К РАЗРАБОТКЕ НОВОГО ТОВАРА	103
<i>ГАДЖИЕВА НУШАБА АСЛАНОВНА</i>	
<i>БАБАКИШИЕВА СЕВИНДЖ ФИРУДДИНОВНА</i>	
<i>АЛИРЗАЕВ ЭЛЬНУР МАЗАХИРОВИЧ</i>	
FORMATION OF LEADERSHIP QUALITIES OF THE STAFF OF THE ORGANIZATION	114
<i>TYSHCHENKO ANZHELA VITALIYIVNA</i>	
<i>OKSANA ZHYLINSKA</i>	
LOGISTIC OF THROUGH SHOULDER FOR CONTAINER TRAINS	117
<i>KUANYSHBAYEV ZH.M.</i>	

Legal Sciences

ЖЕКЕ ӨМІРГЕ АРАЛАСПАУ ҚҰҚЫҒЫ ЖӘНЕ ОНЫ ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ ҚОРҒАУ	124
<i>КАПСАЛЯМОВ К.Ж</i>	
<i>БАБАМУРАТОВА Г.А</i>	

Philosophical Sciences

THE EVOLUTION OF STATE-RELIGION RELATIONS IN KAZAKHSTAN	127
<i>MUKAN AIGERIM BOLATOVNA</i>	
<i>SHANBAEVA ARAILYM NURDYGULOVNA</i>	

Chemical Sciences

CATALYTIC ISOMERIZATION OF HYDROCARBONS IN THE PRESENCE OF IONIC LIQUIDS	134
<i>AYSUN ISMAYILI</i>	
<i>PHD EMIROV SABIR</i>	
GRAFT POLYMERIZATION OF LAURYL ACRYLATE ON THE SURFACE OF POLYETHYLENE TEREPHTHALATE TRACK-ETCHED MEMBRANES	138
<i>MOLDABAYEVA MADINA</i>	
РТ/МОРДЕНИТСОДЕРЖАЩИЕ КАТАЛИЗАТОРЫ ПРОЦЕССА ГИДРОИЗОМЕРИЗАЦИИ БЕНЗОЛСОДЕРЖАЩИХ БЕНЗИНОВЫХ ФРАКЦИЙ.	142
<i>ГУЛЬГЕЗ АСАДОВА</i>	
<i>К.Х.Н. АМИРОВ САБИР</i>	

Political Studies

ADMINISTRATIVE AND LEGAL RESPONSIBILITY FOR VIOLATION OF TAX LEGISLATION	152
<i>ABDIROV E.S.</i>	

Historical Sciences

PATRIOTIC WAR FOR KARABAKH (ROAD TO VICTORY)	158
<i>NƏRGİZ MƏHƏMMƏD QIZI ÇOBANOVA</i>	
MARTYRED ATHLETES OF 44 DAYS	164
<i>SEVDA MƏHƏMMƏD QIZI HACIYEVA</i>	

Architecture

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ЛАНДШАФТНОГО ДИЗАЙНА.....	169
<i>АКМУРЗАЕВА БАЛЖАН СЫРЛЫБАЙКЫЗЫ</i>	

Political Studies

MECHANISM OF MASS MEDIA IN PROVIDING ACTIVITY OF FOREIGN POLICY ELITE	173
<i>LEILA ABDRAZAKOVA</i>	
<i>ZHANSAYA ZHABINA</i>	
<i>SADAT DEMIRCI</i>	

Medical Sciences

FEATURES OF THE CLINICAL COURSE OF ARTERIAL HYPERTENSION IN ELDERLY PATIENTS.....	180
<i>ALMASBEK AYAZHAN ALMASBEKOVNA</i>	
<i>AKHMAD NURGULIM SAGIDULLOVNA</i>	
UZBEKISTAN-GERMANY: A NEW STAGE OF COOPERATION IN THE FIELD OF MEDICINE	184
<i>UMAROVA RA'NOGUL OLIM QIZI</i>	
<i>TOG'AYEVA NURDIDA ORTIQ QIZI</i>	
<i>NAMOZOVA UMIDA ABDURAFIQ QIZI</i>	
<i>RAVSHANOVA KUMUSHBIBI QOBIL QIZI</i>	
АРТЕРИЯЛЫҚ ГИПЕРТЕНЗИЯСЫ БАР НАУҚАСТАРҒА АУРУЛАРДЫ БАСҚАРУ БАҒДАРЛАМАСЫНЫҢ ЕНГІЗУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ	190
<i>БЕРДІҚҰЛ ТОҒЖАН ТАЛҒАТҚЫЗЫ</i>	
<i>КЕРИМБАЕВА З.А.</i>	
<i>КАМАЛБЕКОВА Г.М.</i>	

Sociological Sciences

PLANNING, MANAGEMENT AND EVALUATION IN HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT	192
<i>ANA CHAGELISHVILI</i>	
<i>NATIA SURMANIDZE</i>	
ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ НОРМАТИВТІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ	197
<i>СЫЗДЫҚ МАҚТАЛ НҮРСҰЛТАНҚЫЗЫ</i>	
<i>АГУЛЫКОВА УЛЖАНАТ АЙДАРОВНА</i>	

Technical Sciences

TYPE AND DESIGN FEATURES OF MINING DUMP TRUCKS	202
<i>YESBOSSYNOV KAIRATBEK TULEUOVICH</i>	
MODIFICATION OF WIND POWER PLANT WITH AN UMBRELLA SAIL	204
<i>KORGANBAY SHOLANOV</i>	
<i>ANUAR OMAROV</i>	

Geological and Mineralogical Sciences

DEEP STRUCTURE PECULIARITIES OF PROMISING FOR HYDROGEN AREAS IN THE DNIEPER-DONETSK BASIN AND THE SITES OF SOURCES WITH HEALING WATER LOCATION IN UKRAINE	208
<i>MYKOLA YAKYMCHUK</i>	
<i>IGNAT KORCHAGIN</i>	

Culturology

АН СТИЛІНІҢ СИМВОЛДЫҚ БЕЙНЕЛЕРІНІҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ (ҒЫЛЫМИ ЖОБА).....	231
<i>АЙТМАҒАНБЕТ АЯУЛЫМ</i>	
<i>САДВАКАСОВА Л.К.</i>	

Biological Sciences

ACCLIMATIZED AND HUNTED (GAME) ANIMALS OF AZERBAIJAN	236
<i>MELIKOVA ZEMINA GISMET</i>	
HUMAN AND TIME PROBLEM IN THE CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE	238
<i>VAGIF ALLAHVERDIYEV</i>	
ARTISTIC REFLECTION OF HEROISM IN KHALIL RZA ULUTURK'S POEM	244
<i>GARANFIL RZAYEVA</i>	
DETERMINING PARAMETERS OF SOIL	251
<i>OLGHA XARAISHVILI</i>	
<i>EDUARD KUXALASVILI</i>	
<i>NANA BERAIA</i>	
<i>KHETEVAN ROKVA</i>	
<i>KHETEVAN BAGAURI</i>	

Art History

ТАИР ГАТАУОВ: ПРЫЖОК В ВЕЧНОСТЬ...

Жумасеитова Гульнара Тазабековна

кандидат искусствоведения, профессор, зав.кафедрой искусствоведения и арт-менеджмента, Казхской национальной академии хореографии

Увековеченные великим русским поэтом Александром Пушкиным строки «Душой, исполненный полет», на мой взгляд, являлись свойством природы исполнительского искусства и одного из талантливых танцовщиков казахской балетной школы XXI века Таира Гатауова, для которого танец стал миссией и главным делом его короткой, но яркой творческой жизни. Звезда ведущего премьеры театра «Астана Опера» зажглась на балетном небосклоне нашей столицы в начале 2000-х годов, но к сожалению, погасла очень рано, вследствие его безвременного и трагичного ухода из жизни.

Таир Гатауов родился в 1984 году в городе Чимкенте. В общеобразовательную школу пошел в городе Уральске, где с детства приобщался к занятиям танцами. В хореографию пришел целенаправленно, по желанию своих родителей. Его отец являлся исполнителем народных танцев, позже стал заниматься преподавательской деятельностью в Атырау, а затем в Уральске, где и родился его сын. Папа профессиональным взглядом сразу отметил у ребенка хорошие данные: пропорциональную фигуру, шаг, гибкость и высокий подъем.

Было решено отдать сына в профессиональную балетную школу, поэтому постигать азы хореографии Таир начал в Алматинском хореографическом училище им. А.Селезнева в классе у Ольги Борисовны Шубладзе, куда он поступил в 1995 году. Именно она день за днем терпеливо вводила своих учеников в прекрасный мир балета, учила постигать пластическую выразительность, раскрывая секреты и технику исполнения каждого элемента классического танца. По воспоминаниям Ольги Борисовны, в самом начале Таир был замкнутым, чем-то напоминал колючего ежика по характеру и своими упрямыми вихрями на голове. Она его так и стала называть «Ежик». Из воспоминаний Шубладзе: «Несмотря на то, что он был немногословен, в классе создавал светлую ауру, вокруг него царствовала позитивная атмосфера. Он был интеллигентный, что выделяло его среди ровесников» [1, с. 21].

В старших классах Таир перешел к Улану Мирсеидову, по классу которого и завершил образование. Как известно, «нельзя научить, можно научиться» и с первых дней Таир хотел научиться у мастера всему, а Мирсеидов разглядел в нем огонь и перспективу будущего солиста, где танцовщик обязательно должен быть и артистом, и кавалером. В классе у Мирсеидова Таир приобрел ценные качества для танцовщика, как крепкую технику, артистизм, неплохо освоил приемы дуэтно-классического танца. Но, прежде всего, дисциплинированность и целеустремленность, это то, что всегда отличало лучших учеников опытного и талантливого педагога.

В классе Таир много и упорно работал над мелкой техникой, прыжками, техникой заносок. В их классе царила семейная атмосфера и дружественная конкуренция. В этом классе вместе с Таиром учились Досжан Табылды, Олжас Маханбеталиев, Куат Карибаев, талантливые и перспективные ребята, которые впоследствии доказали это блестящими ролями и партиями в период работы в театре. Трудолюбие и талант способствовали тому, что Таир закончил училище с красным дипломом и был сразу же приглашен в театр.

Еще в школьные годы Таир принял участие в Конкурсе учащихся хореографических училищ в г. Новосибирске (2002), где продемонстрировал хорошую выучку и легкий красивый прыжок. Впоследствии, он часто выезжал для участия на различных конкурсах и фестивалях, где нарабатывал технику, учился преодолевать стрессовые ситуации и постоянно расширял свой репертуарный багаж. В 2006 году впервые принял участие уже в конкурсе для взрослых и удостоился звания лауреата 1 премии на Международном конкурсе артистов балета «Байтерек». Принимал участие на Международном конкурсе «Молодой балет мира» Юрия Григоровича (Сочи, 2012), на Международном конкурсе артистов балета им Рудольфа Нуреева (Будапешт, 2012), на самом известном и авторитетном конкурсе артистов балета в Болгарии (Варна, 2013).

Уже тогда профессионалы балетного искусства отмечали самобытный талант юного танцовщика: скульптурно очерченные внешние данные сочетались со способностью исполнять разнообразный хореографический материал. Для Гатауова завоевание наград не было самоцелью, он участвовал в конкурсах, прежде всего, чтобы испытать себя и добиться в своей профессии очередной вершины, приобрести дополнительные навыки. Так как подготовка к конкурсу, выходы на новую сцену, работа с разными хореографами – это вроде и разовый опыт, но он остается на всю жизнь, совершенствует и развивает артиста. И, несомненно, обогащает и его представление о других школах и профессиональных возможностях.

После окончания хореографического училища в числе перспективных выпускников был приглашен в труппу Национального театра оперы и балета им. К.Байсеитовой, который только распахнул свои двери в новой столице Казахстана. Первые несколько лет работал в кордебалете, исполняя всевозможные роли в текущем репертуаре. Работа в кордебалете – неотъемлемая часть в биографии каждого танцовщика. Эту важную школу в жизни артистов балета не миновал и Таир, но уже в ту пору ему иногда стали поручать небольшие сольные номера, танцевал в классических восьмерках-четверках.

Одним из первых разглядел и по достоинству оценил перспективность молодого танцовщика главный балетмейстер театра Турсунбек Нуркалиев, который и стал ему постепенно поручать главные и ведущие партии в репертуаре театра. Театральный путь Гатауова – постепенный рост, овладение профессией, становление артиста происходило не быстро, шаг за шагом.

Гатауов попал в театр, который только открылся, находился в поиске своего творческого лица. Шла постоянная работа над расширением репертуара, приглашались интересные и талантливые хореографы из разных стран. Были и определенные трудности, так как труппа была немногочисленная, совсем молодая, поэтому всем приходилось постоянно учиться и преодолевать трудности профессионального развития. Не говоря уже о бытовых трудностях и не очень хорошо приспособленного для балетного выступления сценической площадке бывшего Дворца железнодорожников.

Но, с другой стороны, благодаря этим обстоятельствам, в театре у всех были равные возможности выдвинуться в солисты, показать свои возможности и талант. В балетной труппе сразу определились свои лидеры, которые умели преодолевать трудности и на ходу учиться. Среди них был и Таир, который покорял окружающих трудолюбием, скромностью и при этом настойчивостью в овладении поставленных целей. Он танцевал очень много, был занят почти во всех постановках, которые шли в это время в репертуаре театра того времени. Были среди них как удачные, так и просто проходящие.

Из запомнившихся наиболее ранних работ Гатауова можно выделить выступление его в балете «Жизель», постановка которого была осуществлена в театре К.Байсеитовой балетмейстером Сергеем Вихаревым. Тема разлада мечты и действительности обрела глубокий философский смысл в его исполнении. Гатауов вместе со своей партнершей

М.Басбаевой прочувствовали этот замысел и смогли донести его до зрителя. Яркая актерская игра в 1 акте и легкие воздушные па во 2 акте в их исполнении не оставляли никого равнодушным.

Партия Колена в балете «Тщетная предосторожность» выстраивалась танцовщиком постепенно и очень тщательно. Готовя эту партию в дуэте с балериной Т.Тен в первом составе, молодые артисты смогли перевоплотиться в образы влюбленных Колена и Лизы, самозабвенно окунаясь в балетную игру. Кульминацией их танцевальной игры стало па-де-де главных героев, где они демонстрировали уровень своего профессионального мастерства и технические возможности. Гатауов и Тен, часто выступая вместе, здесь тоже добились слаженности и созвучия, искренности и теплоты исполнения. По танцевальному дуэту чувствовалось, что герои внутренне близки, легко понимают друг друга.

После отъезда балерины Тен, Гатауов с Мадиной Басбаевой составили не менее гармоничный дуэт. Ведь Таир - хороший партнер, искусно владеющий секретами виртуозной поддержки, и это всегда усиливает впечатление от создаваемых им образов. Надежность и ответственность в танце в качестве кавалера – для него не пустые слова. Таир всегда старался быть удобным и надежным со всеми балеринами, с которыми танцевал.

Большая работа по формированию Таира в ведущего солиста балетной труппы театра несомненно проделана бессменным главным балетмейстером театра Т.Нуркалиевым. За очень короткий срок ему удалось привить ему определенный стиль в исполнении шедевров классического наследия, развить техническое мастерство. Именно он с первых шагов помогал Таиру в театре отрабатывать наиболее сложные моменты партий, находить точные пластические и актерские интонации в мизансценах, расставлять акценты в танцевальной партитуре. А самое главное, разбудить в молодом танцовщике дух творческого созидания и соперничества. К тому времени, когда театр оперы и балета им. К.Байсеитовой прекратил свое существование и был объявлен кастинг для набора в новую труппу театра «Астана Опера», Гатауов стал ведущим солистом театра с наработанным классическим репертуаром, индивидуальным творческим лицом и большим потенциалом.

И он смог это доказать на деле, когда в Астане в 2013 году открылся новый театр. Театр «Астана Опера» - это «... один из самых технически совершенных театров в мире... [2, с. 11]. Но как известно, прекрасное здание - это еще не театр, его необходимо наполнить событиями, талантливыми личностями, хорошим репертуаром, творческим ансамблем и т.д. Первым балетом, представленным на сцене этого театра, стала «Спящая красавица» П.Чайковского, один из непревзойденных шедевров русского классического наследия. Для постановки балета был приглашен Ю.Григорович. Постановочную команду возглавил художник-сценограф Э.Фриджерио, который хорошо известен не только в кинематографическом мире, но и как художник балетных спектаклей с легендарным Р.Пети, Р.Нуриевым. «Спящую красавицу» Ю.Григорович представил в новой редакции, где балет представляется не только как сказочная феерия, но и одухотворенная поэма любви. Он оставил важные узловые моменты сюжета сказки, а также самые лучшие танцевальные шедевры в редакции М.Петипа. Слова постановочной группы что «ни каждый театр может себе позволить такие постановки», думаю надо отнести не только к огромным финансовым средствам, вложенным в эту постановку и приглашении истинных мастеров своего дела в общемировом значении, но и в исполнительском мастерстве молодой труппы. К премьере было подготовлено три состава, что свидетельствует о высоком профессиональном уровне и серьезном составе балетной труппы.

Гатауов вместе с М.Басбаевой танцевали премьерные спектакли на открытии нового театра. Аврора Басбаевой выглядела удивительно эмоциональной: то веселая, то по-детски серьезная, то кокетливая и озорная, то радостная и лукавая. Дезире в этом дуэте, как и

подобает настоящему кавалеру, был элегантен и, что важно, на одной волне с юной принцессой.

Накануне нового 2014 года театр «Астана Опера» представил версию балета «Ромео и Джульетта» С.Прокофьева в постановке французского хореографа Шарля Жюда. В основе его постановки лежит хореография Р.Нуриева, который в 1984 году поставил этот балет на сцене театра Гранд Опера. В развитии музыкальной драматургии главенствует любовная тема, лейттема Ромео и Джульетты. Этой же темой пронизана драматургическая ткань и хореографическая стилистика балета. Красивая и трагическая история любви разворачивается на фоне многопланового полотна, где балетмейстеру-постановщику удается ни на миг, не ослабляя страстей шекспировского произведения, зримо показать жестокие нравы средневековой эпохи, бытовые и жанровые картинки того времени.

С самого первого знакомства между влюбленными возникала удивительная гармоничная связь, которую балетмейстер отразил в весьма нежных и выразительных дуэтах, наполненных любовью и страстью. Высокие поддержки, различные обводки на полу, сложная вязь объятий, перетекающих друг в друга, явственно раскрыли внутреннее состояние юных влюбленных. В молчаливом диалоге и танцах М.Басбаевой и Т.Гатауова любой зритель мог прочувствовать силу их чувств и необычайную нежность по отношению друг к другу. Это выражалось даже во взгляде, которым они обменивались между собой. Художественная выразительность и правда балета выразились в психологической разработке образов, в глубине и истинности драматических коллизий трагедии, раскрытых совокупными средствами хореографии, пантомимы, действенного и дивертисментного танца.

Балет «Карагоз» на музыку Г.Жубановой в постановке балетмейстера В.Усманова интересен как попытка пластическими средствами воплотить сюжет известной народной драмы, которая давно и заслуженно отнесена к «золотому фонду» национальной культуры. В начале 90-х годов балет «Карагоз» на сцене театра ГАТОБ им. Абая осуществил талантливый грузинский балетмейстер Георгий Алексидзе. Повторное обращение к пьесе Мухтара Ауэзова осуществила международная творческая группа под руководством известного российского хореографа Вакиля Усманова в 2015 году теперь на сцене театра «Астана Опера».

Балетная партитура была заново пересмотрена и подверглась значительным изменениям и дополнениям. Новую редакцию музыкальной партитуры осуществили главный дирижер театра А.Мухитдинов и постановщик-хореограф В.Усманов. По словам авторов: «Концепция данной редакции балета шире музыкального первоисточника – балета Г.Жубановой «Карагоз». Кроме того она ближе к литературному первоисточнику» [из интервью на пресс-конференции]. Музыка обрела новое звучание, новые краски, что должно было позволить постановщикам еще глубже погрузиться в поиски выразительных и образных звучаний хореографической партитуры персонажей балета.

Два богатых и известных казахских рода Осер и Досаны готовятся породниться между собой, где знатная байбише Моржан должна отдать замуж свою внучку Карагоз за знатного юношу Наршу. Карагоз же с детства дружит и влюблена в своего друга детства, поэта Срыма. Их объединяет не только детство, воспоминания, но и общая судьба, оба очень рано лишились матери, росли без родителей. Нарша, хотя и знает об их отношениях друг другу, по-настоящему влюбляется в красивую и нежную Карагоз. Несмотря ни на что, никто не осмеливается нарушить вековые традиции предков и отказаться от посватанной девушки. Бракосочетание состоялось и отсюда начинается клубок трагедийных событий. Карагоз убегает к Срыму, их настигает погоня. В итоге, Карагоз от горя и отчаяния сходит с ума и погибает. Убитый горем и отверженный людьми Сырым, уходит в степь, чтобы через поэзию и музыку излить свою душу и боль. Через всю жизнь придется нести свою потерю

и боль и Нарше, доброму и благородному в своей сущности человеку, началом его трагедии стала недооцененность силы чувств настоящей любви. Как и жестокость Моржан, толкнувшая Карагоз в объятия нелюбимого, и в итоге, проклявшая и потерявшая свою единственную родную кровиночку. Бескомпромиссная борьба за личную свободу и свободу выбора для всех героев драмы обернулась трагедией.

Образ главной героини балета в премьерном спектакле воплотила молодая талантливая балерина Анель Рустемова. Ее героиня – нежная, трепетная, любящая и любимая девушка, при этом смелая и упрямая. Воспитанная в строгих казахских традициях, не умеющая идти наперекор вековым обычаям и слову своей бабушки, Карагоз не в состоянии вынести этот груз моральной ответственности. В ее танце читалась глубокая образность и трагедийная наполненность каждого движения.

Гатауов на премьерных спектаклях выступил в образе Нарши. Тщательная предварительная работа с постановщиком вкупе с достаточно большим исполнительским опытом позволили Гатауову создать по-настоящему живой интересный образ. Нарша – благородный и понимающий юноша, но нерешительный и слишком послушный, в нем как бы слишком много положительного и правильного, поэтому образ воспринимается одноцветно и не слишком интересно. В танце Гатауова на первый план выходило благородство юноши, его понимание чувств Карагоз, он как бы душой понимал, что они не могут быть вместе, но вместе с тем плыл по течению и делал все, что полагается по обычаю: шел свататься, жениться, дрался и защищал любимую. Но эти порывы у него шли от чистого сердца, а никак от отсутствия характера или страха послушаться старших. Партия Нарши построена на чисто классическом танце, в котором много прыжковых элементов и различных вращений. Со всем этим Гатауов справился отлично, демонстрируя чистоту классического танца, хорошую элевацию и легкость прыжковой техники. При этом в его танце не было простого желания демонстрации техники ради техники, а напротив, такой правильный и благородный юноша должен был и танцевать изысканно и элегантно.

Неожиданным было выступление Гатауова в образе Красса в балете «Спартак» в постановке прославленного хореографа Юрия Григоровича. В партии Красса Гатауов никому не подражает, а создает образ совершенно новый и психологически достоверный. Обычно исполнители всегда оглядываются на творчество Мариса Лиепы, первого исполнителя образа Красса. Гатауов создает на сцене образ, ничем не похожий на липовский образ, они различаются даже по своим внешним данным. Созданный Гатауовым Красс – это человек со сложным мятущимся характером. Прыжок, вращение, отличная координация – движения Гатауова всегда сильные, с мощным посылом, но при этом это лишь средства выражения, а не цель танцовщика. Он всегда знал, о чем танцует, всегда по-своему представлял своих балетных героев. И по счастливому стечению обстоятельств оказался в числе тех, кто стоял у истоков развития первого балетного театра в столице, а затем и тех, кто открывал театр «Астана Опера».

Неудивительно, что Таир всегда стремился к развитию и совершенствованию своей исполнительской техники. Также, он относился и к получению знаний и приобретению новых компетенций. С этой целью он поступил в казахскую национальную академию хореографии на специальность «Педагог хореографии», а после окончания продолжил образование в магистратуре, где писал диссертацию под руководством профессора Кульбековой А.К. Тема исследования «Педагогические основы подготовки будущих артистов и практика мужского классического танца в балетных театрах Казахстана», где впервые исследованы и основные этапы формирования мужского исполнительства в балетном искусстве Казахстана. На защите Таир обстоятельно выступил с презентацией своего исследования, очень сильно волновался, отвечая на вопросы. И после защиты признался, что ему легче несколько раз станцевать, чем отвечать на вопросы. Это было совершенно

искренне и трогательно со стороны ведущего премьеры театра и новоявленного магистранта. Уверена, что Таир смог бы стать прекрасным педагогом, так как он сам умел доходить до всего, постоянно искал и развивался. Но, к большому сожалению, его жизнь трагически оборвалась летом 2020 года в результате автокатастрофы.

Таир Гатауов – заслуженный деятель РК, лауреат Международных балетных конкурсов, является продолжателем традиции мужского танца, которые были заложены такими выдающимися исполнителями казахского балета, как Р.Бапов, Э.Мальбеков, Б.Смагулов и мн. другие. Балетный герой с земными страстями, силой и слабостью, но всегда надежный. В понимании танцовщика в балетном искусстве все должно быть естественно и органично, иначе зритель просто не поверит артисту. Именно поэтому Таир всегда старался все пропускать через себя, через собственное нутро, как сделал бы это в жизни, окажись в положении своего героя.

Литература

1. Кужениязова С. Творческая деятельность Таира Гатауова в контексте балетного искусства Казахстана. Дипломная работа, Нур-Султан, 2021.
2. Буклет «Театр «Астана Опера». Астана. 2013 г.

AZƏRBAYCAN DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNİN ESTETİK TƏSİRİ

Rəsmiyyə Mahmudova

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin Təsviri incəsənət müəllimi,
Azərbaycan Rəssamlar İttifaqının üzvü, Qabaqcıl təhsil işçisi

UOT: 745

Xülasə. *Məqalədə Azərbaycan xalq yaradıcılığının çox mühüm və geniş yayılmış dekorativ-tətbiqui sənət nümunələrinin bədii-estetik mahiyyəti, həyat və məişətdə əks olunma istiqamətləri üzərində dayanılır və bir sıra başlıca məsələləri diqqətə çatdırılır.*

Açar sözlər: *ətraf aləm, forma əlamətləri, əşya rəngarəngliyi, dekorativ-tətbiqui sənət nümunələri, ifadə vasitələri, ornament müxtəlifliyi.*

Key words: *environment, shape signs, object colour, samples of decorative-applied art, means of expression, variety of ornaments.*

Ключевые слова: *среда, признаки формы, разнообразие предметов, образцы декоративно-прикладного искусства, выразительные средства, разнообразие орнаментов.*

İncəsənətin ən geniş yayılan növü olan təsviri sənət vasitəsilə ümumtəhsil və peşə təhsili prosesində təhsilənlərin estetik tərbiyəsinin ən səmərəli forma və yollarını araşdırmaq, bu işi daha da təkmilləşdirmək həmişə aktualıq kəsb etmişdir. Əlbəttə, bu hər şeydən əvvəl təsviri incəsənətin ayrı-ayrı janrlarının spesifik xüsusiyyətləri və estetik təsir imkanları ilə sıx bağlı olmuşdur. Müasir dövrdə aparılan təhsil islahatları prosesində təhsilənlərin estetik tərbiyəsinə qüvvətli təsir göstərən incəsənət janrlarının imkanlarını, forma və yollarını müəyyənləşdirmək mühüm problem kimi qarşıda durur. Məhz həmin problemi və problemlə sıx bağlı olan vəzifələri həll etməkdə Azərbaycan dekorativ-tətbiqui sənət nümunələri çox böyük rol oynayır.

Ətraf aləmdə, həyatın müxtəlif sahələrində – ailə və məişətdə, ictimai yerlərdə, məktəbdə müxtəlif formalı, xarakterli əşyalarda, geyimlərdə, xalça məmulatlarında, qab-qacaqlarda əks etdirilən rəngarəng naxışlar, ornamentlər çox əlverişli estetik fon, estetik mühit yaradaraq kiçik, orta və yuxarı sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Lakin etiraf edək ki, ümumtəhsil məktəblərində rəsm və təsviri incəsənət fənlərindən dərs keçən müəllimlər həmin imkanlardan heç də həmişə lazımi şəkildə istifadə edə bilmirlər. Bu sahədə müşahidə olunan nöqsanlardan biri də dərs və sinifdən xaric məşğələlərdə Azərbaycan xalq yaradıcılığının çox böyük bir sahəsini təşkil edən dekorativ-tətbiqui sənət nümunələrinin bədii-estetik mahiyyətinin təhsilənlərə tələb olunan səviyyədə çatdırılmamasıdır.

Respublikamızın bir sıra şəhər və rayonlarının ümumtəhsil məktəblərində apardığımız müşahidələr və sorğular onu göstərdi ki, mövcud vəziyyəti törədən başlıca səbəblərdən biri də təsviri incəsənət məşğələlərini aparan müəllimlərimizin, dərnək, klub, studiya rəhbərlərinin bir çoxunun Azərbaycan dekorativ-tətbiqui sənət nümunələri haqqında lazımi elmi-metodiki məlumata, anlayışlar sistemə yiyələnməmələri ilə əlaqədardır. Ona görə də yeri gəldikcə xalq yaradıcılığının çox qədim və geniş yayılan bu növü haqqında elmi əsaslara söykənən məlumatların mənimsənilməsi daima diqqət mərkəzində olmalıdır.

Məlumdur ki, hələ eramızdan əvvəl yaranan Azərbaycan xalq yaradıcılığı – folklor nümunələri zaman-zaman daha da inkişaf etmişdir. Musiqi, ədəbi folklor nümunələri kimi Azərbaycan xalq təsviri sənət nümunələri də tarixin müxtəlif dövrlərində yeni forma və məzmun

kəsb edərək çox böyük estetik təsir qüvvəsinə malik olmuşdur. Pedaqoji elmlər doktoru, professor Əliheydər Həşimov problemin bu sahəsindən bəhs edərək yazır: "... İnsan tərəqqi etdikcə gördüyü işin, yaratdığı sənət nümunələrinin daha gözəl və nəfis olmasına çalışmışdır. Azərbaycan xalq yaradıcılığının müxtəlif sahələrindən bunu təsdiq edən çoxsaylı faktlar gətirmək olar. Məsələn, Laçın rayonunda tapılmış və eramızın birinci əsrinə aid edilən insan sifətinə oxşar bürünc çıraq, yaxud Göyçay yaxınlığında tapılmış və üzərində müxtəlif döyüş səhnələri təsvir olunmuş gümüş qab, kiçik heyvan fiqurlarından düzəldilmiş tunc lüləyin üstü, nabatı naxışlarla bəzədilmiş nəhəng qazan, eləcə də Mingəçevirdə, Gəncədə, Bakıda qazıntılar zamanı tapılmış dulusçuluq sənəti nümunələri (kuzələr, güldanlar, küplər, sərniciələr və s.), o cümlədən respublikamızın muzeylərində nümayiş etdirilən rəngbərəng, əlvan çeşnili Şamaxı, Gəncə, Quba, Qazax və Qarabağ xalçaları, şəbəkə, döymə və ya doldurma üsulu ilə hazırlanmış dekorativ zərgərlik əşyaları (sırğa, qolbaq, cütqabağı, boğazaltı, kişi və qadın kəmərləri, papiros qutusu və s.), həmçinin milli memarlıq abidələri, tikmə nümunələri və s. bütün bunların hamısı xalqımızın bədii məharətindən, yüksək estetik zövqündən, gərgin yaradıcılıq axtarışlarından xəbər verir" [1, s.145]. Təsviri incəsənət üzrə istər ayrı-ayrı dərslərdə və istərsə də sinifdən xaric məşğələlərdə Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə edərkən mühüm estetik mahiyyət kəsb edən bu elmi ümumiləşdirməni əsas götürmək zəruridir. Çünki həmin fikirdə təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığının əsas sahələrindən birini təşkil edən dekorativ-tətbiqi incəsənət nümunələrinin mənbələri, nümayiş etdirilmə sahələri bu mövqedən çox gözəl ümumiləşdirilmişdir.

Ə.Həşimov həmin əsərdə Azərbaycan xalqının müxtəlif əsrlərdə yaranan maddi və mədəniyyət abidələrini Bakıdakı Qız qalası (XII əsr), Şirvanşahlar sarayı kompleksini (XIII-XIV əsrlər), Naxçıvan və Bərdədəki türbələri (XII-XIII əsrlər), Mərdəkandakı qalanı, qəsr və qüllələri (XIV əsr), Şəkidəki Xan sarayını (XVIII əsr), habelə respublikamızın müxtəlif guşələrindəki tağlı körpüləri, gümbəzli hamamları, sarayları, məscidləri, minarələri, karvansarayları, eləcə də tarix və incəsənət muzeylərində nümayiş etdirilən kolleksiyaları və ekspozisiyaları (Azərbaycan xalq sənətkarları tərəfindən hazırlanan bədii tikmə nümunələri, qədim ornamentlərlə zəngin xalçalar, elastik, zərif və qiymətli metallardan düzəldilən qadın bəzəkləri, zinət, ev əşyaları və s.) nümunə göstərir. O qeyd edir ki, həmin sənətkarlıq nümunələri bir neçə mövqedən çox böyük estetik sərvət kimi kara gəlmişdir. Azərbaycan xalq təsviri yaradıcılığının bədii sənətkarlıq səviyyəsi, dekorativ incəsənətin tətbiqi obyektləri müxtəlif nəsillərdən olan insanların bədii-estetik tərbiyəsində, estetik zövqünün cilalanmasında böyük rol oynaması xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Əlbəttə, bu problemlə əlaqədar xalqımızın dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bədii-estetik mahiyyətinə, inkişaf yollarına, məna çalarlarına həsr olunan elmi-tədqiqat işlərinə, sənətsünaslıq mənbələrinə də geniş istinad olunmalıdır.

Yaradıcı potensialın inkişafı

Dekorativ-tətbiqi sənətdə dərslərin əsas məqsədi təhsil və fərdi inkişaf vəzifələrinin tam və hərtərəfli həyata keçirilməsini təşviq etməkdir: həyata tətbiq etməklə öyrənmə, ətrafdakıların biliyi və dünyagörüşünün ardıcıl genişləndirilməsi, insanlar arasında əlaqələrin zənginləşdirilməsi gözəllik dünyasına olan bağlılıq ilə əlaqələndirilir.

İnsanların çoxsaylı maraqları arasında, təbii materiallarla iş mühüm yer tutur. Təbii materiallarla işləyən insanlar təbiətin möhtəşəm gözəlliklərini dərk edirlər, quşların səsləri, ləpənin gurultusu, dağdan axan çayın səsi... Bütün bunları dərk edən uşaq öz vətəninə, torpağına daha dərin hisslərlə bağlanır və səmimiyyətlə sevməyə başlayır. Bu cür tədqiqatlara maraq göstərərək, məzmununu zənginləşdirmək üçün bir insanın mövcud bilik və bacarığını təkmilləşdirmək və artırmaq, öyrənməyə təşviq etmək, yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirmək ehtiyacını yaratmaq mümkündür.

Təbiət insanlarda ən yaxşı duyğuları oyandırır, ancaq onun gözəlliyini anlamaq üçün uşaqlıqdan öyrənmək lazımdır, onu ümumi ideya ilə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Gözəllik detallarını fərqləndirməyi öyrənmək vacibdir. Təbii material bu istiqamətdə bizə gözəl imkanlar

yaradır. Onları açaraq, dərk edərək möhtəşəm sənət əsərləri yaratmaq olar. Qurudulmuş yarpaqlardan, bitkilərdən, çiçək ləçəklərindən, samandan, toxumlardan, bitkilərin meyvələrindən, quşların lələklərindən, ağac qabıqlarından və bir çox digər vasitələrdən floristlər öz unikal rəsmlərini yaradırlar. Bir sözlə, təbii materiallardan sevgi və ilhamla hazırlanan bədii kompozisiyalar interyeri bəzəyir, təbiətin nəfəsini və gözəlliyini evə gətirir.

Azərbaycan xalqının dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin yaranma tarixini, inkişaf xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı janr şabekələrini çox böyük məharətlə tədqiq edən görkəmli alimimiz, sənətşünaslıq doktoru, professor Rasim Əfəndiyevin əsərləri, sanballı tədqiqatları ümumtəhsil və peşə təhsili müəssisələrində təhsilalanların estetik zövqünün inkişafı, bədii-estetik görüşlərinin genişləndirilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, problemlə əlaqədar nəzəri fikirlərini ayrı-ayrı sənət nümunələri və fototəsvirlərin müşayiəti ilə şərh etdiyi Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri adlı fundamental kitabında yazır: “Yurdumuzun zəngin təbiəti hələ lap qədim zamanlardan bir çox sənət növlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Ulu babalarımız keçmişdə təbiətdə rast gəldikləri ən adi şeylərdən: qamışdan, daşdan, güldən, sümükdən, dəridən və yundan məharətlə istifadə edərək, öz həyat və məişətləri üçün əməli əhəmiyyətə malik bir çox əşyalar düzəltmişlər. Bu əşyaların üzərində müxtəlif əsrlərə aid bir çox rəsm və ornament ünsürlərinə rast gəlirik. Əgər bu əşyaların materialı, forması, icrası bizə müxtəlif dövrlərdə istehsal prosesinin necə təkmilləşməsindən və vəziyyətindən xəbər verirsə, onların üzərindəki rəsm və naxışlar əcdadlarımızın adət-ənənəsini, məişətini, dini etiqadlarını və bədii zövqünü əks etdirir.

Xalqımızın əməyi sayəsində yaranıb, onun həyatını əks etdirən Azərbaycan el sənətlərinin çox zəngin bir tarixi vardır. Aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan el sənətləri heç vaxt məhdud çərçivədə qalmamış, yarandığı vaxtdan bir çox başqa xalqların mütərəqqi sənət nümunələrindən yaradıcı surətdə bəhrələnib inkişaf etmişdir. Lakin el sənətlərimiz kənardan gələn bəzi mədəni irsi mənimsəməklə öz saflığını və milli xüsusiyyətlərini heç vaxt itirməmişdir” [2, s.15].

Son dərəcə elmi və həyati əhəmiyyət kəsb edən bu fikri Azərbaycan xalq dekorativ-tətbiqi sənət yaradıcılığının mühüm bir sahəsini təşkil edən və milyonlarla insanın estetik zövq tərbiyəsində çox böyük rol oynayan Azərbaycan xalçaçılıq sənəti nümunələrinin timsalında daha aydın şəkildə dərk edirik. Təsədüfi deyildir ki, müxtəlif elmi mənbələrdə Azərbaycan xalçaçılığının – xalça sənətinin çox qədim bir tarixə malik olduğu inandırıcı müddəalarla göstərilir: “Mingəçevir rayonunda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş milli mədəniyyət nümunələri Azərbaycan ərazisində xalçaçılığın müəyyən inkişaf səviyyəsində olduğunu təsdiq edir. Burada I-VII əsrlərə aid qəbirlərdən tapılmış yun ip yumağı və xalça parçasının ələ gəlməsi olduqca diqqətəlayiqdir.

IX-X əsrlərdə yaşamış bir sıra Şərq tarixçi və coğrafiyaşünaslarının, Azərbaycan torpaqlarını gəzmiş ərəb və fransız səyyahlarının, bir sıra dövlət xadimləri, diplomat və tacirlərin verdiyi məlumata, eləcə də X əsr tarixi mənbələrindən olan “Əlhududulələm” kitabının yazdığına görə, Gəncə, Naxçıvan, Mərənd, Xoy, Səlməs, Bərdə, Təbriz, Şamaxı, Muğan, Urmu, Beyləqan, Quba və başqa şəhər və kəndlərdəki evlərdə, kiçik emalatxanalarda palaz, çuval, çeçim, zili və digər xalça məmulatları toxunulmuşdur. Xalı toxumaq barədə verilən məlumat diqqəti daha çox cəlb edir. Çünki xalı toxumaq bir sıra texnoloji və bədii problemlərin həlli ilə əlaqədar idi ki, bu da yalnız inkişafın nisbətən yüksək səviyyələrində mümkün ola bilərdi.

Nizami, Qətran Təbrizi, Xaqani və başqa şairlərimizin əsərlərindəki xalça təsvirlərinə görə XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlığın, o cümlədən xalça emalatxanalarının meydana gəldiyini və xalçaçılığın inkişaf etdiyini söyləmək olar” [3, s.14].

Qədim dövrlərdən bugünümüzədək davam edən, inkişafda olan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri çox qüvvətli estetik inkişaf vasitələri kimi dəyərləndirilir. Belə bir cəhəti də nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, şagird-məktəbli şəxsiyyətinin estetik inkişafından bəhs edərkən öncə estetik zövq tərbiyəsi diqqət mərkəzinə gətirilməlidir.

Estetik zövq – estetik sərvətləri, estetik dəyərləri düzgün qiymətləndirmək bacarığıdır. Müxtəlif obyektlərə aid olan estetik sərvətlər haqqında mühakimə yürütmək insanın hissi, qavrayışı və emosional qiymətləndirmə qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Odur ki, estetik zövq hər şeydən əvvəl, gerçəklikdə incəsənətdəki gözəllikləri eybəcərlikdən fərqləndirmək istedad bacarığı ilə səciyyələnir. Bununla yanaşı qeyd etməliyəm ki, estetik zövq mürəkkəb quruluşa malik olub, həm də insanın estetik hissi, estetik tələbatı və marağı, onun nəzəri baxışları və dünyagörüşü ilə şərtlənir. Estetik zövq anlayışının mahiyyətini açan həmin fikir bir daha göstərir ki, dekorativ-tətbiqi sənət vasitəsilə təhsilalanların estetik zövqünü tərbiyə etmək üçün onların Azərbaycan xalq yaradıcılığının bu dəyərli sahəsi haqqında çox dolğun məlumata və imkan dairəsində müvafiq təcrübi qabiliyyətə yiyələnmələrinə nail olmaq zəruridir.

Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan xalq yaradıcılığının dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri vasitəsilə təhsilalanlarda estetik zövq tərbiyəsini **2** istiqamətdə inkişaf etdirmək daha məqsədamüvafiqdir. **Birinci**, nəzəri aspektdə fəaliyyət göstərən dərnək, klub və studiyaların məşğələlərində Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif növləri, ayrı-ayrı nümunələri haqqında dolğun təsəvvür yaradan, müvafiq əyani illüstrativ vasitələr, habelə sənədli elmi-tədris filmləri ilə müşayiət olunan söhbətlər və viktorinalar vasitəsilə. **İkinci**, bilavasitə təhsilalanların rəsm etmə-təsviri fəaliyyətini inkişaf etdirmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən dərnək, klub və studiyaların məşğələlərində aşılana praktiki bacarıqlar və qabiliyyətlər vasitəsilə.

Nəzəri aspektdə fəaliyyət göstərən dərnək, klub və studiyaların məşğələlərində Azərbaycan xalq yaradıcılığının çox mühüm bir sahəsini təşkil edən dekorativ-tətbiqi sənətinin geniş yayılan – xalçaçılıq, bədii tikmə, ağac üzərində oyma, şüşə, keramika (saxsı) məmulatlarının hazırlanması prosesində tətbiq olunan üsullara xüsusi diqqət yetirilir. Məktəb mühazirələri və söhbətlər, habelə viktorinalar vasitəsilə xalq dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrindəki milli naxışların, bəzək, haşiyyə ünsürlərinin parlaqlığı, boyaları, rəng əlaqələrinin həyata uyurlığı və s. nəzərə çatdırılır. Əlbəttə, həmin söhbətlərdə, müsahibələrdə Azərbaycanın Gəncə, Qarabağ, Quba, Şəki, Şirvan, Lənkəran zonasında mövcud olan sənət nümunələrinin təbii şəkildə göstərilməsi, fotosəkillərin müxtəlif illüstrasiyalar vasitəsilə nümayiş etdirilməsi və görkəmli xalq sənətkarlarının yaradıcılıq üslubu da diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu məsələlərlə əlaqədar professor R.Əfəndiyevin “Azərbaycan el sənəti” (Bakı, 1971), “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri” (Bakı, 1976) kitab- albomundan əyani vəsait kimi istifadə edilməlidir.

Dekorativ-tətbiqi sənət üzrə dərnək və studiya məşğələlərində verilən məlumatlar, həmçinin ayrı-ayrı nümunələrinin bədii dəyəri haqqında aparılan müsahibələr təhsilalanların estetik görüşlərini genişləndirir. Onlarda Azərbaycan xalq dekorativ sənət yaradıcılığının ayrı-ayrı növ və janrları haqqında doğru-düzgün fikir, mühakimə yürütmək qabiliyyəti formalaşır. Müəllimlər, dərnək rəhbərləri gərək bu cəhəti də yaddan çıxarmasınlar.

Rəsm etmə-təsviri fəaliyyəti inkişaf etdirən dərnək, klub və studiyaların məşğələlərində də Azərbaycan xalq dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri vasitəsilə təhsilalanların estetik zövqünü inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar yaranır. Lakin bu prosesdə verilən nəzəri məlumatlar çox qısa, mənalı və yığcam olmaqla, müvafiq dekorativ sənət nümunələrinin təcrübi təsviri ilə konkret şəkildə əlaqələndirilməlidir. Çünki digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri üzrə təhsilalanlara verilən nəzəri biliklərin, habelə bunlara müvafiq olaraq aparılan praktiki məşğələlərin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsi də, öz növbəsində, yüksək zövqlülük səviyyəsinin şüurlu fəaliyyət əsasında formalaşmasına möhkəm zəmin yaradır.

Təsviri incəsənət üzrə sinifdən xaric işlərin, xüsusilə dərnək, klub və studiyaların məşğələlərinin estetik təsirliliyini artırmaq üçün sənətin yaranma və inkişafı tarixi, habelə Azərbaycan xalq yaradıcılığı və professional rəssamlıq sənəti ilə bağlı sistemli nəzəri məlumatların verilməsinə, əyani illüstrativ nümunələrə əsaslanan söhbətlərin aparılmasına da böyük əhəmiyyət verilməlidir. Bu baxımdan, bütün dərnək, klub və studiya məşğələlərində Azərbaycan xalq yaradıcılığının mühüm bir sahəsini təşkil edən təsviri-tətbiqi sənət nümunələrinin bədii-estetik

mahiyyətinin açılmasına, yaddaqalan tarixi faktlar və epizodlar əsasında şərh olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn, Azərbaycan xalq təsviri sənəti haqqında təhsilalanlara məlumat verilərkən əsas diqqəti ona yönəltmək lazımdır ki, xalqımızın təsviri sənət yaradıcılığı çox qədim bir tarixə malikdir. Hələ eradan əvvəl III-I minilliklərdə çox böyük maddi və mənəvi abidəmiz olan Qobustandakı qayalar üzərində çəkilmiş insan və heyvan rəsmləri, habelə “Yallı” rəqsini təsvir edən rəsmlər o zamankı insanların həyatı və məişəti, həmçinin incəsənətə necə böyük maraq göstərmələri haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Arxeoloqlarımızın Naxçıvan, Mingəçevir və Qarabağ ərazisindən əldə etdikləri sənət nümunələri və ev əşyaları, saxsı qablar, bəzək əşyaları və s. hələ o zaman xalqımızın necə yüksək bədii təfəkkür səviyyəsinə malik olduğunu göstərir. Əlbəttə, ayrı-ayrı söhbətlərin maraqlılığını, bədii hiss, həyəcan doğurmağını təmin etmək üçün mümkün qədər daha çox əyaniliyə, habelə tanınmış sənətsünas alimlərimizin fikirlərinə də istinad etmək zəruridir. Bu cəhətdən görkəmli sənətsünas alim, professor Nurəddin Həbibovun Azərbaycan xalqının hələ çox qədimdən bizə yadigar qalan sənət inciləri haqqında dediyi sözlər çox əhəmiyyətlidir: “... Milli memarlığın və dekorativ-tətbiqi sənətin klassik nümunələri bədii obrazının yetkinliyi, ölçülərinin mütənasibliyi və bəzəklərinin əlvanlığı ilə fərqlənən məqbərə və türbələr, saray və bürclər parlaq rənglərinə və ornamentlərinin ahənginə görə insanı heyran edən xalçaçılıq və bədii tikiş, daşda və metalda işlənmiş naxışlar, zərif çini qablar Azərbaycan xalqının yüksək bədii zövqünün məhsuludur. Milli sənətin ən gözəl nümunələri bir yadigar olaraq nəsillərdən-nəsillərə keçmiş və bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycan incəsənətinin insan təsviri sahəsində də qiymətli ənənələri vardır. Məsələn, qədim çini qabların naxışlarında, divar rəsmlərində, heykəltaraşlıq qabartmalarında insan təsvirlərinə təsadüf edirik. Miniatur rəsmlərində isə insan obrazı həmin sənətin spesifik təsvir vasitələri hüdudunda misilsiz ifadə gözəlliyinə malik olmuşdur. Bütün bu növ əsərlərdə xalqın ruhu və zövqü duyulur” [4, s.80].

Artıq qeyd edildiyi kimi, xalq sənətinin böyük bir emosional təsiri vardır və insanın mənəvi dünyasının formalaşması üçün yaxşı bir əsasdır. Xalq sənəti dizaynı rəngli, təkrarolunmaz və orijinaldır. Sadə, qısa formalarda ətrafdakı gözəlliyi və cazibəni ortaya qoyan açıqməzmunlu qavrayış üçün əlçatan olur. İnsanın estetik bacarığı cəmiyyətlə birlikdə yaranır. İbtidai icma dövründə bu qabiliyyətin artmasına və inkişafına təbiətin özü güclü təkan vermişdir. Təbiət çoxtərəflidir, bu da özünü təbiət hadisələrində aşkar edir. Təbiətin gözəlliyi: mütənasiblikdə, harmoniklikdə, ahəngdarlıqda, böyük və kiçik arasında olan ölçüdədir və s. Təbiət hələ ibtidai icma dövründə yaşayan sənətkarlar tərəfindən böyüklüyü və dərinliyi ilə dərk edilib təsvir edilmişdir. Təbiətin gözəlliyi onun özünəməxsusdur, yəni əvəzsizdir. İnsan bu gözəlliyi anladığı vaxtdan onun şüurunun ifadə formasına çevrilir. Yəqin elə bu səbəbdən insanın estetik qavrayışı təbiət hadisələrinin dərk etmə hissi ilə başlayır. İbtidai insanların ətraf aləmə münasibəti birləşmiş xarakterlidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ibtidai insanın düşüncəsində hələ məntiqi olanla duyğulu olan, dini, etik və estetik olanlar ayrılmır, tam şəkildə mövcuddur.

Müasir dekorativ və tətbiqi sənət xalq sənətinin ən yaxşı ənənələri əsasında inkişaf edir. Bu, insan üzərində mənəvi estetik təsirlərin böyük qüdrətidir və hər şeydən əvvəl istənilən məlumatı intensiv şəkildə dərk edən nəsil böyüyür. Bununla yanaşı, müasir dekorativ-tətbiqi sənətkarlığın inkişafı haqqında danışarkən, yaradıcılıq üçün tükənməz bir mənbə kimi xidmət edən keçmişdən gələn fikirləri də unutmamalıyıq. Ətrafınızdakı həyata, baş verənlərə yaxından baxdığınız zaman, xüsusi bir şəkildə, uzun müddət unudulmuş texnika, şəkillər və üslubların bərpa edilən zaman necə işıqlandırıldığını görə bilərsiniz. Bəzi müasir formalara qayıtmaq və onların meydana gəlməsini izləmək, hansı mövzuların keçmiş bədii nailiyyətlər ilə birləşdirildiyini və gələcək inkişaf mənbələri kimi xidmət edə biləcəyini görmək olar. Müəllimlər, dərnek rəhbərləri təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığının dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bədii-estetik mahiyyətini üzə çıxaran belə nəzəri məlumatlardan yeri gəldikcə bütün dərnek, klub və

studiyaların məşğələlərində, habelə digər sinifdən xaric işlərdə yaradıcılıqla istifadə etməlidirlər. Əlbəttə, bu prosesdə Azərbaycan xalq dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif növləri haqqında təhsilalanlara böyük maraq doğuran sistemli məlumat verilməsi də unudulmamalıdır.

Bu baxımdan, Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət yaradıcılığı haqqında təhsilalanlarda dolğun təsəvvür yaradan “Azərbaycan bədii tikmələri”, “Azərbaycan xalçaları”, “Dekorativ bəzəkli Azərbaycan qab-qacaqları”, “Milli memarlıqda dekorativ-tətbiqi sənətin nümunələri” adlı kitablardan, albomlardan istifadə, habelə söhbətlərin müntəzəm, sistemlə aparılması nəzəri-praktik istiqamətinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Xalq sənətinin dünyaya olan münasibətə, estetik zövqlərə və bütün mənəvi cəmiyyətə böyük təsiri vardır. Zamanımız texnologiyanın güclü inkişafı, insanların gündəlik həyatı ilə xarakterizə olunur və bu, sənətkarın yaradıcı qüvvələrinin əhatəsini genişləndirir. İnsanın sivilizasiyanın ən yeni nailiyyətlərinə uyğunlaşdırılması da dekorativ sənətin vəzifəsinə daxildir.

Bugünkü mərhələdə cəmiyyət tədricən əsrlər boyu milli mədəniyyətlə canlı əlaqəni bərpa edir. Bəşəriyyət inkişaf tarixi boyunca insanın öz əlləri ilə etdiyi işlərin orijinal və təkrarsız olduğunu xatırladır. Zamanımızın dekorativ və tətbiqi yaradıcılığı gündəlik həyatda hər bir insanın düşüncələri və istəklərinə uyğun şəkildə çevrilməyə qadirdir.

Bildiyimiz kimi, xalq sənəti öz ənənələri, qanunları və xarakteri olan xalq sənətkarlarının yaradıcılıq işləridir. Bu işlər, ilk növbədə, həmin xalqın mədəniyyətini özündə cəmləşdirir və onların harada olmalarından asılı olmayaraq bu peşəni çiçəkləndirirlər. Vaxt keçir, tarixi dövrlər, nəsillər əvəzlənir, amma xalqımızın bu əvəzsiz əsərləri yaşamağa davam edir və edəcəkdir. Bu gün ümumtəhsil və peşə təhsili müəssisələrində müəllimlər, dərnek rəhbərləri problemlə bağlı həmin cəhətləri daima diqqət mərkəzində saxlamalı, uğurlu fəaliyyətin zəmini kimi dəyərləndirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, “Maarif” nəşriyyatı, 1970.
2. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı, Işıq, 1976.
3. Müciri C. Azərbaycan xalçaçılığının texnoloji üsulları. Bakı, Maarif, 1987.
4. Həbibov N. Rəssamlıqdan söhbət. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1961.
5. Əfəndiyev R., Dünyamaliyeva S. Azərbaycan geyimləri. Bakı, Azərbaycan, 1997, 64 səh.
6. Dünyamaliyeva S. Azərbaycan milli geyimlərinin bədii-dekorativ xüsusiyyətləri. Bakı, Elm, 2013, 488 səh.
7. Vəliyev F. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 2006, 172 səh.
8. Əliyeva G. Azərbaycan bədii parça və tikmələri. Bakı, Elm, 1990, 175 səh.
9. Əkbərova M. Təsviri sənət və onun tədrisi metodikası. Bakı, 2012.
10. İbrahimov T. Təsviri incəsənətin nəzəriyyəsi (dərslük). Bakı, 2017.
11. Tağıyev R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət. Bakı, Elm, 1986.

R.Mahmudova.

Aesthetic effect of Azerbaijan decorative-applied art samples

Abstract

The article focuses on the artistic-aesthetic nature of the samples of very important and widespread decorative-applied art of Azerbaijani folk culture, as well as the directions of their reflection in everyday life and household; moreover, a number of major issues are also notified.

Р.Махмудова.

**Эстетический эффект образцов Азербайджанского
декоративно-прикладного искусства**

Аннотация

В статье акцентируется внимание на художественно-эстетической природе очень важных и распространенных образцов декоративно-прикладного искусства азербайджанского народного творчества, направлениях отражения в жизни и быту, а также ставится ряд ключевых вопросов.

Philological Sciences

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ СЫНЫНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ ЖӘНЕ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ

Матаева Асыл Камчыбековна

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің докторанты, Астана, Қазақстан

Қазақ әдебиетінің көркемдік мәселелерін танып-білуде әдеби сынның өзіндік орны бар. Қазір әдеби сынға қатысты біршама еңбектер бар. Бұнда сынның тарихы ғылыми тұрғыда сараланды, жеке қаламгерлердің сыншылық қызметтері зерттелді. Сынның ғылыми, идеялық, көркемдік дәрежесін зерттеу кезінде оның ұзақ жылғы жүру барысында қалыптасқан өзіндік құрылымы, даму заңдылығы барын ұмытпау керек.

Әдеби сын, көркем әдеби сын – әдебиеттану ғылымының бір саласы. Ол өмір шындығы мен әдеби шығармадағы көркем шындық арақатынасын саралап, көркем шығарманы әдеби тұрғыдан бағалайтын, әдеби дамудың ағымдағы мәселелерін талқылап, бағыт сілтеп отыратын әдеби-публицистикалық, ғылыми-эстетикалық шығармашылық түр. Ол аса күрделі сала. Оның негізгі зерттеу нысаны – көркем әдебиет, әдеби үдеріс. Сыншы белгілі бір әдеби шығарманы талдап, баға беру үшін әдебиеттану ғылымының зерттеу әдістерін, әдіснамасын қолданады. Әдеби сынның басты ерекшелігі, көбінесе, қазіргі әдебиеттің жай-күйін қарастыруында, әдеби мұраларды бүгінгі заман тұрғысынан пайымдауында. Ол әдебиеттің теориясы мен тарихының жеткен жетістіктеріне сүйенеді. Көркем шындыққа айналатын өмір – аса күрделі құбылыстардың біртұтас жиынтығы. Міне, сол сан қырлы өмір оқиғаларының көркем әдебиетте қалайша көрініс тапқандығын анықтап отыратын да әдебиет сыны. Ол арқылы берілген баға – сол кезеңдегі әдеби үдерістің үні. Көркем шығармашылыққа дер кезінде үн қосып, сыр-сипатын айқындайды, баға беріп, пікір білдіреді.

Әдебиет сыны көркем әдебиеттегі әр жаңалықты, оның жүрек қағысын, тамырдағы білінер-білінбес қан ағымын дер кезінде байқап, сәтінде бағалап, оқырман қауымға дұрыс бағыт көрсетіп отыруға тиіс.

Сын көркем әдебиет емес. Мақсаты бөлек: әдебиеттің нысанасы – өмір, басты мұраты – өмір құбылыстарын көркемдікпен бейнелеу, осы мақсатқа көркемдік тәсілді қолдану арқылы жетеді. Сын нысанасы – әдебиет, сол арқылы өмірді зерттейді. Сын мақсаты – бүгінгі күн әдебиетінде, әдеби үдерісте болып жатқан жаңа өзгерістерді уақытында талдау. Сыншы бұл міндетті орындау үшін аналитикалық талдау әдісін қолданады. Көркем әдебиетте нысана өмір болса, сында – әдебиет. Тәсіл әдебиетте – көркемдік жинақтау, сында – аналитикалық талдау. Бұл екеуінің екі бөлек екенін көрсетеді. Ұқсастығы: екеуінің (сын, әдебиеттану) де зерттейтін нысанасы – әдебиет. Әдебиет – сынның, сосын барып ғылыми зерттеулердің нысаны, сын аяқталғанда ғылым басталады. Сын алғаш әдебиет туралы пікір білдіріп, жаңалық пен олқылықты барлап, ғылымға шикізат жинайды. Сын көркем әдебиетке бағыт-бағдар беріп, жол салды. Ол әдебиеттану ғылымына қажетті деректер, материалдар, пікірлер жинап, ғылымның іргетасын қалайды. Сондықтан ол күдікке жақын. Онда артық, кем пікірлер айтыла береді. Ал ғылымда күдік болмайды, ол сында айтылған пікірлерді қорытып, тұрақты баға береді. Сын әдеби өмірдегі кей мәселені шеше алмайды, ал әдебиеттану

ғылымында ол сараланып, тиісті бағаланады. Сын мен әдебиеттану бірімен-бірі тығыз байланыста. Қазақ әдебиетінің даму жолдарын саралауда әдеби сын рөлінің жоғары екендігі сөзсіз. Әдебиет сыны әдебиеттің теориясы мен тарихына сүйене отырып, қазіргі кездегі әдеби шығармаларды, әдеби үдерістерді талдайды; әдебиеттің жетістігі мен кемшіліктерін саралап, алдағы даму жолын нұсқайды. Ол ғылыми-көркемдік ойлаудың нәтижесі, ал әдебиеттану – ғылыми ойлау жүйесінің нәтижесі. Сын – табиғаты жағынан бір-біріне қарама-қарсы екі ойлау жүйесінің тұтастығы. Ғылыми стильмен жазылған сынның аудиториясы тарыла береді, ал сыни мақаланың тілі – ғылыми стиль мен көркем стиль. Сондықтан оның сипаты – ғылымилық. Эстетикалық талдау – әдеби сынның өскенінің белгісі. Ғ. Мүсірепов: «ғылыми сын тексеру-зерттеу арқылы әдебиетті ылғи алға сүйреп отырады. Әдебиет пен жазушының алдына жарығын түсіріп, бастап отыратын сын» деген екен [1,136]. Сынның табиғи қасиеті баспасөзбен тығыз байланыстылығында, дамуы да осыған тәуелді. Баспасөз – сынның өмір сүру формасы, даму арнасы. Ғалым В.Дементьев «біздің сынымыз қозғалмалы публицистика болуы тиіс», – деп атап көрсеткен [2,38].

Ал А. Байтұрсынов көркем әдебиеттегі әлеуметтік мәселелердің ауыр салмағын оқырмандарға жеткізіп, рухани игілікке айналдыруда сыншылардың міндеті күрделі әрі жауапты екендігін айқындаған [3,221].

Сынның мақсаты – әдеби өмірде болып жатқан жаңалықтарды дер кезінде бағалап, оқырманға түсіндіру, көркем шығарманы талдау, бағалау. Оның түрі: жазушы сыны, сыншы сыны, оқырман сыны.

Әдебиет сыны әрқашан дәл өз тұсындағы әдебиеттің тірі үдерісіне белсене араласып, нақты әдеби туындыны жан-жақты талдау, оның идеялық-көркемдік құнын белгілеу, өз кезінің эстетикасы үшін мәні мен маңызын анықтау арқылы, бір жағынан, жазушыға жазғандарының бағалы қасиеттерін, ерекшеліктері мен кемшіліктерін көрсетіп, оның шығармашылық өсуіне тікелей қолғабыс жасаса, екінші жағынан оқырманды оқығандарының байыбына барып, оны жете түсініп, дұрыс бағалауға баулиды. Бұл ретте, сыншыны жазушы мен оқырманның екеуіне ортақ ара дәнекер десе де болар еді. Бірақ бұл аз. Сыншы – қалың оқырманның өскелең талабы мен талғамының жаршысы, әдеби құбылысты жалпы мемлекеттік мүдде тұрғысынан пайымдайтын қоғамдық ой-пікірдің озған өкілі.

Олай болса, жалпы әдебиетті дамытудағы сыншының күші, жазушыға тигізер сынның ықпалы оның оқырманға тигізер әсеріне, қалың көпшіліктің көркемдік талғамын қалыптастыруына тығыз байланысты. «Сын тек жазушы үшін ғана емес, оқырман үшін де жазылады. Оның көркемдік шығармаға қосалқы комментарий емес, өз алдына жеке шығарма болып табылатыны да сондықтан» [4,49.], – деп әдебиеттанушы З.Қабдолов айтқандай, әдебиет сынының арқалар жүгі ауыр әрі жауапкершілігі мол. Әдебиет сыны әдебиеттанудың құрамдас үш ғылыми саласының бірі болып табылады. Сонымен қатар әдебиеттің теориясы мен тарихының жетістіктеріне иек артып, солардың негізінде өзіндік пайымдауларын жасап отырады.

Сын әдебиет пайда болған кезден бастап өмір сүріп келеді. Алғаш ақын халық алдына шығып, өз өлеңін оқыған кезде немесе шебер әңгімеші аңыз-ертегі мен мақал-мәтел айтқан шақта сын көпшіліктің пікірі ретінде көрінеді. Сыни пікірлердің негізі көркем әдебиеттен, оған деген көпшілік көзқарасынан, қоғамдық өмірдің рухани қажеттілігінен туындайды, яғни сын халық талғамынан бастау алады. Ол әдебиеттің болашағы үшін күреседі, өзі де сонымен бірге қалыптасып, барлық жанрда жаңғыра түседі. Демек, артық-кем жақтарын «түзетіп» отыратын сын болмаса, әдебиеттің тарихын, оның бүгінгі даму жолын көзге елестету мүмкін емес. Сынсыз әдебиеттің даму үдерісін бағдарлау қиын. Онсыз әдебиет бет-бетімен шашыраған, жүйесіз фактілерге

айналып, көркемдік қуаты әлсіреп еді. Бұл айтылғандардан сын әдебиетпен бірге пайда болып, бірге дамып, шығармашылық еңбекпен біте қайнасып жатады деген қорытынды жасауға болады.

Әдебиеттің гүлденуі мен оқырман мәдениетінің өсу дәрежесі – өзара биік байланысты құбылыстар. Әдеби сынның дамуы және оның идеялық-көркемдік дәрежесінің биік болуы – әдебиетті дамытудың және оны жаңа дәуір талаптарына байланысты жетілдірудің бірден-бір шарты. Біртұтас әдеби үдерістің бір бөлігін құрай отырып, сын көркем шығарманың қоғамның рухани өмірінде алатын орнын айқындайды, соның тәуір үлгілері негізінде халықтың эстетикалық талғамын, көзқарасын қалыптастырады. Әдеби үдерісте осындай ықпалды күшке ие болуы үшін сынның идеялық және теориялық дәрежесі жоғары болуы әрі өмір талаптарын ұғыну мен түсіндіруде алдыңғы шепте болуы шарт.

Сынның негізгі мақсаттарының бірі – ажарсыз бен келіссізді мінеу емес, ең алдымен адамның жандүниесін, талап-талғамын әсемдік пен сұлулыққа, ізгілікке тәрбиелеу.

Ш. Елеукенов: «Сынтану негіздері арнайы ғылым ретінде өз алдына жеке отау құруы тиіс» екендігін айта келе, оның құрамдас бөліктеріне төмендегілерді жатқызады:

- Сынтану негіздері немесе жалпы сынтану. Мұнда осы ғылымның әдіснамасы қаралуы тиіс.

- Сынтану теориясы. Ғылым нысаны, пәні құрылым жүйесін теориялық жағынан негіздеу. Әдеби сын типологиясы, қағидаттарын талдап шешу. Сын туралы ғылымның әдебиеттану және басқа ғылымдармен байланысын, арақатынасын анықтау.

- Сынтану тарихы. Қазақ сыны тарихы. Сын туралы білім тарихы. Сынның тууы, дамуы, әдіс, формаларының өзгеру жолдары.

- Сынтану поэтикасы. Сын жанрлары мен түрлері. Тілі, стилистикасы [5,54].

Сын – аса күрделі сала. Оның табиғаты, теориялық негіздері жайлы бір зерттеушілер көркем әдебиеттің бір саласы деп білсе, енді біреулері әдебиеттану ғылымына жатқызып келеді. Ш. Елеукенов сынның осындай сан сипатты екендігін айта келіп, оған «Сын – көркем әдебиет пен әдебиеттану ғылымының саласы және сынтанудың зерттеу нысаны» деген анықтама береді жоғарыда сілтеме жасалған мақаласында.

Халық бар жерде шығармашылық өмір, өнер бар, белгілі көзқарас, эстетикалық талғам бар, халықтың көркем сөз өнеріне деген сыншыл көзқарасы бар. Әдеби сын халық өмір сүрген мезеттен бастап пайда болды. Жалпы қазақ әдебиеті сынын сөз еткенде оның негіз алатын бастаулары мен нәр алатын тамырларының бар екенін естен шығармаған жөн. Ол сөз жоқ, біріншіден, өз елінің бай мұрасы болуы мүмкін. Ал, екіншіден, басқа елдің мәдениеті, әдебиеті мен салт-дәстүріне деген ынтызарлықтың болуы. Үшіншіден, басқа ұлттың мәдени байлықтарын игеру арқылы өз ұлтының ғылым қорын молайтып, бір халықтың тілінен екінші халық тіліне аударып, сол халықтың мәдени жетістіктерін көпшілік игілігіне жарату сияқты шаралар. Мұның барлығы сөзсіз әдеби байланыс нәтижесінде жүзеге асады. Сол сияқты әдебиет сынын алып қарайтын болсақ, қазақ топырағында нәр алып, гүлдеуі, әрі қарай дамуы үшін де әдеби байланыс қажет болды.

Әдебиет сынының тарихы ертеден басталады. Бұл ретте Т. Кәкішевтің пікіріне сүйенеміз. Ол өз қазақ әдебиеттану ғылымының тарихи белестерінен сынның туып, даму, қалыптасуының үш кезеңін атап көрсетеді.

Бірінші кезең – қазақ әдебиет сынының туу дәуірі. Ол үдеріс Қазан төңкерісіне дейін пайда болды.

Екінші кезең – қазақ әдебиет сынының жанр ретінде қалыптасуы және әдебиеттану ғылымының туу дәуірі. Бұл үдеріс 1917 – 1937 жылдардың арасын қамтиды.

Үшінші кезең – қазақ әдеби сынының өсіп-өркендеу және әдебиеттану ғылымының қалыптасу дәуірі, 1938 – 1985 жылдар аралығы.

Төртінші кезең – қазақ әдебиетіндегі тың серпіліс, жаңа тынысы басталған, ұлттық бет-бейне мен болмысын айшықты көрсетуге жол ашылған дәуір, 1991 – 2014 жылдар аралығы.

Қазақ әдебиет сыны мен әдебиеттану ғылымының соңғы екі кезеңі дау туғызбайды. Ал бірінші кезең, яғни Қазан төңкерісіне дейін әдеби сынның туу дәуірі жайлы әрқилы ой-пікірлер бар. Адамзат жасаған жақсылықтың барлығын Қазан төңкерісінің жетістіктеріне әкеп саю сияқты бір саясаттың болғаны рас. Қазақ әдебиеттануын дәуірлеуде бірінші кезең жетістіктерін мойындамау сияқты пікірлердің болуы кеңестік саясаттың салқыны тигенге ұқсайды.

Ал екінші кезеңді алатын болсақ, ол өзі еншілеген дәуір ішіндегі қажеттіліктен туындаған. Қазақ әдебиет сынын дәуірлеу жөнінде арнайы сөз етіле бастаған. Ол сол кезеңдегі рухани қажеттілікті өтеу мақсатында пайда болып, қолға алына бастаған құбылыс болатын-ды.

Үшінші кезеңде барлық мүмкіндік қолданылып, әдебиет сыны жан-жақты зерттеле түсті. Осы кезеңде әдебиеттану ғылым деген толыққанды атқа ие болып, алғашқы оқулықтар шығарылып, өз оқырмандарына ұсынылып үлгерді.

Төртінші кезеңге тәуелсіз Қазақстан әдебиетінің бағыт-бағдарына баға беріп, оның аяқ алысы мен тынысын бағамдап отырған сынды жатқызамыз. Бұл кезеңдегі сын көбінесе мерзімдік баспасөз беттеріндегі жекелеген шығармаларды немесе тұтас бір қаламгердің шығармашылығын талдау түрінде беріліп келеді.

Қазақ әдебиеті сынының тарихын зерделеуде оның қазақ топырығында туып, даму заңдылығын ашып алған абзал. Қазақ жерінде өрістеуі үшін оның бастау алған арналары болғанын естен шығармаған жөн. Ғылым жер бетіндегі бүкіл адамзатқа ортақ болғандықтан, алғашқы әдебиет туралы ой-пікірлер, сыни көзқарастар Платон, Аристотель, әл-Фараби, Аристрах, Буало, Дидро есімдерімен байланысты. Әдеби сынға тұңғыш еңбек арнағандар да осылар болатын.

Қорқыттың сөз өнері туралы көзқарасы, «Қорқыт ата кітабындағы» әдеби фольклорлық мұра да – сыншыл ойдың алғашқы сілемдері. Қорқыттың желмаясына мініп алып жерұйықты іздеуі, әр аймаққа барген бағасы, әр мекеннің табиғатын терең талдауы – сөз құдіреті арқылы жеткен құнды қазына. Ж. Баласағұнның «Құтты білік» (XI ғ.) поэмасы – түркі халықтарының ортақ мұрасы. Шешендік сөз, мақал-мәтел, ой-толғамдары бар сексен бес тараудан тұратын жәдігерде сөз өнерінің артықшылығы сипатталады. Ғалым А. Егеубаев: «кітаптағы сөздер туысқан халықтармен қатар қазіргі қазақ тіліне де үндес» [6, 55], – деген еді. Кітаптағы «ақыл көркі – тіл, тілдің көркі – сөз», «таяқ еттен, сөз сүйектен өтеді», «тіліңді бақ, басың аман қалады», «сөз – ойдың көрінісі», «тіл мен сөз – көңілдің айнасы» деген пікірлер – сөз өнеріне деген эстетикалық талаптың көрінісі.

Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» кітаптарында сыншылдық көзқарастардың бой көрсетуі, сопылық поэзия үлгісі, адамгершілік, әдепке насихаттауы, шешендік нақыл сөздері – сыни көзқарастың көріністері. Кітап төрт жүз шумақтан тұрады, күллі түркі әлемі қадір тұтатын бағалы еңбек. Өмір сүрудің жалпыға ортақ қарапайым қағидаларын ұсынып, кездесіп қалатын әділетсіздіктер туралы сыни көзқарасын айтып, адамгершілік қасиеттерді ұсынған. М. Қашқаридың «Диуани лұғат

ат-түркінде» сөз өнері жайлы ойлы сөздер бар. Мысалы, «Тәрбие басы – тіл», «Жақсы адамға сөз ереді», «Ауыз көркі – тіл, тілдің көркі – сөз» [6, 57].

Сондай-ақ жыраулар поэзиясында да сыншылдық көзқарастардың болғандығын байқау қиын емес. ХVХ – ХVІІІ ғасырларда қазақ ақын-жырауларының поэзиясында философиялық ойлар, дидактика басым. Өмірге сын көзбен қарап, ойға түйгендерін кейінгі ұрпаққа өсиет ретінде ұсынады. Қазтуған, Тәтіқара, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар жырау сияқты жыраулардың ой-толғамы – қазақ халқы үшін өмірді түсінудің кілті. Адамдардың моральдық болмысына қойылған талап, олардың толғауларында тіл туралы поэзиялық шумақтар бар. Осының барлығы болашақ қазақ әдеби сынының қайнар көздері, бағыт алар бастаулары еді.

Қазақтың төл топырағында ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басында қолға алына бастады. Қазақ әдебиеті алдында М. Әуезов айтқандай: «Әуелі қазақ елінің өз қанынан туып, өз сүтімен өскен ескіліктің ұлы денесін туғызып алу керек. Шеттен келген нәрсенің сарыны ғана емес, мазмұны да бөтен. Сондықтан оларды да тексеріп, ұғынып түсіну үшін жалғыз ғана қазақ топырағындағы көлеңкесіне қарап тон пішу керек емес. Әрқайсысын тудырған жағдай мен себепті әуелі шыққан ұясынан бастап ұғыну керек» деді [6,42].

Ауыз әдебиеті – әдебиеттану ғылымы бастауларының бірі болып табылатындықтан және әдебиет сыны оның құрамдас бөлігі болғандықтан, оның қалыптасу үдерісінде алатын орны ерекше. М. Әуезов айтқандай: «Өткен күннің әдебиеті біздің сүюімізді тілемейді. Сүюімізбен семірмейді де, түрленбейді. Жек көруімізбен жоғалып та кетпейді. Ескі әдебиеттің түрлерін білу, бетін ұғу, ағымын түсіну өзіміз үшін керек. Бүгінгі әдебиетке жол салып, дұрыс бағыт береміз дегенде, жалпы қазақ әдебиетінің өткен күнін, бүгінгі қалпын һәм келешегін де түгел түсіну керек. Сонда ғана ақиқатқа жақын сөйлеуіміз мүмкін» [7, 21].

Халық ауыз әдебиетінің үлгілері халықтың рухани қажетін өтеп, бізге дейін жетті. Ауыз әдебиетіндегі ару қыздар мен батырлар бейнесі, мысалы, Қыз Жібек, Құртқа, Тайбурылдың шабысы – көркемдік құбылыстың бірі. Ақындар айтысы – суырып салма өнері, сөз өнерінің жарысы – көркем эстетика. Көркем әдебиет – халықтың сөз өнеріне деген ғасырлар бойы қалыптасқан сыншыл көзқарасының, халықтық эстетиканың көрінісі.

Батырлар жырындағы көркем ойлар, ертегілердегі сыни пікірлер, мақал, мәтелдердегі тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні, аңыз әңгімелердегі суырып салып айтқыштық пен тапқырлық, билер сөзінің философиялық мәні, лиро-эпостық жырлардағы тұрмыс, тіршіліктің ғажайып суреті, «Қыз Жібектің көшінің суреттелу сипаты», жұмбақтардағы астарлы ойлар, айтыс өнеріндегі сөз құдіретінің ерекшелігі, сөз байлығы әдеби сынның тууына септігін тигізгені анық.

Қазақ халық ауыз әдебиетінде ерлік пен ездік, адамшылық пен зұлымдық, достық пен қастық, адалдық пен опасыздық, бір-бірімен қашаннан бері арпалысып келе жатқан құбылыс екенін саралайтын шығармалар көп. Халық әшейін ермек үшін емес, осы өмірде пайдалану үшін шығарған кереғарлықтың ақ-қарасын айыра отырып, өзінің көзқарасын білдірген. Сондықтан да халықтық эстетика әдеби сынның бастауы, қайнар көзі. Ауыз әдебиетінің қай үлгісі болмасын халықтық эстетиканы, оның сыншыл көзқарасы мен парасатын танытып отырады. Өйткені көркемдік ләззат алу, әсемдік пен сұлулықты ардақтау, озық үлгі-өнегеге бастау, жамандықтан жирендіріп отыру – халықтық талап-талғамның жемісі, сыншылдық көзқарастардың нышандары.

Қазақ ауыз әдебиетінің көркемдік, идеялық сапалары аса жоғары классикалық үлгілерін парықтауда әдебиет сынының рөлі зор болды. Ол жазба әдебиетінің, ғылымның дамуымен бірге өрбіп отырады. Шоқан Уәлихановтың, Ыбырай

Алтынсариннің, Абай Құнанбаевтың әдебиетке қатысты айтқан ойлары қазіргі қазақ әдеби сынының бастау алар қайнар көзі деуге болады.

Сонымен қатар қазақ халқының бай әдебиетіне, соның ішінде ауыз әдебиетіне деген басқа ұлт өкілдерінің назар аударып, зерттеу жұмыстарының жүргізілуі де өз ықпалын тигізді. Г. Потанин, Ә. Диваев, В. Радлов, К. Березин, Н. Пантусов сияқты ізгі ниетті басқа ұлт өкілдері қазақ халқы ауыз әдебиеті бай үлгілерінің бірнеше түрін жинап, бастыруға тырысты. Олар жинаған материалдарын жан-жақты зерттеп, біршама тұжырымдалған ғылыми ой-пікірлерін білдіріп отырды.

Қорқыттың «Қорқыт ата кітабы», Қожа Ахмет Ясауидің «Диуани хикмет» Ж. Баласағұнның «Құтты білік» кітаптарында бой көрсеткен сыншылдық көзқарастар Қазтуған, Тәтіқара, Ақтамберді, Үмбетей, Бұқар жыраулардың ой-толғамдарында жалғасып отырды. Ал қазақтың төл топырағында сынның алғашқы сілемдері XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында көрініс тапты. Соның ішінде ауыз әдебиеті де сын жанрының тәй-тәй басқан алғашқы қалыптасу сатыларында өз үлесін қосты.

А. Байтұрсыновтың «Қазақтың бас ақыны» атты мақаласында жазған «Онан асқан бұрынғы соңғы заманда біз білетін ақын болған жоқ, сөзі аз, мағынасы көп, терең», – деген пікірі сын жанрының жаңа көкжиегін танытып берді. Әдебиеттің өзіне тән сипаты мен көркемдік ойдың шексіз қуаттылығынан туатын шексіз танымдық мүмкіндіктерге жол ашты. М. Дулатовтың («Абай», «Қазақ», 1914, №67) ақынның қайтыс болғанына 10 жыл толуына орай жазған пікірі сынның қанатын бекіте, қатайта түсті.

Сонымен қатар «Түркістан уәлаяты», «Дала уәлаяты», «Қазақ» газеті қазақ әдебиеттану ғылымының әдіснамалық тұғырын қалыптастырды. Ал әдебиет сыны әдебиеттанудың құрамдас бөлігі ретінде бірге дамып отырды. Әдебиет теориясы өркендеген сайын, әдеби үдерістің заңдылықтарын, көркем шығарманың сыр-сипатын теориялық жолмен танып-түсіну тереңдей түседі. А. Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқыш» еңбегінің жарық көруі – әдебиетті терең талдауға жол ашты.

Ғ. Тоғжановтың «Мағжанның ақындығы мен Жүсіпбектің сыны» (1926), «Әдебиет және сын мәселелері» (1929) сияқты еңбектері қазақ әдебиеті сынының жаңа бағытқа бет алғанынан хабардар етті. Енді сын жанры тек пікір білдіру, көзқарасын таныту шеңберіне сыймады. Дүниені көркемдік тұрғыдан игерудегі рухани қабілет арта түскен сайын, сын жанрына да эстетикалық сезімнің кемелдігі, ықтималды ойлаудың шапшаңдығы қажет болды. Осы тұста ұлттық әдебиетіміздің түрлі мәселелері жайлы С. Сейфуллин, М. Әуезов, С. Мұқанов, Ғ. Тоғжанов, Н. Төреқұлұлы, С. Сұлтанбек, Ы. Мұстанбаев, Х. Досмұхамедов, С. Сәдуақасов, Қ. Кемеңгеров, Ә. Бәйділин, Х. Жүсіпбеков, Е. Бекенов, Ш. Тоқжігітов, Б. Кенжебаев т.б. әдеби өмірде белсенділік танытып, дүниені, болмысты тұтас тану мен көркемдік ойлаудың тұжырымдамасын жасап берді. Соның нәтижесінде әдеби сынның аннотация, рецензия, мақала, айтыс мақала, шолу, шығармашылық портрет сияқты түрлері баспасөз бетінде жиі көрініп, жанр ретінде қалыптасты.

Ұлттық ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты да өз кезегінде әдеби шығармалардың қабылдануының өзгеше сипат-ерекшелігін, шығармадағы мазмұн, мағынаның, ой-сезімнің берілу ерекшеліктерін түсіндірілуін ұдайы қадағалап отырды.

Өз кезегінде Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Б. Нұрқатов, А. Нұртазин, Қ. Нұрмаханов, М. Ғабдуллин, С. Қирабаев, Р. Бердібаев, З. Қабдолов, Т. Кәкішев, Б. Сахаринов және т.б. сыншылар қазақ әдебиеті сынын жаңа биіктерге көтерді. Бұл жерде әдебиет теориясын тереңнен толғаған, тарихи-әдеби үдерісті, әдебиет дамуының заңдылықтарын, көркем әдебиеттің ерекшеліктерін талдаған, Қ. Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» мен З. Қабдоловтың «Сөз өнері» еңбектерінің қосқан үлесі зор болды. Ал сын жанрының тарихын зерттеуге Т. Кәкішев көп еңбегін арнады. Оның бұл саладағы ұзақ жылдарға

созылған зерттеулері 1971 ж. «Сын сапары», 1982 ж. «Оңаша отау» деген атпен жарияланды да, 1994 ж. «Қазақ әдебиеті сынының тарихы» болып басылды.

«Жұлдыз» журналы мен «Жалын» альманағында жарияланып тұрған сын мақалалар өз кезегінде көркем шығармалардың идеялық мазмұнын терең түсініп, қоғамдық мәнін, көркемдік ерекшеліктерін ашып беруде талмай қызмет етті. Соның нәтижесінде сынның рецензиядан басқа мақала, шолу, шығармашылық портрет, эссе, эпиграмма сияқты жанрлары баспасөз беттерінде тұрақты түрде шығып тұрды.

С. Қирабаев, Т. Кәкішев, Р. Бердібаев, М. Мағауин, Д. Досжанов, С. Бақберген, Ғ. Мүсірепов, Ә. Нұрпейісов, Ә. Кекілбаев, К. Сегізбаев, С. Мұратбеков, Қ. Сегізбаев, Ә. Бөпежанова, Б. Алдамжаров, С.Дәуітов секілді бір топ сыншылар тұтас әдеби үдерістің, жеке-жеке әдеби құбылыстың сыр-сипатын дер кезінде бағалап, бағамдап отыруға ықпал етті.

Осындай сыншыларымыздың сындарлы пікірлерінің негізінде қарқынмен дамыған роман жанрының өкілдері: М. Мағауин, І. Есенберлин, Ұ. Жұмаділов, Ә. Кекілбаев, Ә. Әлімжанов, С. Жүнісов, Ш. Мұртаза т.б. проза алыптарының еңбектері халық жүрегінен орын алып жатты. Бұл тұста әдебиет жанрларының барлық түрі өз кадрларын дайындап үлгірді. Дегенмен «Кеңес халқы» деген ұғым үстемдік құрып тұрған дәуірде халықтардың ұлттық өзгешеліктерін мойындамау, олардың психологиясымен санаспау, интерноцианалдық сипаттар алдыңғы орынға шыққан тұста сын да барлық әдеби үдерісті сол қалыпқа салып бағалауға бет бұрды. Социалистік реализм тұрғысынан ғана пікір айту кезінде ұлттық болмыс екінші кезекке ысырылды, тіпті айтылмады десек те болады. Соған қарамастан, қазақ әдебиеті түр жағынан да, мазмұн жағынан да толыға түсті. Соған сай сын да өз өресін өсіріп, өрісін кеңейтті. Сөйтіп, әдеби сын сол тұстағы әдеби үдерістің даму жолын анықтап, түйінді пікірлер айта білді.

Жалпы қазақ әдебиетінің өзекті мәселесінің бірі – сын жанры. Бізде әдеби сындар жазылып жатыр. Бірақ олар үнемі сәтті болып шықпайды. Сонымен қатар, оған екінші бірінің батылы бара бермейтіні ақиқат. Кеңестік кеңістікте сын біршама өз көшін түзеп, соқпағын тапқандай болған еді. Ал тәуелсіздік кезде әдеби бағыт өзгерді, оны бағалау критерийлері өзгерді. Бұрынғы социалистік көзқарас тұрғысынан қалыптасқан рухани құндылықтар тәуелсіздік алғаннан кейін ұлттық мүдделерге сай қайта қарастырыла бастады. Тәуелсіздік тұсында әдебиеттің сын-зерттеу саласында жүргізілген ізденістердің барысында іргелі еңбектер дүниеге келді. Мысалы, 2008-2009 жылдары жарық көрген «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы» атты еңбек ұлттық әдебиеттану ғылымының қалыптасу, даму жолдарын ғылыми тұрғыдан бір ізге салып, оның сын саласындағы ізденістері мен жеткен жетістіктерін ғылыми тұрғыдан саралап, бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымының теориялық деңгейінің биіктей түскенін байқатты.

Сонымен қатар, Дандай Ысқақовтың «Қазақ әдеби сынының тарихы» еңбегі - нақты әдеби сынның тарихын кезең-кезеңдермен жүйелеген, толымды талдауларға, әдеби-теориялық ой-пікірлерге негізделген зерттеулердің бірі. Онда қазақ әдебиеті сынының қалыптасу, даму жолы, жетістіктері мен кемшін тұстары ғылыми тұрғыдан талданып, даму динамикасы көрсетілген. Тәуелсіздік кезеңіндегі сын проза, поэзия, драматургияға қатысты сараланып беріліп отырған. Автор соңғы кезеңдегі сынның зерттеу мақалалары және сұқбат-пікір түрінде көрініс тауып отырғанына тоқталған. Нақты авторлардың сыни мақалаларын талдаған.

Осы кезеңде сын саласына қалам тартқан бірша зерттеуші-сыншыларымыз суырылып шықты. Олардың әдебиет туралы пайымдаулары: «Жұлдыз», «Ақиқат», «Жалын» журналдарында, «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көріп тұрды. Көбінесе мерейтой кезінде сұқбат-пікір түрінде көрініс тауып отырды. Жалпы, алғанда бұл кездегі сынға сыншы-зерттеушілердің пікірінше әлде де нақтылық және өткірлік қажет. Дегенмен, сын өзінің

нақты әдіснамалық тұғырына толық жетпесе де, толымды ой айтып, ақын, жазушыларымыз бен драматургтеріміздің бағытын бағамдап отырды.

Қорыта келгенде, қазақ әдебиеті сынының тарихын екі кезеңге бөліп қарастыруға болады:

- кеңестік кезең;
- тәуелсіздік кезең.

Кеңестік уақыттағы сынның өзі бірнеше кезеңдерден тұрады:

- бірінші – Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ әдебиет сынының туу кезеңі;
- екінші – 1917 – 1937 жылдардың арасын қамтитын, қазақ әдебиет сынының жанр ретінде қалыптасу кезеңі;
- үшінші – 1938 – 1985 жылдар аралығы, яғни қазақ әдеби сынының өсіп-өркендеу кезеңі.

Тәуелсіздік кезеңіндегі сынды белгілі бір жылдар аралығымен шектеуден гөрі даму сипатына қарай бөліп қарастырғанды жөн көрдік:

- кеңестік кезеңде жазылған сынға сын айтылып, әдебиеттің кейбір мәселелерін басқа қырынан талдау, атап айтатын болсақ, халқымен қайта қауышқан алашшыл әдебиетпен таныстырып, оның ірі өкілдерінің шығармашылығын талдап, оқырманға жеткізу сипатындағы жұмыстардың жарық көруі. Бұл әсіресе өткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарына тән.

- тәуелсіздік әдебиеті туралы жазылған ой-толғамдар, сын және мерейтойлық мақалалар;

- сын мен әдебиеттану ғылымына байланысты жазылған іргелі еңбектер: екі томдық «Қазақ әдебиеттану ғылымының тарихы», Г. Пірәлиеваның «Тәуелсіздік кезеңдегі қазақ әдебиетін жаңаша жазу», «Қазіргі қазақ прозасы» және «Қазіргі қазақ поэзиясы циклімен жарық көрген кітаптар, Д. Ысқақтың «Қазақ әдебиеті сынының тарихы», Ердембеков Б., Аймұхамбет Ж., т.б. «Қазіргі қазақ әдебиеті» т.б.

Қазақ әдебиеті сыны ой-толғамдар түрінде пайда болып, жанрлық жағынан толығы келе, бүгінгі таңда сын мақала, сын пікір, шолу мақала, эссе, аннотация, рецензия, айтыс мақала, шығармашылық портрет, сын-монография болып тармақталып отыр.

Сондай-ақ әдебиет сыны әдебиеттану ғылымының құрамдас бір бөлігі бола тұра, өзінің зерттеу нысаны, құралдары мен әдіс-тәсілдері бар жеке сала болып қалыптасты. Қазіргі сыншы ғалымдарымыз (Д. Ысқақ, Ш. Елеукенов т.б.) оны жеке ғылым ретінде қарастыруды жөн деген пікір ұстануда. Төл әдебиетіміздің сын жанры даму, қалыптасу жолдарынан өтті, соның ішінде кеңестік дәуірінде оның әдіснамалық тұғырнамасы жасалды. Әдебиет сыны мен әдеби үдеріс қатар дамып отырады. Тәуелсіздік кезеңінде қазақ әдебиетінің классикалық үлгісі мен белең алып келе жатқан модернистік, постмодернистік шығармаларға өз бағасын беріп, пікір білдіріп келеді.

Тәуелсіз әдебиеттегі сын прозаға да, поэзияға да бірдей баға беретін және тек қана бір салаға қалам толғайтын сыншылар тобын қалыптастырып үлгірді. Драма саласындағы пікірлер көбінесе сахналық қойылымдар өткенен кейін осы саладағы шағармалар мен пьесаға қатар беріліп отырды.

Әдебиет сыны әдеби үдерістің дамуына тікелей тәуелді, ал әдеби үдеріс қоғамдық дамуға, сол дәуірдің ерекшелігіне байланысты. Себебі егемендік алғанан кейін жазылған прозалық, поэзиялық және драмалық шығармалар осы кезеңнің ерекшелігін, ұлттық болмысты, салт-сананы бейнелеуге ұмтылыс жасады, сын да әдебиеттегі осы тенденцияны көрсетіп, соған баға беріп отыр. Ал әдебиет алмағайып оқиғаларды ашуға, болып жатқан өзгерісті, оны халықтың бойына сіңірудегі қиындықтар мен ізденістерді көрсетті.

Жалпы алғанда қазіргі сын әдеби үдеріске толықтай араласып, жанрлық жағынан толығып, мазмұндық-идеялық жағынан күрделеніп келеді.

Әдебиеттер

- 1 Мүсірепов Ғ. 5 томдық шығармалар жинағы. – Алматы, 1978. Т.5. – 203 б.
- 2 Дементьев В. Писатель и жизнь. – Москва, 1978. – 238 с.
- 3 Байтұрсынов А. Шығармалары. – Алматы, 1989. – 201 б.
- 4 Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002. – 360 б.
- 5 Елеукенов Ш. Сын мен сыншы немесе сынтану ғылымы туралы толғаныс // Ақиқат журналы, №4. – 53-59 бб.
- 6 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1984. Т.15. – 328 б.
- 7 Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. Т.19. – 398 б.

THE IMPORTANCE OF INCLUSIVE EDUCATION FOR STUDENTS WITH DISABILITIES

Miatbekova Z.U.

c.f.s., docent South Kazakhstan university by M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

Risbaev M.K.

s.t.docent South Kazakhstan university by M. Auezov, Shymkent, Kazakhstan

Kaldiybaeva F.H.

s.t. People's Friendship University named by A. Kuatbekov

Introduction

The tempo of development of modern life places high demands on every specialist, as society places high demands on the training of highly qualified specialists. In this regard, our society pays great attention to people with disabilities.

The relevance of the study lies in the fact that inclusive education is based on an ideology that excludes any discrimination, forms an equal attitude to all people, and creates the most favorable conditions for people with disabilities. Therefore, inclusive education is a public educational process adapted to the needs of people regardless of their health status. The purpose of the study is to theoretically substantiate the ideology that creates the most favorable conditions for people with disabilities.

Issues to be resolved:

- understanding the content of an ideology that excludes any discrimination based on inclusive education, forms equal treatment for all people, and creates the most favorable conditions only for people with disabilities.

Subject of research: some difficulties encountered in the process of teaching disabled people, measures for their prevention.

Scientific novelty: the ideology that is most favorable to people with disabilities is theoretically justified.

Practical significance: the results of the study "Inclusive Education" is a public education, despite significant shortcomings in physical and mental development. Such education provides for the need for training according to individual needs. . Integration ensures equality of opportunity, which is considered a condition. Integration provides equal opportunities for everyone to receive a quality education. Today inclusive education is really being implemented and sets big goals and new tasks for the education system

Theoretical analysis

By inclusive education, we should understand the educational process conducted in accordance with the norms with developing children and people with disabilities together with their peers from oz. Inclusive education is based on an ideology that excludes any discrimination, forms equal treatment for all people, and creates the most favorable conditions for people with disabilities. Therefore, inclusive education is a public educational process adapted to the needs of each person, regardless of health status.

In the "Salaman declaration" (the word "inclusive" is constantly combined with the word "education". . "Inclusive education" is a public education, despite significant shortcomings in

physical and mental development. Such education provides for the need for training according to individual needs. Integration ensures equality of opportunity, which is considered a condition. Integration provides equal opportunities for everyone to receive a quality education. Today inclusive education is really being implemented and sets big goals and new tasks for the education system. Compared to the inclusive education system, which has extensive foreign experience and legalized inclusiveness, our domestic system is only being formed and developing. For students with disabilities, the process of inclusive education means the readiness of the educational institution to meet these different needs and efforts to equalize, not limit, as much as possible.

The main goal of inclusive education is the socialization and adaptation of people with disabilities. To achieve this goal, it is necessary to solve a number of main tasks, including the creation of a barrier-free learning environment and professional training of people. This set of measures provides for both the technical equipment of educational institutions and the development of special training courses for teachers and regulatory-developing students aimed at developing interaction with people with disabilities. In addition, people with disabilities need special programs aimed at simplifying the process of adaptation in a general education institution.

Inclusion in education places high demands on all participants of the educational process. It requires extreme efforts from students with disabilities-intellectual and psychological resources of the individual, from other participants of the educational process-tolerance, understanding, willingness to help, that is, to check them for morality and ethics. However, this also creates problems for teachers working in classrooms with disabilities. The question of the psychological and pedagogical features of teaching people with disabilities is usually considered from two points of view: learning difficulties and assistance in overcoming them. The specific difficulties encountered in teaching children with disabilities and children with disabilities are primarily related to their psychophysical characteristics.

The practical part

Students who have problems in physical development, as a rule, slowly master new material, they have immobility, inertia of thought processes, stiffness, departure from the originally discovered ways of activity. They experience significant difficulties every time they move from one operation to another. Their higher nervous activity is characterized by some infantile actions. They are characterized by unstable reactions, extended generalization of pathogens, somewhat slow development of differentiation, low reaction rate during selection, etc., All this creates certain difficulties in the learning process of disabled people. Speaking about the features of inclusive education, Vygotsky believes that "teaching disabled people should not fundamentally differ from teaching a healthy child and pedagogically should not have significant differences between them". The development of a person with physical disorders should be based on the fact that, along with the defect, psychological tendencies of the opposite direction are given to him, compensatory possibilities of overcoming the defect are given, they come to the forefront of development and should be included in the pedagogical process as its driving force. In her monograph, E. Martynova emphasized that "the system of teaching disabled people should be compensated not only by taking into account the physical limitations of students, but also by ensuring the harmonious development of their mental, physical and social characteristics". All researchers believe that the main principle remains overcoming or compensating for the corresponding violations of the rules, and teachers should pay attention not to vices and diseases, but to the positive prerequisites of disabled students: motivation, the property of super compensation, will, character, perseverance, striving for self-improvement. L. S. Vygotsky's opinion is very important that when teaching disabled people, didactic methods should be individualized depending on each specific case. Thus, we conclude about the first feature of inclusive learning – individualization of learning. Individualization of education is the organization of the educational process taking into account the individual characteristics of students with disabilities, education and socialization of children

and youth, which allows creating optimal conditions for the realization of the potential of everyone. The next important feature that must be taken into account when teaching children with disabilities is the correctional orientation of education. This includes defining the content of remedial work and should be a form of access to that specific content. Therefore, correctional work should have its own methods that determine the ways and directions of teaching disabled people. In special pedagogy, teaching methods are divided mainly into general and special.

B. Tuponogov believes that in the structure of general didactic teaching methods, in the aggregate of methodological techniques within the methods, it is necessary to consider specific methods of correctional work that determine the correctional orientation of the educational process at the level of special approaches used in teaching people with physical disabilities, there is a possibility of classifying them into four groups according to functional features.

1) Techniques that ensure the availability of educational information (relief writing and tactile reading for students with visual impairments, dactylic and sign language for students with hearing impairments, the dosage of the training load).

2) Special approaches to the organization of training (algorithm of educational activities taking into account violations of sensory-physical systems, the specifics of the structural construction of classes).

3) Logical methods of processing educational information (clarification, establishment of similarity by samples, generalization by available features of the studied objects and phenomena, etc.).

4). Methods of using technical means, special devices and equipment (technical means for transcoding visual and auditory information into signals available to stored analyzers, the use of devices that allow coordinating movement, the use of devices that enhance visual, tactile, auditory and other information). From the above classification it can be seen that the same method can be included in various teaching methods, can be used in various combinations depending on the learning objectives and the content of the educational material. All these special teaching methods are designed for the system of teaching children with disabilities in a special school. However, they can be applied to the system of teaching disabled children in a mass school. The next important point in the training of persons with disabilities is the use of technical means of training (TC) in order to compensate for the limited physical abilities of students.

SOME ASPECTS OF LANGUAGE POLICY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Arzu Karimova

Teacher of Azerbaijan State Pedagogical University

Summary

Language is not only a means of communication, it is also a means of education and a support that contributes to the unification of peoples and unites relations between people. "Languages Day" has been celebrated in Kazakhstan for several years, which is a clear sign of friendship, kinship and unity of all citizens of the country. After all, the friendship of peoples, mutual understanding and cooperation are the main pillars of the construction of the new Kazakhstan.

At present, in addition to the Kazakh language, more than 10 national languages of the peoples living in the country are studied in the schools of Kazakhstan. This allows representatives of all national minorities of Kazakhstan to join their culture, history, and acquire knowledge in their native languages. "Day of the Languages of the Peoples of Kazakhstan" was announced by the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated January 20, 1998 and became a general holiday for all Kazakhs. Representatives of more than a hundred nationalities live in the country. Each language has its own historical roots related to the fate of other languages. Through language, people find each other, learn to understand the spiritual culture, customs, and rituals of the people.

In his address to the people of Kazakhstan, the head of the country defined the priorities of the work done in the field of education and noted that, as in the whole world, it is necessary to switch to new methods of education in Kazakhstan. The policy of trilingualism is based on the requirement for the citizens of the country to know the Kazakh language.

In the language policy of Kazakhstan, special importance is attached to the Russian language, which is considered one of the world languages and is widely used in the modern world. The third element is the English language, which occupies a dominant position in the modern world. English opens a window to the world and globalization for Kazakhs. Kazakhstan is increasingly involved in international processes and contacts. In today's society, English is considered the most important resource for a person's professional development.

Responsible language policy is one of the main factors that unite the Kazakh people. Currently, the state of Kazakhstan is implementing a plan of active measures to enable the young generation to actively learn the Kazakh language as well as the Russian and English languages. During an interactive lecture at the University of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev instructed the government regarding the implementation of trilingualism: "First, modern teaching methods should be applied in educational institutions based on advanced international experience, and those methods should be innovative, creative and with the formation of technology. The second is the detailed development of a systematic proposal for the admission of children to education. The third is to ensure the wide application of trilingualism at the educational level. This is how we can build a logical system for learning languages. The basics will be learned at the kindergarten level, at the basic level at school, at the university or college - in the professional language of the majors."

Keywords: language policy, Republic of Kazakhstan, trilingualism, international process.

Nursultan Nazarbayev's idea of trilingualism was dictated by the country's integration into the world community and the desire to eliminate the language barrier left over from the Soviet era. It is no coincidence that in his address to the people of Kazakhstan, the head of state noted the importance of knowing several foreign languages and emphasized the need to become a highly educated nation in order to become a developed competitive state.

At one time, the great Abay dreamed of raising Kazakh culture and literature to the Russian and European level. Achieving this played a huge role in the development of the nation, helped to overcome the limits of progress. But the head of the country, taking into account the realities of the modern world, set a new, more difficult task of trilingualism. English has been added to the Russian language, which will play a positive role in expanding the scope of modern knowledge, successfully mastering new technologies, and expanding business boundaries. This in no way limited the use of the traditional Russian language. As the President clearly said on December 2, 2012 at a meeting with the public of Karaganda region: "Gradually, the Kazakh language will become the state language, the main language of the country. And this language will unite everyone, make everyone equal. And then, we have a centuries-old life here." [2, p. 73]

Thus, there was an extremely high demand for trilingualism in order to improve the qualification level of Kazakh specialists. Indeed, it was impossible to work in modern production without knowing technical terminology in Russian and English.

It should be noted that since 2013, a plan for the preparation of methodological resources for teachers on the use of trilingual education (integration of content and language) has been implemented. The main direction of this strategy is the development of the Kazakh language, the support of the Russian language and the introduction of the English language. The implementation of the trilingual education system is a complex process, so not only training programs, but also the teaching process is important. In this comprehensive program, not only the educational side, but also the inculcation of qualities such as personality, citizenship, and patriotism in the student is important. The reality of the times, globalization requires the ability not only to live with today, but to look at the rapidly changing future, to prepare students for the realities of future life. The trilingual education program is implemented through the direct teaching of Kazakh, Russian and English languages, as well as the teaching of certain subjects in three languages and extracurricular activities. Basic and language subjects focus on the development of functional literacy, communication skills and critical thinking.

Currently, foreign languages have become one of the main factors of both socio-economic and general cultural progress of the society. Kazakhstan has developed a unique experience of interaction and mutual enrichment of national cultures. A unique institution of cultural and religious interaction was created - the Assembly of Peoples of Kazakhstan, as you know, had the opportunity to directly participate in the legislative activity of the Parliament of Kazakhstan. In the Republic of Kazakhstan, special care and attention has always been paid to the development of the language wealth of the peoples of the state, and its role in the development of modern society has been understood. [7, 55-57]

This can be known by getting acquainted with one of the first laws adopted in sovereign Kazakhstan - the law "On languages in the Republic of Kazakhstan" (dated July 11, 1997), which declares all the languages of the Kazakh people as national wealth, historical and cultural heritage of the country. Attention to the development of languages, education, and culture in Kazakhstan has always been under the control and patronage of the head of state.

The address of the country's president states: "The people will be wise in raising the next generation, taking care of their health, education, and outlook. He will know the Kazakh, Russian and English languages perfectly... He will be a patriot of his country, known and respected all over the world." The history of the progressive development of mankind is replete with numerous examples of cultural and linguistic interaction. The fact of having two or more languages includes

a person, as it were, in two communities of language experience. A person who knows another language thereby acquires a different view of the world reflected in this language, therefore he understands the world more deeply and fully. [5, p. 8]

In addition to knowing the state language, knowing several languages has become a factor in the personal competitiveness of the country's citizens. At the state level, guidelines have been developed that every Kazakh must speak at least three languages: Kazakh, Russian and English.

In terms of its lexical composition and methods of expression, the Kazakh language is quite rich. The ability to speak has been characteristic of Kazakhs since ancient times, and the people have always respected the ability to speak skillfully. The Kazakh language is not only the keeper of all the riches of the ancient culture, but also the core of the modern Kazakh linguistic polyethnic environment.

Since the first years of independence, a harmonious language policy has been implemented in the country, taking into account the interests of the people of Kazakhstan, respecting the language rights of all ethnic groups of the country, ensuring free choice of language.

The head of state proposed a fundamental approach to the modernization of the Kazakh language, "to modernize the language; to preserve the traditions of the language, to develop all its wealth, various lexical layers; seeking consensus on issues of terminology". [11, pp. 68-69]

It is known that language is a self-reproducing system, a living organism that develops according to its own internal laws. The functioning of languages in the country is a social element that cannot be quickly changed overnight with the help of normative acts. It is largely inert and dependent on established linguistic tradition. Experts report the great strength of the acquired linguistic inertia in the past, and in fact, the dominant position in the language space is still the Russian language.

The reasons for all this go back to recent history. The Kazakh language has undergone all the changes that have happened to the nation. Before the revolution in the tsarist empire, Kazakhs were the sixth largest among the peoples of the Russian Empire. In the first Soviet encyclopedia, Kazakhs were listed as "the largest Turkic-speaking nation of the USSR".

According to the calculations of the People's Commissariat for Nations of the RSFSR in 1920, the number of Kazakhs in 1916 was 5.2 million. But even this information, according to Russian historian S.M. Iskhakov, probably underestimates the number of the local Turkish population.

In 1926, after the losses during the revolution and civil war, the number of Kazakhs was 6,200,000. As a result of forced collectivization and famine in 1932-1933, 2 million Kazakhs (a third of the ethnic group) died, and about 1 million moved outside the republic to China, Iran and other countries.

In the first years of exploitation of raw lands, the number of Kazakhs decreased to 29% of the total population of the republic. Thus, Kazakhs became an ethnic minority in their historical homeland. In these conditions, the Kazakh language gradually lost its position, and learning the Kazakh language was not considered mandatory for that time. There came a time when the local population of Kazakhstan was ashamed to speak this language.

For many years, education followed the traditional and uniform Soviet system. In the 60s, the Russian language became the main language of university and science, and the number of schools taught in the Kazakh language decreased. During the "stagnation" period, 95% of books were published in Russian, 70% of television programs were conducted in Russian, and all office work was conducted in Russian. But even during the hard years, the older generation was able to preserve their mother tongue and pass it on to their children. At the same time, it was in those difficult years that a generation was formed that grew up in a Russian-speaking environment. Bilingualism has historically developed in this way, and the majority of the population of Kazakhstan speaks two languages: Kazakh and Russian. [10, p. 15]

Since ancient times, the values that unite the ethnic group are language, religion, traditions, mentality, culture, and history. Any language is a cultural code that shapes a person's philosophy of life, his value system, behavior, and way of thinking. The main political value is the state, and the main cultural value is the language. Language is a necessary condition for the existence of a nation, which was noted by the German philosopher Gottfried Herder in the 18th century. Each national language is unique.

Literature

1. Айталы А. «Смена алфавита не только фонетическая, но и большая политическая проблема» // Деловая неделя. - 2013. - 29 марта.
2. Арынгазиева Б.Б. Мультилингвизм как условие диалога культур // Вестник РФО. - 2009. - № 2. - С. 73.
3. Ауэзов М.М. Все дороги ведут домой // Казахстанская правда. - 2011. - 14 декабря.
4. Выступление Президента РК – Лидера Нации Н.А. Назарбаева на XX сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. – 2013. – 25 апреля.
5. Выступление Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева на XVII сессии Ассамблеи народа Казахстана // Казахстанская правда. - 2011. – 19 апреля.
6. Из выступления Ч. Айтматова на республиканской конференции // Кыргызстан маданияты. - 1987. - 17 ноября.
7. Губанов Н.И., Губанов Н.Н. Глобалистский менталитет как условие предотвращения межкультурных конфликтов // Социол. исследов. - 2011. - № 4. - С. 55.
8. Казахстан за годы Независимости. 1991-2010 гг. Статистический сборник. - Астана: Агентство РК по статистике, 2011. – С. 20.
9. Солозобов Ю. Ассамблея народа – уникальное политическое открытие Нурсултана Назарбаева // Казахстанская правда. - 2012. - 26 апреля.
10. Тусупбекова Л. Модель межэтнических отношений в развитии // Казахстанская правда. - 2013. - 30 марта.
11. Шаукенова З.К. Идеологическое конструирование в Республике Казахстан. - Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2012. – С. 68- 69.

Текст. Виды работы с текстом

Татаренко Татьяна Дмитриевна

доцент кафедры языковых дисциплин Казахского национального медицинского университета им. С.Асфендиярова (Алматы, Казахстан)

Турысбекова Гульмира Жумакановна

лектор кафедры языковых дисциплин Казахского национального медицинского университета им. С.Асфендиярова (Алматы, Казахстан)

Тойганбекова Молдир Ерлановна

лектор кафедры языковых дисциплин Казахского национального медицинского университета им. С.Асфендиярова (Алматы, Казахстан)

Чтение научных текстов при обучении русскому языку как неродному в неязыковом вузе играет большую роль. Тексты научного стиля помогают студентам приобрести навыки чтения и перевода, получить необходимую информацию, поскольку их важнейшей функцией является популяризация и пропаганда научных знаний.

Обладающие высокой степенью информативности научные тексты отвечают познавательным интересам обучающихся. Чтение научной литературы студентами отвечает еще и основным психологическим особенностям, их мотивам и потребностям, что позволяет полно раскрыть их личные качества.

Исследователями предложен целый ряд определений текста как объекта изучения. Но все они, в сущности, сводятся к тому, что рассматривают текст как некое структурированное по определенным законам единство, которое состоит из языковых единиц – предложений, объединенных между собой и образующих более крупные единицы – сверхфразовые единства – тематические отрезки текста, параграфы, главы, разделы и т. д., служащие для передачи определенного законченного содержания, отвечающего целям коммуникации [1].

А. О. Богуславский определяет предмет науки о тексте как «высказывание, состоящее из нескольких предложений» (цит. по: [2, с. 5]). Главное для науки о тексте он считает не то, что говорит автор, не содержание высказывания, а то, как это высказывание строится, из каких элементов оно состоит.

Процесс речи (устной или письменной) приводит к порождению текста – речевого произведения, сообщения, развертывающегося в последовательное описание ряда ситуаций (совпадающих по времени или не совпадающих), в изложение цепи событий, в рассуждение на определенную тему и т. п. Наиболее кратко и точно формулирует свое понимание целостности текста А. А. Леонтьев, говоря, что «текст есть функционально завершенное речевое целое» [3, с. 28]. Исследователь замечает, что невозможно лингвистически определить понятие целостности текста, что она определяется только его содержанием, которое должно представляться отправителю и получателю как некое «осмысленное целесообразное единство». К. В. Кожевникова также считает текст «целостной, замкнутой высшей коммуникативной единицей» [4, с.49].

М. П. Йоницэ [5] подчеркивает, что связность является неотъемлемым признаком всякого текста, признаком, проявляющимся в смысловой его целостности и имеющим языковые способы выражения. Эти способы выражения связности текста, т. е. языковые механизмы, соединяющие воедино отдельные элементы текста и образующие в результате

некое формально-смысловое единство, и служат в первую очередь объектом изучения лингвистики текста.

Если соглашаться с тем, что текст – это высшая коммуникативная единица и что складывается она из отдельных, связанных между собой частей, то, видимо, эти части также являются единицами текста, но более низкого уровня. Такими единицами речевой деятельности (а текст – это продукт речевой деятельности в широком смысле этого слова) А. А. Леонтьев считает высказывание, законченное с точки зрения содержания и интонации и имеющее определенную смысловую и грамматическую структуру. Именно такую единицу принято именовать сверхфразовым единством [3].

Понятие текста чаще всего ограничивают письменной фиксацией авторской речи, а когда дело идет о литературных произведениях, то и фиксацией речи его персонажей. Текст строится по определенным законам и правилам литературной нормы, имеющей свои, лишь ей присущие лингвистические построения, отличающие ее от речи в широком смысле этого слова.

По мнению Р. де Богранду и В. Дресслера, текст - коммуникативное событие, которое должно удовлетворять нескольким условиям – а именно семи критериям текста (см. [6, с. 39]). Данные критерии имеют лингвистическую природу и в большинстве своем относятся к синтаксическим и семантическим связям внутри текста. В соответствии с пониманием Р. де Богранда и В. Дресслера, дорожный знак, газетная статья, спор и роман представляют собой тексты, хотя и разных жанров или типов. Все они обладают определенными лингвистическими чертами, выполняют определенные функции и связаны со специфическим производством и восприятием ситуации.

При этом эти критерии одновременно относятся и к свойствам текста и дискурса.

Связность затрагивает компоненты внешней формы текста (поверхности текста), так что о ней говорят как о синтаксической текстовой связности.

Существуют разные виды связности. Так, противопоставляют связность линейного типа, которую называют когезией [7], и глобальную связность, нелинейного типа, объединяющую элементы разных уровней текста (например, заглавие, эпиграф), важнейшим средством которой являются повторы. Ее называют когерентностью [8, с. 24]. Понятие когерентности родственно понятию целостности текста: «Когерентность обращает к плану содержания текста, тем содержательным взаимосвязям, которые, обеспечивая целостность смысла текста, формируют глубинную структуру» [9, с. 56].

Связность включают все те функции, которые отвечают за создание связей между элементами поверхности текста. К средствам, которые обеспечивают эту связность, можно отнести:

- *повторение* как лексических элементов, компонентов предложения, так и других лингвистических элементов, которые формируют структуру текста;
- *анафору*, повторяющую то, что было сказано или прочитано раньше, и *катафору*, указывающую посредством дейктических элементов на то, что последует дальше в тексте;
- эллипсис – это сокращения (пропуск, исключение элементов) в тексте, понимание которых зависит от коммуникативной ситуации;
- *конъюнкции*, показывающие, какие отношения или связи существуют между событиями и ситуациями. Здесь выделяют конъюнкции, связывающие структуры предложений одного и того же статуса, дизъюнкции, связывающие структуры предложений с разным статусом, контръюнкции, связывающие структуры предложений с разным статусом, которые кажутся противоречивыми (например, причина и неожиданный эффект), и подчинение, которое используется, когда одна структура предложения зависит от другой.

Целостность (или семантика текста) нацелена на формирование значения текста. Чаще всего она относится к тем элементам, которые совсем не обязательно требуют

лингвистической реализации. Например, в некоторых видах исследований за основу принимают предположение, что у реципиентов есть когнитивные структуры, которые актуализируются посредством текста и помогают задать его интерпретацию. Подобным образом в определенных обстоятельствах невыраженные в тексте элементы знания могут подразумеваться и влиять на восприятие. Р. де Богранд и В. Дресслер считают, что определенные «концепты» (значения) связаны через «отношения» и реализуются во внешней форме текста (поверхности текста).

Интенциональность тесно связана с установкой и целью создателя текста – т.е. с тем, что он хочет и планирует сделать с помощью текста. Соответственно, разговор во сне текстом не считают, в то время как телефонный справочник – считают.

Приемлемость – это «зеркало» интенциональности. Реципиенты в определенной ситуации должны распознать текст как таковой. Конечно, этот критерий условен и не означает, что реципиенты могут специально отвергать текст. Приемлемость определяет степень, до которой слушатели и читатели предполагают полезность и релевантность текста.

Информативность определяет количество новой или ожидаемой информации в тексте. Но здесь мы должны помнить и о качестве предлагаемой информации – какова структура нового материала, какие средства обеспечивают связность текста.

При ситуационности необходимо принимать во внимание, что структура разговора и речевая ситуация играют важную роль в создании текста. Только определенные вариации или типы текста, разговорные стили или типы коммуникации ситуативно и культурно приемлемы.

Интертекстуальность имеет два значения. С одной стороны, она предполагает, что текст всегда связан с предшествующим или параллельно разворачивающимся дискурсом. С другой стороны, она означает, что есть формальные критерии, связывающие тексты между собой в определенных жанрах или типах текста. В терминологии текстового планирования эти жанры описаны как «схемы» или «фреймы»:

- нарративные тексты (например, рассказы, истории и т. п.), которые построены по принципу упорядоченности во времени;
- аргументативные тексты (например, пояснения, научные статьи и т. п.), которые используют средства противопоставления;
- описательные тексты, которые преимущественно применяют элементы указания на место или время (например, описания, изображения и т. п.);
- инструктивные тексты (например, учебники), которые могут быть аргументативными и перечисляющими.

Если главным назначением языка является осуществление коммуникации во всем ее многообразии, то текст – обязательное звено любой формы коммуникации – и устной, и письменной.

В качестве основных методов и приемов чтения разных текстов, в том числе и научных, применяемых в образовательном процессе, можно назвать:

- вопросно-ответные упражнения, содержащие запрос и предоставление необходимой информации;
- восстановление / заполнение пропусков – прием работы со связным текстом, в котором преднамеренно пропущено или закрыто каждое n-е слово, а обучающимся нужно восстановить деформированный текст, подобрать пропущенные слова по смыслу, исходя из контекста или привычной сочетаемости слов (отметим, что квалифицированный читатель по нескольким начальным буквам угадывает слово, а по нескольким словам – фразу, по нескольким фразам – смысл целого абзаца или даже страницы);
- упражнение на дополнение, заключающееся в необходимости завершить предложения, используя полученную из прочитанного текста информацию;

- исправление, состоящее в определении и корректировке языковых или содержательных нарушений в тексте;
- сопоставление / нахождение сходств и различий – это прием работы, который основан на сопоставлении двух или более объектов;
- перекодирование информации, в результате которого происходит перенос данных из одной формы их;
- «мозаика» – это прием работы, при котором учащиеся, познакомясь с определенной частью информации, обмениваются ею и восстанавливают общее содержание текста;
- называние, в ходе которого анализируемый материал номинируется;
- составление списка, в котором перечисляются объекты, мысли, идеи в соответствии с определенной темой или ситуацией (например, перечисление происходящих событий; указание действующих лиц и т. д.);
- множественный выбор, направленный на выбор из предложенных вариантов правильного ответа / правильных ответов;
- конспектирование, в ходе которого обучающийся делает краткие записи по содержанию прочитанного с целью зафиксировать необходимую в дальнейшем информацию;
- деление текста на абзацы, когда в сплошном тексте вычленяются отдельные части, объединенные основной идеей;
- составление плана, когда представленная в тексте информация сокращается до основных идей, записанных по пунктам;
- прогнозирование – это прием работы, нацеленный на развитие умения предвосхищать содержание предложенного текста;
- викторина – это опрос в игровой форме, когда необходимо ответить на фактические вопросы по содержанию прочитанного;
- восстановление последовательности, когда прочитанное располагается в соответствии с логикой развертывания событий или в соответствии с планом;
- заполнение таблицы, в ходе которой в нее вносится необходимая информация;
- верные / неверные утверждения – это выбор правильных ответов или суждений в результате соотнесения предлагаемых высказываний с содержанием прочитанного текста и др. [10, с.260].

Следовательно, текст – это концепция коммуникативно и когнитивно заданного фрагмента действительности в языковой форме, с такими доминирующими признаками как информативность и вытекающий из него признак смысловой цельности. Использование текстов на занятиях по русскому языку как неродному при обучении чтению целесообразно и необходимо. В результате чтения текстов студент овладевает различными технологиями извлечения информации, обогащает свой активный и пассивный словарный запас, что в свою очередь обуславливает развитие коммуникативных навыков.

Литература

1. Реферовская Е. А. Лингвистические исследования структуры текста / Е. А. Реферовская. – Ленинград : Наука, 1983. – 215 с.
2. Плещенко Т. П. Стилистика и культуры речи : учебное пособие / Т. П. Плещенко, Н. В. Федотова, Р. Г. Чечет. – Минск : ТетраСистемс. – 2001. – 544 с.
3. Леонтьев А. А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации / А. А. Леонтьев // Синтаксис текста. – Москва: Наука, 1979. – С. 18-36.
4. Кожевникова К. В. Об аспектах связности в тексте как целом / К. В. Кожевникова // Синтаксис текста. Москва : Наука, 1979. – С. 49-67.

5. Йоницэ М. П. Глоссарий контекстуальных связей / М. П. Йонице. – Кишинев: Штиница, 1981. – 94 с.
6. Рогова Г. В. Методика обучения иностранным языкам в средней школе : учебное пособие / Г. В. Рогова, Ф. М. Рабинович, Т. Е. Сахарова. – Москва : Просвещение, 1991. – 287 с.
7. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин. – Москва : КомКнига, 2007. – 144 с.
8. Кольцова Л. М. Художественный текст в современной лингвистической парадигме : учебно-методическое пособие для вузов / Л. М. Кольцова, О. А. Лунина. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2007. – 51 с.
9. Щирова И. А. Многомерность текста : понимание и интерпретация : учебное пособие / И. А. Щирова, Е. А. Гончарова. – Санкт-Петербург : ООО «Книжный Дом», 2007. – 472 с.
10. Садиева Д. В. Особенности отбора текстового материала для проверки грамотности чтения / Д. В. Садиева, А. А. Рубас // Текст в системе обучения русскому языку и литературе : материалы международной научной конференции. – Астана : Издательство ИП «Дана», 2018. – С. 257-262.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЕДИНОГО ИНФОРМАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА АЛТАЙСКИХ НАРОДОВ

Каримов Бахтиёр Рахманович

ведущий научный сотрудник Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан, доктор философских наук, профессор

Резюме. В статье рассматриваются пути развития современной мировой цивилизации, предлагается решить ряд проблем формирования единого информационного пространства мировой цивилизации посредством использования ойкуменической теории нации, концепций этносизма, этнолингвопанизма, создания системы усредненных языков для групп родственных языков, среднемирового языка и глобальной единой системы письменностей.

Ключевые слова: среднемировой язык, усредненные языки, ойкуменическая теория нации, мировая цивилизация, глобальная единая система письменностей.

Summary. The article discusses the ways of development of the modern world civilization, it is proposed to solve a number of problems in the formation of a single information space of the world civilization through the use of the oikumenic theory of the nation, the concepts of ethnosism, ethnolinguistics, the creation of the system of averaged languages for groups of related languages, the averaged world language and a global unified writing system.

Key words: averaged world language, averaged languages, oikumenic theory of the nation, world civilization, global unified writing system.

В современную эпоху глобализации и формирования мировой информационной цивилизации важно решение проблем формирования единого информационного пространства алтайских народов. Языковые барьеры, как обусловленные различием языков, так и различием их письменностей, являются препятствиями развитию данного единого информационного пространства. Иероглифы, используемые в японском и корейском языках, относящихся к алтайской семье языков, создают «иероглифический барьер», который также препятствует развитию единого информационного пространства алтайских народов. Ныне этот барьер, сильнее чем «Великая китайская стена» в древности, разделяет мировую цивилизацию и мировое информационное пространство. Необходимо решение этой глобальной проблемы развития письменности.

Для алтайской семьи в целом, включающей в себя тюркские, монгольские, тунгусо-маньчжурские, корейский и японский языки, проблему языкового барьера между алтайскими языками предлагается преодолеть посредством использования метода усредненных языков (1, 2, 3) для соответствующих групп родственных языков, то есть путем создания среднеалтайского языка на основе создания среднетюркского (1), среднемонгольского (4) языков и усредненного тунгусо-маньчжурского языка. Для создания среднеалтайского языка целесообразно усреднить следующие пять языков: среднетюркский, среднемонгольский, усредненный тунгусо-маньчжурский, японский и корейский языки. При этом предлагается использовать метод усреднения в меру его применимости, используя также достижения современной алтаистики и бореической,

ностратической теории. При таком построении среднеалтайский язык не будет достаточно целостным. Поэтому для дополнения недостающих компонентов целесообразно использовать теорию языковых универсалий, статистические методы переработки баз данных (2, 3). Для решения проблемы различия в письменности в связи с использованием иероглифов и силлабариев катакана и хирагана в японском языке, специфического корейского алфавита и частично иероглифов в корейском языке предлагается создать японский алфавит (5, 6, 7, 8) и использовать единую унифицированную систему алфавитов (9) в системе алтайских языков.

При идеологическом, социально-философском обосновании данного подхода целесообразно исходить из ойкуменической теории этнации и концепций гуманистического этносизма и демократического усредненного этнолингвопанизма (10), которые способствуют сотрудничеству и толерантности в международных отношениях. Ойкуменическая теория этнации позволяет глубже понять сущность таких феноменов как род, племя, народность, нация, которые охватываются родовым понятием этнация. Согласно концепции гуманистического этносизма этнос предоставляет собой общечеловеческую ценность и требуется защита не только прав человека, но и прав этноса и следует исходить из этносистского гуманизма. Концепция этнического лингвистического панизма, сокращенно этнолингвопанизма охватывает такие социальные феномены как панславизм, пангерманизм, панроманизм, пантюркизм, паниранизм, панмонголизм и другие и позволяет показать общечеловеческую сущность и ценность таких концепций, право народов на использование концепций этнолингвопанизма в его демократических и гуманистических формах. Концепция усредненного этнолингвопанизма характеризуется созданием усредненного языка для группы народов, имеющих родственные языки. Демократический гуманистический усредненный этнолингвопанизм имеет общечеловеческую ценность в современную эпоху глобализации и формирования информационной, технотронной цивилизации. Это позволяет разработать пути формирования патриотизма и приобщения к общечеловеческим ценностям в условиях глобализации наций, имеющих языки, относящиеся к группе родственных языков.

Концепция и методология создания усредненных языков для групп родственных языков, количественной оценки синхронической близости родственных языков (индийских, романских, германских, славянских, тюркских, иранских и др.), концепция усредненной терминологической системы, концепция создания усредненного фольклора для групп родственных языков способствуют преодолению провинциализма в развитии мирового сообщества и реализации принципов гуманистического этносизма, демократического усредненного этнолингвопанизма и толерантности в сотрудничестве между народами (10). Нации, языки и письменности цивилизаций Востока и Запада являются составными частями мировой цивилизации и взаимосвязаны между собой.

Показатель "количество проблем на миллион представителей Человечества" растет с огромной быстротой. Человечество должно быстрее решать эти очень сложные взаимно переплетенные судьбоносные проблемы. Для этого нужно все более увеличивающееся число творчески, инновационно мыслящих гениальных и выдающихся личностей на миллион представителей Человечества.

Китайская, японская и корейская нации тратят на заучивание иероглифов огромную часть времени и жизненной энергии своих личностей и личностей других наций, изучающих эти языки. Это в определенной мере тормозит развитие не только китайской, японской и корейской цивилизаций, но и, в целом, мировой цивилизации.

Смысл жизни каждого человека в эпоху информационной цивилизации и инновационного развития общества непосредственно связывается с качеством и количеством инноваций, которые вносит данный человек в общечеловеческое развитие, в

развитие мировой цивилизации как целого. Человек имеет ограниченный срок жизни и не беспредельный запас жизненной энергии. Человек не должен терять очень много времени и энергии на освоение достижений предшественников, иначе у него не останется времени и сил для инноваций, внесения нового, для самореализации внутренних потенций и интенций. Общество и государство должны заботиться об этом и обеспечить высокую производительность труда индивида по освоению духовного и интеллектуального наследия своего народа и всего Человечества. Для этого государство и общество должны ввести оптимальные системы кодов, на которых закодировано это наследие. В частности, и в особенности, должен быть введен оптимальный код для превращения информации имеющейся в разговорном языке в информацию, содержащуюся в письменном языке. Оптимальный код исторически развивается, совершенствуется в результате достижений Человечества в сфере письменности и в современную эпоху это фонетический алфавит.

Каждый человек, с детства общаясь с матерью и семьей воспитывающей его, осваивает их язык в устной форме. Однако владение устной речью является только первым этапом на пути овладения письменной формой языка. Человечество придумало различные формы письменности: пиктографическо-идеографическое (словесное) письмо, слоговое письмо и алфавитное письмо. Наиболее развитой формой письменности является алфавитная система письма. Она позволяет минимизировать интеллектуальные усилия и время необходимое для эффективного и полноценного освоения письменной формы языка на базе знания устной формы этого языка.

При использовании алфавитной системы письма каждой фонеме используемой в устной речи сопоставляется графема, то есть письменный знак, который считается письменным эквивалентом фонемы. В идеальном случае имеется изоморфизм между системой фонем и системой графем. Это позволяет быстро освоить алфавит, состоящий в большинстве языков из приблизительно тридцати-сорока графем, и на базе знания устной речи освоить письменный язык. Фактически в этом идеальном случае изучение письменного языка редуцируется к изучению устной речи и алфавита, обеспечивающего изоморфизм устной и письменной форм языка. При этом дополнительного изучения и запоминания каждого отдельного письменного изображения слова в лексическом фонде не требуется. Это позволяет оптимизировать процесс самореализации человека, повысить эффективность его инновационной деятельности по осуществлению смысла своей жизни.

В большинстве цивилизаций этот идеал не реализуется, так как значительная часть человечества применяет иероглифическую (Китай), иероглифическо-слоговую систему (Япония), а во многих других письменных языках (английский, французский, немецкий, хинди, урду, арабский, персидский и др.) при графическом выражении устной речи имеется много исключений из правил алфавитного письма. Западная цивилизация в широком смысле перешла к использованию алфавитного письма, хотя во многих ведущих языках этой цивилизации имеется много исключений из фонетического принципа письма. Китайская восточная цивилизация сохраняет иероглифическую письменность в полной мере. Японская цивилизация использует смешанную иероглифическую и слоговую письменность. Таким образом, пятая часть человечества применяет в той или иной форме иероглифическую письменность, которая требует огромных затрат времени и нетворческих интеллектуальных усилий для достижения изоморфизма устной и письменной форм языка в интеллекте изучающего язык. В процессе глобализации одной из фундаментальных проблем практической реализации принципа развития в системе письменности человечества является проблема добровольного перехода к высшей форме развития письменности, к алфавитному письму всего человечества.

Человек имеет право требовать от государства и общества, в которых он живет, обеспечения его современными высокоэффективными системами письменности,

соответствующими наивысшим достижениям в сфере графемики, которые позволили бы личности достичь высокой производительности своего лингвистического труда. Личности и их общности имеют право требовать отсутствия в их стране устаревших, отставших от достижений современной мировой цивилизации, неадекватных, неэффективных систем письма. Это личное право человека, а также коллективное право сообщества личностей целесообразно назвать графемическим правом человека и соответствующего сообщества. Большинство государств мира обеспечивают реализацию графемических прав человека и социальных групп, но в ряде государств и обществ ещё не сформировалось осознания необходимости их обеспечения.

Мы предлагаем разработанный для ханьского языка транскрипционный алфавит принять в качестве полноценного алфавита для этого языка. Все письменное наследие на этом языке можно преобразовать, используя современные информационные технологии в новую форму на основе этого ханьского алфавита с использованием графического изображения для тонов. Иероглифическую письменность с необходимостью изучали бы специалисты, которым это требуется по их функциональным обязанностям и добровольно все желающие. Это дало бы большой импульс развитию Китая и всей мировой цивилизации, так как изучение ханьского языка неизмеримо облегчилось для всех желающих его изучить как внутри Китая, так и за его пределами. Ханьский язык был бы включен в образовательные программы очень многих государств мира и смог бы широко распространиться по всему миру и наряду с английским языком стать одним из лидеров клуба мировых языков.

Японская письменность в современный период использует два силлабария и иероглифы. Она прошла ряд этапов в своем развитии и, по нашему мнению, ныне в условиях глобализации также было бы полезным ее дальнейшее развитие в направлении перехода к фонетическому алфавиту. Предложены четыре варианта проекта японского алфавита (5, 6, 7, 8). Если один из этих вариантов алфавита будет введен в Японии, то изучающим японский язык не надо будет затрачивать огромные усилия на изучение многих тысяч иероглифов и силлабариев – катакана и хирагана.

Богатства человеческой культуры мирового значения, закодированные в сложнейших системах письменности связанных с иероглифическим принципом письма, целесообразно перекодировать, перейдя к оптимальной по затратам человеческих сил новой кодировке построенной на основе алфавитного принципа. Это было бы благом для всего Человечества, в том числе для самих народов Китая и Японии, являющихся неотъемлемой частью мировой цивилизации. Это позволит объединить интеллектуальные и материальные ресурсы Человечества для инновационного решения стоящих перед всеми нами сложнейших и опаснейших глобальных проблем. Самореализация, наполнение смыслом жизнедеятельности человека в этих сообществах приобрело бы характер, соответствующий требованиям современной информационной и инновационной эпохи.

Современные информационные технологии позволяют производить быстрые преобразования печатных форм текстов, использующих любую форму письменности, в электронные варианты и обратно. Разработаны также методы преобразования устной речи в электронные файлы и обратно. Преобразование информации закодированной в иероглифической и смешанной иероглифически-слоговой системе письма во вспомогательную транскрипционную алфавитную форму кодировки можно произвести в электронной версии автоматически и быстро.

Для того чтобы при этом сохранилась возможность обратной трансформации из алфавитной формы текста в иероглифическую или смешанную иероглифически-слоговую форму текста, предлагаем следующим образом решить проблему омонимии, очень существенную в китайском и японском языках. Если написанному алфавитом слову будет соответствовать несколько различных иероглифов, то их следует последовательно

расположить по частотности употребления в соответствующем языке и пронумеровать, начиная нумерацию со второго иероглифа, во-первых, числами натурального ряда и, во-вторых, буквами алфавита данного языка, имеющими номер, соответствующий номеру по первой нумерации. Первая нумерация предназначена для использования этих номеров в изоморфных компьютерных преобразованиях текстов написанных алфавитом в тексты, написанные в иероглифической или смешанной иероглифически-слоговой системе. Для этого после алфавитной записи чтения иероглифа, в идущих без пробела скобках, следует вписать букву алфавита данного языка, соответствующую по второй нумерации данному иероглифу в вышеуказанном ряду. Для китайского языка это может быть транскрипционный алфавит, принятый в 1956 году, для японского языка – ромаджи или указанные выше варианты (5, 6, 7, 8). В устной речи при ситуации, когда возникает необходимость различить омонимы, можно произносить эту добавочную букву в соответствии с ее чтением в алфавите. Это облегчило бы решение проблемы омонимии в процессе устной коммуникации, позволив избежать показа написанного иероглифа собеседнику или дополнительного разъяснения, позволяющего обеспечить различение смысла омонимов.

Основой знания языка выступает знание устной разговорной формы языка. На этой базе формируется владение письменной формой языка. Важнейшим компонентом переводческой деятельности является поиск в словаре смысла устного слова. Его надо начать с выявления выражения этого слова в письменной форме языка. Если письменность основана на алфавите, то это сделать легко, так как в этом случае каждой фонеме соответствует определенная графема, выступающая как эквивалент фонемы в письме. В словаре при этом используется алфавитное расположение слов, позволяющее легко найти слово. Если в языке используются иероглифы, то трудно организовать такое расположение иероглифов в словаре, которое было бы удобно для поиска иероглифов. Алфавитные написания иероглифов вместе с указываемой в скобках алфавитной нумерацией омонимов можно расставить в словаре по алфавитному принципу. Иероглиф, чтение и семантический смысл которого неизвестны читающему человеку, надо вводить через сканер с драйвером, обеспечивающим распознавание аккуратно начертанных иероглифов путем сопоставления с множеством всех иероглифов. Или искать, используя иероглифический словарь данного языка.

Если в языке для иероглифа существует несколько произношений, и они используются с определенной частотой, то в ходе автоматической трансформации текста им будет соответствовать несколько алфавитных написаний слов. Предлагаем расположить их в соответствии со снижением частоты использования и перед вторым написанием слова поставить квадратную открывающую скобку, после каждого следующего написания поставить запятую, а после последнего написания поставить квадратную закрывающую скобку. Перед автоматической трансформацией текста из иероглифической письменности в алфавитный текст необходимо произвести глобальные замены квадратных скобок в иероглифическом тексте на символы, которые не будут встречаться в обоих текстах. Если в иероглифическом тексте используются квадратные скобки, то в алфавитном тексте их надо заменить символом, передающим соответствующий смысл (например, фигурные скобки).

В алфавитных текстах, возникающих после такой автоматической трансформации, будет содержаться много неясностей. Их должен исправить в процессе чтения человек, правильно понимающий смысл иероглифического текста. В процессе такого исправления необходимо убрать написания сочтенных ненужными произношений иероглифов. Этот труд приблизительно соответствует редактированию после автоматического перевода с одного языка на другой. Но даже основе не отредактированного алфавитного текста, человек, знающий устный язык и выражающее его алфавитное письмо, сможет в основном понять смысл иероглифического текста. То есть такая автоматическая транслитерация выполнит

свою пропедевтическую и прикладную функцию. Выигрыш будет состоять в экономии времени в следующих аспектах: 1) экономится время, затрачиваемое на заучивание иероглифов (или также и силлабариев); 2) экономится время, затрачиваемое на печатание текста на компьютере.

Используя эти технологии можно создать две параллельно существующие базы данных: 1) на иероглифической (или смешанной иероглифически-слоговой) системе письма; 2) на алфавитной системе письма. Первая система могла бы применяться внутри страны с данной иероглифической системой, а вторая – в основном, вне данной страны специалистами нефилологами в целях использования информации имеющейся в этой базе данных с минимальными затратами времени. Это сделает данные языки намного более доступными для изучения в качестве иностранного языка. Это приведет к резкому увеличению во всем мире числа лиц, изучающих китайский и японский языки и знающих их на этом функциональном уровне. Этот уровень знания позволяет достичь взаимопонимания в устном общении, а в письменном общении действовать через опосредующие компьютерные информационные технологии.

Граждане китайского и японского национальных государств имеют суверенное право изменять или не изменять свою письменность. Поэтому они имеют право создавать первую базу данных и пользоваться ею. Остальная часть человечества имеет право для удобства использования информации созданной на иероглифической письменности создать вторую информационную базу. Затраты средств мирового сообщества на создание этой базы окупятся бы хотя бы тем, что облегчилось бы решение многих мировых и региональных проблем.

Реализация данных проектов выступила бы как фактор инновационного модернизационного развития многих алтайских народов, алтайской и мировой цивилизации. Развитие системы информации, трансфер технологий, информационное обеспечение инновационной деятельности, защита права интеллектуальной собственности, международное сотрудничество в этих сферах обеспечивается в большей мере при преодолении языковых и иероглифических барьеров и формировании единого информационного пространства алтайских народов, использующего алфавитный принцип и единую координированную и унифицированную систему алфавитов (9).

Литература

1. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Уртатурк тили. Ташкент: Фан, 1992.
2. Karimov B.R., Mutalov Sh.Sh. Averaged languages: an attempt to solve the world language problem. . Tashkent: Fan, 1993 (Второе издание в 2008 г., третье издание в 2019 году);
3. Каримов Б.Р., Муталов Ш.Ш. Усредненные языки: попытка решения мировой языковой проблемы. Ташкент: Фан, 2008. (Второе издание в 2019 году);
4. Каримов Б.Р. Этнолингвизм и создание среднемонгольского языка как лингвистическая основа этнационального сближения наций монгольской языковой группы // Уртатурк тилини яратиш муаммолари. Проблемы создания среднетюркского языка ортатюрк. . Ташкент, 1993, с.55-58.
5. Каримов Б.Р., Каримова У.Б. Проблемы развития японской письменности и статуса японского языка в процессе глобализации // Актуальные вопросы в области гуманитарных и социально-экономических наук. Вып.2. . Ташкент, 2005. С. 10-16.
6. Каримов Б.Р., Каримова У.Б. Проблемы развития письменностей языков в процессе глобализации. Ташкент,: IFEAC, 2006.
7. Каримов Б.Р., Каримова У.Б. Взаимосвязь развития письменностей Востока и Запада // Востоковедение. 2006. №1-2, с.14-18.

8. Karimov B.R., Karimova U.B. Problems of development of the Japanese writing and the status of the Japanese language during globalization // Актуальные вопросы в области гуманитарных и социально-экономических наук. Вып. 1. Ташкент, 2006, 10-17.
9. Каримов Б.Р. Проблема создания единого унифицированного алфавита как глобальная проблема // Актуальные вопросы в области гуманитарных и социально-экономических наук. Вып.2. Ташкент, 2005,с.22-23.
10. Каримов Б.Р. Ойкуменическая концепция нации и проблемы развития языков. Якутск, 2004.

СУБСТРАТ ТОПОНИМОВ И ЭТИМОЛОГИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА ТАРБАҒАТАЯ

Мамышева Молдир Ерлановна

Alikhan Bokeikhan University г. Семей, Республика Казахстан

Введение. Известно то, что в языкознании вещь и слова, объект и название заложили основу многим проблемным исследованиям, тем самым были деланы соответствующие весомые лингвистические выводы. По умозаключению мыслителя древности Гераклита, под названием каждого предмета заложена предписываемая этому предмету природа, то есть сущность предмета раскрывается его названием [1, 49 б.]. Функция слова, как названия предмета берет свое начало с древнейших мифологических эпох. Если учитывать то, что слово, как название предмета или явления описывает его свойства, тем оно самым выполняет нормативную функцию [2, 345 б.]. Эта функция слова служит тому, что в природе появляются многие названия различных объектов.

Казахский ученый лингвист Б. Бияров отмечает, что порядковый ряд «предмет – понятие – слово» сохраняет свой порядковые места, к примеру, в топонимике «данный признак выглядит следующим образом «географический объект – особенный признак – название» [3, 7 б.]. Одним из сфер языкознания касательно названия – является ономастика, а одним из его разделов – топонимика. *Топоним* – в древнегреческом языке означающее «название места», в географическом аспекте представляется не просто, как объект, дающий ему название, это понятие, раскрывающее его сущность, информация имеющее особое значение. Известно, что отрасль науки изучающая географические названия, то есть историю, происхождение, написание, название и значение топонима, называется топонимикой. Входящая, как объект исследования науки топонимики – *топонимия*, в лингвистическом аспекте рассматривается, как лексический пласт языкознания.

Название, как и слово, схоже со словосочетанием. Семантика, являясь одним из основных разделов семиотики, как отрасль языкознания изучает подаваемую через языковые единицы информацию, значения этих вещей и явлений. Научно-теоретические понятия и многие аспекты семантики послужили основой ряду исследований. При изучении семантики языка комплексно исследуются его происхождение, причины возникновения, смысл и значение. Исследование слова, как названия, в его нормативной функции во взаимосвязи с его этимологической семантикой, имеет огромную роль в объяснении его значения и смысла.

Методы исследования. В исследовании выбранной темы опираясь на принципы сбора, сравнения, анализа, преследуется цель сделать соответствующие научные выводы. В рассмотрении субструктуры топонимов и этимологической семантики предпочтения отдаются системным методам исследования.

Исследование проблемы. Среди топонимических названий особенно скрытыми характеристиками обладают предания о «Бөрітастаған». У истории этой скалы отдельно расположенного на территории современного Тарбагатайского района, Восточно-Казахстанской области уходит в глубину веков. Теперь обратим внимание на сохранившееся в устах народа само предание:

... Рассказывается, что люди в те времена были великанами. Поэтому, старушка, пасшая овец, тоже была великаном, а ее ручное веретено было под стать ей. Веретено, брошенное на волков, которые якобы напали на овец, превратились в огромную глыбу.

В другом предании об этой глыбе повествуется, как о посланном самим Тенгри (Верховное божество у древних тюрков). С научной точки зрения было доказано, что «это пегматическая глыба, упавшая с неба». Ученый Токтар Нуркенов в статье, опубликованной в приложении «Мыңнан бір мезет» газеты «Жас алаш», поясняя этот факт научными доводами, говорит, что «эта глыба метеорит, что он летел к земле очень долго» [6, 5 б.].

С лингвистической точки зрения это мифологическое, имеющее сакральное значение, сложное, выражающее действие и деятельность слово глыбы Бөрітастаған, иногда выговаривается и, как «Бөрітостаған».

Эта глыба, обладающая столькими таинствами, стала объектом многих предположений и различных споров. Если одни исследователи относят ее к отдельно расположенному метеориту, то другие его таковым не считают, а считают, что это просто рельеф местности. В любом случае, тайна этой сопки так почитаемой местными жителями, как святыня, уходит своими корнями в незапамятные времена. Поэтому, попробуем более глубоко проникнуть в тайны названия глыбы «Бөрітастаған».

Тюрколог Л.Н.Гумилев называя горы Алтая основным местом обитания древних тюрков, опираясь на Орхонские письма, говорит, о том, что они поклонялись синему Тенгри [4, 17 б.]. Ш.Валиханов в статьях «Тенгри (Бог)» «Остатки шаманизма у казахов» описывает верования казахов в XIX веке. Так ученый о верованиях народа утверждает следующее: «Небо в шаманизме – это высшее могущество. Синий Тенгри – это небо. ... Небо вольно в своих действиях, он либо вознаграждает, либо наказывает ...» [5, 62 б.].

Л.Н.Гумилев, рассказывая о гунах живших в древнейшие времена, приводит древнюю легенду, согласно, которой они, проиграв битву пустились в бегство, что одна их часть по пути прошли через земли Тарбагатай, а другая переселилась в горы Алтая. В этой легенде звучит мотив, что прародителем тюрков был – Синий волк. Ученый этот мотив связывает с тотемными верованиями [4, 23-24 б.].

Так, получается, что волк – это «тотемный прародитель» всех тюркских народов. По фабуле той легенды, когда гуны потерпели поражение, в живых остался лишь один единственный мальчик. Этого мальчика усыновляет волчица, а позже от них появляется потомство. В своих исследованиях на этот факт А.Маргулан обращает особое внимание. Так он, отмечает, что «Один из тех потомков гунов в китайских иероглифах записан, как Ашына, по казахский Шене – это волк» [6, 8 б.].

Другая версия легенд относительно волков имеет следующую фабулу: «В ранние времена неожиданно нагрянувшие враги полностью уничтожают гуннов. Выживает лишь случайно припрятанный в густой траве единственный младенец. Этого младенца берет под свою опеку волчица. В один из дней, другие люди в безлюдной долине замечают младенца, вскармливаемого волчицей. Над его головой младенца все время кружила птица. Заприметив все это, они понимают то, что этот ребенок не так прост, и приносят его гуннскому вождю. Вырастив ребенок становится богатырем, ему дают имя Синий волк – Ашина».

Легенда об опеке волчицей выжившего малыша напоминает другую легенду об основателях Рима, близнецах Ромуле и Реме. Согласно римскому мифу, Нумитур и Амулий сыновья мифического Энея ведут борьбу за власть, хотя по праву оно принадлежало старшему Нумитору, но он был отстранен от власти. Амулий так же уничтожает сыновей своего брата, оставив в живых лишь его дочь Рея Сильвию. В одну из дней Рея рождает двух сыновей близнецов. Их отцом называют бога войны – Марса. Амулий бросает двух младенцев на реку Тибр, а Рея была заточена в темницу. Однако младенцев спасает

священное животное принадлежащее Марсу – волчица. Повзрослев Ром и Рем возвращаются к соплеменникам, мстят за деда, освобождают свою мать Рею, возводят на престол Нумитора, закладывают основы города Рима [7, 206-207 б.]. Согласно этой легенде на Капитолийском холме возведен знаменитый памятник волчице вскармливающей Ромаи Рема. Необходимо отметить, что схожее изваяние можно увидеть в одной из скал Алтайских гор. Это сходство требует более детального изучения в ближайшее время.

Вернемся к научным мнениям о волке, синем волке – ашина, так С.Г.Кляшторный считает, что «на языках хотан-сақ (на писменах брахми) ассейна (ашшена) и тохарском языке ашна выражают слово синее» [8, 248 б.], а грузинский ученый И.Шервашидзе утверждает, что «Ашина» взята от персидского «asina» и соответствует понятию «синее небо». Тогда, по его мнению, получается, что «тюрки Ашина» – это небесные тюрки» [9, 79-81 б.]. Если обратить внимание на это мнение, *ашина* – *асинанебо*, выражает понятие синего. Тогда можно предположить, что под мотивом чинего волка скрыто значение того, что предки чтили небо, как обладателя могущества. Мнение мифолога С.Кондыбая, что: «Волк – небесный хищник. Тотем волка связан с небесным образом. У всех у них волк это «небесное», то есть синий волк, это не выражает цвет синего, слово «синее» здесь выражает слово небесное» [10, 261 б.] схоже с мнениями Кляшторного и Шервашидзе. А если вспомним, что у казахов есть устойчивое выражение «Если у собаки есть хозяин, то у волка есть Тенгри», то есть волк дикое животное, его хозяином является Синий Тенгри небес, замечаем, что под волком-бори подразумевается именно небесный хищник.

Синий Тенгри – Синее небо, всю доброту и благодать и все плохое ниспосылает с высоты своей синевы. Тогда получается, что в один из дней древности из небесного мира был спущен камень, превратившийся в скалу, если посмотреть на это все с точки зрения мировоззрения людей тех времен, это вещь, посланная Тенгри в это место. Именно это понимание вещей дало название этому объекту. В прямом смысле слово «Берітастаған» можно воспринимать в значении «Тәңіртастаған», то есть буквально «посланный Тенгри».

Тотем волка можно явно наблюдать во всех древних литературных памятниках, как эпос «Огуз-наме». В ней повествуется, как в шатер Огуз кагана проник синий луч, от его света возник сине-гривый волк, а затем этот волк повел Огуза в завоевательный поход:

Шатырға жарық түсті
Сол жарық сәуледен арлан қасқыр шыға
келді де
Оғыз – қағанға тіл қатты:
«О, Оғыз! Сен Үрімге аттанып барасың,
О, Оғыз! Мен сені бастап жүрейін», - деді
(В шатер проник свет
От этого луча света возник волк самец.
Он обратился к Огуз кагану:
О, Огуз! Ты отправляешься в Урум,
О, Огуз! Дай мне проводить тебя туда», – сказал он.)

То, что из этого синего луча (спустился с неба) вышел волк, дает предполагать, что это был некто иной, как сам синий Тенгри, пришел, чтобы оказать поддержку Огуз кагану. Если проводником Огуз кагана, объединив многие племена, заложившего основы государства, стал синий волк, посланный с небес самим Тенгри, то можно сказать, что вера в могущество создателя была дана в необычной высокохудожественной форме. Здесь, цвет луча, спустившегося с небес синий, а особое отношение синего волка, вышедшего из синего луча светак небу, показывает особенности почитания синими тюрками неба, как священного образа.

В литературном памятнике Огузо-Кипчакского периода – «Книге деде Коркута», тоже есть следы тотемного почитания волка. Дочь Баяндур хана, супруга Салор Казана зовут Бөрілі сұлу, то есть буквально Волчица красавица.

Еще одно яркое свидетельство образа волка в художественной литературе можно увидеть в творчестве у крупного представителя Жетысуской школы поэтов – поэта-импровизатора Суюнбая Аронулы. Так у него по этой теме, есть следующие строки:

Бөрілі байрақ астында
Бөгеліп көрген жан емен,
Бөрідей жортып кеткенде
Бөлініп қалған жан емен.

Бөрі басы – ұраным,
Бөрілі менің байрағым.
Бөрілі байрақ көтерсем
Қозып кетер қайдағым, –
(Под стягом с обликом волка,
Мы были нерушимы и крепки,
Мы рыскали, как волки,
Без усталости и страха.
Был кличем нашим – Бори бас,
И стяг наш с обликом волка.
Как вздымается наш стяг с волком,
Дух боевой воодушевляет нас.)

А.Пангереев своим следующим высказыванием: «Казахский народ своими прародителями считает тюрков, поэтому свою генеалогию они связывают с синим волком. К тому же, синий волк, признанный всеми тюркскими народами тотемный образ», поясняет об устойчивости мотива волка с легенд еще древних тюрков [11, 112 б.].

Касательно тотема волка из древних верований, сюжетов и мотивов образцов словесного творчества, можно увидеть, что этот хищник почитался в культуре предков тюркских народов, как символом воинственности, отваги, заботы. Также можно заметить, что числительной составляющей природы этого священного хищника, как понятия, заложены множество мистических качеств. При этом всем, безусловен факт того, что все объекты, связанные с присутствием в их названии слова *бөрі* берут свое начало с древнейших времен. А их проявления в словесном творчестве, это нечто иное, как возрождение понятия в художественном пространстве.

Теперь еще раз вернемся к легендам о скале Бөрітастаған:

а) о возникновении сказы из веретена, брошенного старухой;

Краткое содержание легенды, приведенной Отыншы Альжановым, звучит так: «В древние времена женщина великан посла своих коз. Она была столь величественной, что, когда она ложилась, то ее голова находилась Кашан Тарбагатае, а ноги доходили до Малого Тарбагатае. В один из дней, когда она посла своих коз и прядла веретено, то на ее коз напали волки. Тогда она бросила свое веретено на волков, и оно улетело в середину желтой долины и в том месте превратилась в гору...» [12, 577 б.].

б) Бөрітастаған – это камень, принесенный из Калбатау великаном по имени Толагай;

в) Бөрітастаған – это общий для всех тюрков тотем, дар отправленный синим волком – Синим Тенгри людям.

Содержаниям сказок свойственно мифическое сознание, где персонажи обладают неимоверно огромной силой. Пасшая своих коз старуха, одна из таких персонажей. А мотив старухи, бросившей веретено свойственен эпохе преобладания женщины вообще,

то есть матриархату. В казахском фольклоре, такой же образ старухи великана известен под именем Кемпірқосақ (Радуга на казахском языке называется кемпірқосақ). В легендах и преданиях часто в образе старухи великана выступает «Мыстан кемпір». А доминировавшая в период правления женщин Жалмауыз кемпір (Мыстан кемпір и Жалмауыз кемпір своего рода прототипы Бабы Яги в русских сказках), в период укрепления патриархальных отношении уступает свой трон патриарху и уходит в разряд отрицательных персонажей. О ее былой власти не остается ни следа, теперь она в образе «мыстан» только прислуживает своему господину. Стадии деградации, встречающиеся в фольклорных произведениях Жалмауыз кемпира в Мыстан кемпир выглядят вот таким вот образом.

В русском литературоведении топонимика связывается не только с фольклором, но и с литературой, и в этой связи появился термин «поэтической ономастики». Исследователь сферы поэтической ономастики С.Зимин считает, что до своего формирования, как термина, эта сфера называлась по-разному [13, 42 б]. Другие русские исследователь К.Б. Зайцева предлагает термин «стилистикой ономастикой» [14, 30 б.], а И.В.Немировская термин «литературная ономастика» [15, 113 б.]. Художественное пространство связывающее топонимику с литературой иначе называется поэтическое изображение. Переход топонимов из языкового понятия и фольклорных мотивов в художественную литературу дает возможность расширению аспектов ономастики.

Ономастическое пространство художественного произведения относительно национального ономастического пространства имеет свойство повторяемости. Каждая антропонимов, топонимов, зоонимов будучи присутствуя в художественном тексте и являясь отдельными объектами исследования, формируют общее ономастическое пространство художественного произведения. Ономастическое пространство художественного текста, с одной стороны видится, как один из элементов изобразительной системы, с другой стороны подчеркивает индивидуальность авторского творчества. С позиций этого определения, взятые для примера оба стихотворения двух разных поэтов, написанных на одну тему, показывают то, как топонимический фольклор лег в основу текста и нового изображения. Вместе с этим является художественной реминисценцией национального топонима.

Все же с этим предположением сложно согласиться сразу. Если с позиции закономерности языка есть основания согласиться с этим мнением, то с позиции фольклора, этнокультурные корни, у этого, берущего свое начало с древнейших времен топонима лежат намного глубже. Можно заключить, что тесно связанная с тотемом Бори-волка легенда о Боритастаган является названием возникшим на основе принятия древних познаний мира.

Территория Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области богата историческими топонимами. Касательно этих топонимов на устах народа сохранились рассказы, уходящие корнями в древность. Среди образцов топонимического фольклора встречается очень много образцов легенд и притч по Тарбагатайскому региону. Фольклорные произведения о Тарбагатае, хотя и берут свое из незапамятных времен, все же первые упоминания о них путешественниками и исследователями относятся к XVIII – XIX вв.

О названия населенных пунктов Тарбагатайского района сохранились множество топонимических мифов и легенд. Также имеет множество легенд и притч о названиях рек и водоемов, больших и малых горах, ущельях, сопках и т.д. Среди наиболее распространенных легенд, к самым древнейшим можно отнести топонимы о Тарбагатае, Аргынаты и Толагае.

Первыми письменными упоминаниями об Алтае, Тарбагатае и Зайсане, являются труды Российских исследователей XVIII в. Один из лидеров движения Алаш – Ахмет Байтурсынулы в своем стихотворении «Атақты Сібір ұлы қарт Потанин» («Знаменитый старец Сибири великий Потанин») говорит, что в рукописях русского ученого Г. Потанина встречается очень много сведений о об озвученных местах восточной части Казахстана. [16, 195-255]. Так же о древних памятниках Тарбагатайского региона приводятся сведения в

записях Семипалатинского отдела Западно-Сибирского отделения Русского географического общества. С периода царской России записи о древних памятниках Семипалатинского региона, об их названиях сохранились под авторством В.Никитина [17, 511] и А.В.Адрианова [18, 77-79]. Множество трудов по казахской ономастике местностей и территорий относятся к современному периоду.

Имеется огромный фонд легендарных рассказов о местностях, сопках, водоемах и т.д. названиях объектов Тарбагатай. История этого региона берет свое начало с древнейших времен, храня истории о великих походах, завоеваниях, о разных перипетиях времен.

От поездки Г.Потанина на восток Тарбагатай сохранились записи о Сарышоки, Кожыр, Жаман Аргынаты, Жаксы Аргынаты, Манврак, Терисайрык, Кызылшики, Карашики, Китинкара, Ласты, Котаншы, Кандысу и т.д. местностях с их описаниями.

«От выступа гранита на Коджуре, Тарбагатай разделяется на две ветви – южно-центральную и северную побочную, которая в разных местах носит следующие названия, начиная с запада: Кызыл-чоку, Кара-чоку и Киттын-гара, эти ветви образуют продольную долину, в которой теперь р. Терс-айрык» [17, 214-215].

Вот таким вот образом Г.Потанин описывает природу, индивидуальные особенности, характеризует названия местностей, территории. Названные земли до сих пор известны, как зимовья и летовки.

О происхождении Тарбагатай многие мнения склоняются к монгольской версии, что означает «сурочья гора». Хотя это лишь одна из версии о названии Тарбагатай. Согласно другой версии, жителем этой горной местности был Таргытай... В четвертой книге знаменитого девяти томного античного труда «История» написанного Геродотом, рассказывая о кочевниках населявших великую степь, пишет далее следующее: «До этого в этих необитаемых местах первым стал жить человек по имени Таргытай». Опираясь на эти сведения некоторые исследователи название Тарбагатай связывают с именем до исторического прародителя Таргытая.

В одной из казахских топонимических легенд говорится следующее:

«В старину эти казахские горы были завоеваны калмыками. Но эти земли были столь не пригодны и беспокойны для ночевки. Так каждую ночь их донимали сурки своими душераздирающими криками. Калмыки сурков называли «тарбыга», а горы называли «тай». Поэтому эту возвышенность они называли «Сурочья гора», то есть «Тарбагатай». Название горы сохранилось и по сей день» [19,241].

Название Тарбагатай в древнекитайских источниках звучит, как «Таргун» и «Таргут».

Искусствовед Ж.Берстен пишет, что: «Нынешнее написание «Тарбагатай» является русским, и взято оно от раннего «Таргыбатай». Так же считают историки Н.Аристов и К.Халиди, что «тарбага» имеющее значение «сурка», не имеют никаких оснований. Так, как в этом регионе никогда не жили монголы и монгольский язык никогда не был доминирующим в этом регионе» [20,10]. Он в свою очередь, поддерживает версию связанную с именем прародителя Таргытая.

Легендарный персонаж казахского фольклора – Асан кайгы, когда на своем верблюде Желмая искал землю обетованную – Жеруюк, то говорят, что он посетил и эти места. Когда говорят он взойшел на горы Суыр тау и оглядел его окрестности, то воскликнул: «У этой долины окольцованной горами есть всего трое ворот, ах если бы были четвертые, то поистине можно было бы это место назвать раем на земле». О местностях, где расположены горы Сауыр, Сайкан, Манырак, Тарбагатай есть легендарные рассказы, связанные с рядом исторических событий.

Наиболее известными образцами фольклора по территории Тарбагатайского района считаются легенды о сопке Аргынаты и горах Толагай. Легенды о Толагае встречаются и на других регионах Казахстана. Только на территории Восточно-Казахстанской области есть два

объекта с этим названием. Одна из них находится близ села Акжар, а другая на территории Кокпектинского сельского округа Тарбагатайского района.

В национальной энциклопедии Казахстана о Толагае даются следующие сведения: «это сопка, расположенная на территории Аккольского района Акмолинской области» [21, 422]. По другим сведениям, «Толагай – это народная легенда. Согласно легенде о горе расположенной на территории Тарбагатайского района Восточно-Казахстанской области, у охотника по имени Саржан родился сын Толагай. Он, как в сказке, рос не по года, а по дням. В четыре года он превращается в настоящего богатыря, а когда ему исполнилось семь не нашлось ему равного в единоборстве. Когда на его народ выпала бескормица-жут, то он на своей спине принес Тарбагатайские горы, никогда не знавшие засухи...». Далее по легенде поле того, как он притащил гору в родные места. Рассказывается о его дальнейшей гибели [21, 422].

В восьмидесятом томе сто томника казахского фольклора «Бабалар сөзі», приводятся два варианта топонимических легенд о Толагае.

Первый вариант:

В стародавние времена в центре просторов степей Аркижил один обособленный народ. Жили они в беззаботной беспечности и благоденствии. У живших в таких благодатных для скота и людей, жителей этого края была одна мечта: «У нас есть все. Но был бы у нас еще богатырь, способный защитить наш скот и людей». В один из дней, водной из семей родился ребенок-великан с золотой прядью волос, и все люди по этому поводу сделали большое торжество. Этот младенец начал расти не по года, а по дням. Вся родня чтобы не сглазить этого чудо ребенка, стали называть его Толагай. Так получилось, что прозвище это стало его настоящим именем. В один из дней наступила засуха и не выпало ни капли дождя, и народ стал терпеть бедствие. Толагай стал сильно беспокоиться за выпавшие на долю народа бедствия. Так, Толагай обратился к старцу по имени Дана. Тогда старец сказал ему следующее:

– Родненький Толагай, у нас земля плоская, нет гор чтобы тучи останавливать. Поэтому и дожди не идут – сказал он. Тогда Толагай:

– Дед, если вы разрешите, я бы откуда-нибудь притащил бы гору на своей спине? – спросил у него разрешения. Старец ему:

– Светоч мой Толагай, как же ты печешься о народе! Тащить гору дело то, дело не легкое, но раз у тебя есть такое намерение, то проси разрешения не у меня, а у старца живущего в горах Алатау. – сказал он и дал Толагаю свое благословение. Так с намерением притащить гору Толагай вышел в путь. В один из дней он добрался до Седовласого Алатау, и поприветствовав его «Ассалаумагалайкум», а после высказал ему свое желание. Величественный Алатау поддержал намерение заботливого мужчины и дал Толагаю одну из гор детей, расположенных у его подножья. В начале он нес гору уверенной поступью, но по мере ходьбы усталость начала одолевать его. С горой на спине, весь ослабший и окровавленный Толагай дошел до окраин своего края, где начали сгибаться его колени, затем он здесь же упал от сильной усталости и заснул. А гора, что была на спине придавила джигита-батыра сверху. С тех пор говорят, что Толагай так и спит под той горой. А ту гору дитя в народе стали называть «Толагаем» [19, 249].

Эта легенда о горе Толагай, рассказывается о горе расположенной у села Акжар Тарбагатайского района. Здесь повествуется подвиге юного богатыря, сходявшем в Алатау и принесшего оттуда одну из отдельно расположенных гор, в последствии легла в основу поэмы А. Тажибаева «Легенда о Толагае».

Другой вариант легенды о Толагае называется, как о горе Толагай.

Второй вариант: *В давние времена был один огромный великан. У этого великана было двое детей. Младший из них утонул, купаясь в реках Иртыша. Сколько бы этот*

огромный великан вместе со старшим сыном не искали бы тело утопленника, так и не смогли его найти. Тогда они задумали запрудить воды реки, и с этой целью они отправились в горы Тарбагатай. Из этих гор они взяли на плечи гору Толагай и направились в направлении Иртыша. По пути они остановились на ночлег у себя дома, расположенного у подножья горы Калба тау. Отец сказал сыну: «Ты сегодня спи один не ложись вместе со своей женой». Но сын ослушался отца, поэтому утром он не смог оказать помощь своему отцу, а тот так и не смог дотащить Толагая до Иртыша. Опечаленный отец оставил Толагая рядом с Калба тау [19, 249].

Рассказываемая в этом варианте легенды гора, сейчас находится рядом с населенным пунктом Кокпекты, Самарского района.

Об этимологии Толагая было сказано много мнений. Доказано то, что «толгой» монгольское слово, означающее метафорический ороним головы [22,1463]. В ряде словарей оно показывается в значении «вершины горы» [23,555]. Ученый языковед Б.Бияров говорит, что: «Всем горам с названием Толагай, присуще закругленность или округлость, белизна ее камней. Не вызывает сомнения то, что этот ороним возник из-за сходства закругленных, круглых и белых камней столь похожих с черепом людей [3,63].

Среди топонимических легенд Тарбагатай, наиболее распространенным считается легенда об Аргынаты. Вообще в Казахстане гор, называемых Аргынаты три. Первая это гряда мелких сопков между Балхашем и Алакулем. Вторые находятся в регионе Улытау и называются Улкен Аргынаты и Кишы Аргынаты (Большая и Малая Аргынаты). Третья находится к западу от аула Куйган Тарбагатайского района, состоит из гряды гор тянувшихся с востока на запад вдоль реки Шет Лепсы. Горы Аргынаты называются Жаксы Аргынаты и Жаман Аргынаты. Местные жители так же называют их Баксы Аргынаты, Ортангы Аргынаты и Аякы Аргынаты. Знаменитый композитор, поэт и певец воспевал: «Ертістің арғы жағы Арғанаты» («Другой берег Иртыша Аргынаты»), а поэта Амиржан Жанузакулы есть строки: «Жерім бар аталатын Арғанаты» («Есть родина моя Арганаты») эти самые горы Аргынаты. Интересное в том, что горы с таким же названием встречаются на территории Центрального Казахстана в Улытау. В книге «Название местностей и водоемов Центрального Казахстана» пишут, что: «Аргынаты (гряда сопков из горной системы Улытау) ... Куйтынкара (название одной из сопков Тарбагатай)» и т.п. названия ряда топонимов относят к Алтайской эпохе [24, 78]. В этой же книге, дается языковой комментарий относительно упоминаемых в рукописях Г.Потанина названия Китынкара. Там Китынкара называется Куйтынкара, и дается следующая характеристика: «Куйтынкара – название одной из сопков, расположенных на южной стороне Джунгарского Алатау. Название состоит из двух компонентов: по монгольский: *хуйтэн* – *холодная+на тюрко-монгольском языке қара/хара* – *означает «гора»* [24, 79]. Корни слова «қара» уходят в очень давние времена, в древность, и напоминают нам о том, что тогда горы назывались «қара», что напрашивается на вывод, что «этот ороним сделан по типу Холодная гора, Прохладная гора» [24, 80].

Если опираться на словарь Махмуда Кашгари, Аргынаты это название горной гряды, составленной из объединения двух слов «*арғу*»и«*қанат*». [25, 157 б.]. Слово аргу имеет значение, как местность между двух гор. Другие ученые считают, что «аргаль» - архар вышло от монгольского, «аргаинты» - имеющее значение как места, где водятся архары [26, 755].

Если опираться на анализ ученого лингвиста, академика Абдуали Кайдара, то: «В первой части слова Арғанаты, слово *арған* (*арқан, арға*) дает значение «горная гряда, цепь, связка», а элемент составляющий второедополнение – *ат*, пресуше окончанию множественного числа в древнетюркскийпериод. А вот – *ы* стоящее в самом конце слова, это окончание добавленное в поздние периоды. Значит, Аргынаты близко по значению – «к связанной друг с другом горной гряде, сопкам и возвышенности, горной цепи» [27, 168].

А вот если обратимся к интерпретации А. Абдрахманова, то он говорит, что: «Обращает внимание названия гор и сопки Казахстана в Тарбагатае, в горной сети Улытау и Талдыкургане. Корень слова «арғана» в древне-алтайский период означал «архар», «горный козел», позже на монгольском «арғал», а в тюркском перешел на «арқар». А окончание – *ты* указывает на наличие этой вещи где-либо, как окончание показывающее имя прилагательное» [28, 39].

Ученый же Т.Жанузакпо этому поводу делает следующий вывод: «Это очень древнее название, первая его пара относится к древне урало-алтайской, на тюрко-монгольском *ар* означает «реку», вторая же половина *ған* присуща древнему языковому объединению хан//кан//кен фонетический вариант слов «река», «вода» на нашем языке не вызывает никаких сомнений». Третий элемент этого слова – *ат* это древняя форма выражающая множественное число, а твердое согласное – *ы* стоящее в конце слова выражает окончание принадлежности. Вероятно, что Аргынаты выражает «реки-и-реки, много рек, воды». Из этого можно предположить, что в ущельях гор Аргынаты, в давние времена протекало множество рек [29, 41].

Эти объяснения о горе Аргынаты смотрятся более убедительными в связи с характеристикой и расположением гор. Интерпретация А.Кайдара, как горная цепь, гряда, сопки и возвышенности полностью совпадают с обликом гор Аргынаты. Объяснение А. Абдрахманова, что связано с обитающими здесь архарами, тоже смотрится правдоподобной. Анализ Т.Жанузакова о названии горы тоже имеет свои основания. Из всего этого можно сделать вывод о древнейшем названии горы, которое по происшествии времен потускнело.

Согласно этой легенде о горе расположенной на территории Тарбагатайского района, некий богач, намереваясь сохранить скот от бескормицы своих лошадей, оставляет одну из них между двух гор. Лошадь, оставленная на одной из сторон ущелья, выходит из зимы упитанной, а другая переносит зиму с трудом и истощенная. С тех пор ту гору откуда лошадь вышла упитанной называют – Жаксы Аргынаты, а откуда тощая – Жаман Аргынаты.

В другой же легенде название горы Аргынаты связано с тем, что здесь всегда обитало много архаров, иначе передает значение, как горы Архаров.

Гора Жаксы Арганаты расположена на северо-западной части горной гряды Тарбагатая, между реками Жаланаши и Тымырсык. Если же говорить ободноименной Жаксы Аргынаты находящемся в Улытау, можно привести следующий факт: «Горы Арганаты (Жаксы Арғанаты) это невысокие, расположенные в 50 км севернее гор Улытау... Некоторые ученые связывают название горы с самым крупным племенным объединением казахов – племенем аргынов (название состоит из двух слов «аргын» и «ата», то есть означающее «предок аргынов», которое согласно закону сингармонизма, на казахском сливается в одно слово). Другие же говорят, что (вероятно, что вершины местного значения) аргыны ассоциировали гору с одним из мистических легенд о прародителе племени» [30, 73].

Еще одни сведения говорят, что: «Аргынаты (арқа + қанаты, то есть буквально крыло степи) – это северное крыло Улытау, потому-то прямое значение этого слова звучит, как «северное крыло», то есть северное продолжение Улытауских гор. В свою очередь горы Аргынаты делятся на две части. Южная часть – Жаксы Аргынаты (солнечная южная) и северная Жаман Аргынаты (неудобная сторона)» [31, 504].

Ученые археологи в ходе изучения Жаман Аргынаты расположенной северо-западнее аула Куйган Тарбагатайского района, обнаружили здесь два могильника. Рядом с этими могильниками обнаружены древние поселения. Определено, что состоящее из двенадцати курганов старый памятник относится к периоду раннего железа.

Этот факт еще раз свидетельствует о том, что название Аргыналы и Толагай не являются словами современного происхождения, а присущи для слов, используемых с древнейших эпох.

Заключение. Подытоживая статью и резюмируя выводы, по рассмотренной первым названию *бәрітастаған*, можно увидеть, что из двух топонимических легенд, где в первой, она возникла из веретена, брошенного старухой, и во второй, что это камень, брошенный Тенгри из неба, последняя явно древнее. К тому же, этот вариант с мотивом «посланного небом подарка» увязывается с научной гипотезой о внеземном происхождении скалы. Таким образом выражает понятие посланного или брошенного из неба подарка.

О том, что Тарбагатай – это горы, история, которой берет свое начало с очень древнейших времен, говорится во многих научных исследованиях, где в доказательство этого приводятся факты о захоронениях сакского и гунского эпох. Можно полагать, что взятые нами для рассмотрения топонимы относятся именно к древнейшим эпохам. На это указывают встречающийся в китайских рукописях записи о прародителе Тарбагатае, легенда о Толагае поднявшем гору, ряд повествований о происхождении названия Арганаты. Мифические рассказы о горах Тарбагатай, Толагай и Арганаты относящиеся к топонимическим легендам о народе и их земле, обладают признаками более древних фольклорных топонимов.

Список литературы

1. Античные теории языка и стиля. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1936. – 344 с.
2. Сүлейменова Э., Мәдиева Г., Шәймерденова Н. т.б. Тіл білімі сөздігі. Алматы: Ғылым, 1998. – 544 б.
3. Бияров Б. Қазақ топонимдерінің типтік үлгілері. Астана: Ш.Шаяхметов атындағы Тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы, 2013. – 432 б.
4. Гумилев Л. Көне түріктер. Алматы: «Білім», 1994. – 478 б.
5. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Т. 4. Алматы: «Толағай групп», 2010. – 496 б.
6. Марғұлан Ә.Ежелгі жыр-аңыздар. Алматы: Жазушы, 1985. – 368 б.
7. Садовская И.Г. Мифология. Москва: ИКЦ «МарТ», 2006. – 352 с.
8. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятник рунического письма. СПб, 2003. – 560 с.
9. Шервамидзе И. Еще раз об этимологии имени Asina-Aatille-Abumoxo // «Советская тюркология», 1989. №3
10. Қоңдыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. Алматы: Зерде, 1999. – 304 б.
11. Пангереев А. Топонимдік фольклордың жанрлық түрлері. Ақтөбе, 2014. – 465 б.
12. Дала уалаятының газеті. Алматы: Ғылым, 1989. – 656 б.
13. Зинкин С.И. Введение в поэтическое ономастику. Москва, 1965. – 345 с.
14. Зайцева К.Б. Английская стилистическая ономастика. Тексты лекций. Одесса, 1973. – 67 с.
15. Немировская И.В. Некоторые проблемы литературной ономастики // Актуальные вопросы русской ономастики. Киев: УМКВО, 1988. – 258 с.
16. Поездка по восточному Тарбагатаю летом 1864 г. Карла Струве и Григория Потанина // Потанин Г.И. Избранные сочинения в трех томах. Т. 1. Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – 550 с.
17. Никитин В. Краткое описание памятников древности Семипалатинской области // Известия Археологической комиссии, вып. 2. СПб, 1902.
18. Адрианов А.В. К археологии Западного Алтая // Известия Археологической комиссии, вып. 62. СПб, 1916.

19. Бабалар сөзі: Жүзтомдық. Т.80: Топонимдік аңыздар. Астана: «Фолиант», 2011. – 416 б.
20. Тарихқа толы Тарбағатай IV /Құраст: Е.Қ. Оралбай. Алматы: «Мерей» баспасы, 2019. – 274 б.
21. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. 8 том. С – У. Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 2006. – 704 б.
22. Базылхан Б. Монгол-казах толь (Монғоллша-қазақша сөздік). Улаанбаатар-Өлгий, 1984. – 885 б.
23. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. Москва: Мысль, 1984. – 653с.
24. Әбдірахманов А. Орталық Қазақстан топонимдерінің стратиграфиясы бойынша этимологиялық зерттеулер (лексикалық қабаттар) // Кітапта: Орталық Қазақстанның жер-су аттары. Алматы: «Ғылым», 1989. – 256 б.
25. Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі (Диуани лұғат-ит-түрік): 3 томдық. Алматы: ХАНТ, 1997. – 528 б.
26. Жеріңнің аты – Еліңнің хаты. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: «АрунаLtd» ЖШС, 2006. – 808 бет.
27. Қайдар Ә. Ғылымдағы ғұмыр. Қазақ тілі этимологиясының ғылыми-теориялық негіздері. Алматы: «Сардар» баспа үйі, 2014. – 256 б.
28. Әбдірахманов А. Топонимика және этимология. Павлодар: С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, 2010. – 238б.
29. Жанұзақов Т. Қазақ ономастикасы. Атаулар сыры. 3. Алматы: «Дайк Пресс», 2007. – 532б.
30. Шуптар В.В. Ұлытау: Туристік жол көрсеткіші. Қарағанды: «Авалон» тарихи-географиялық қоғамы, 2016. – 100 б.
31. Алтайдан Каспийге дейін. Қазақстанның табиғи, тарихи және мәдени ескерткіштері мен көрнекті орындарының атласы. 3 томдық. Том 1. Алматы: «Көшпенділердің мәдени мұрасы проблемалары жөніндегі қазақ ғылыми зерттеу институты» ЖШС, 2011. – 584 б.

Pedagogical Sciences

Development of intellectual abilities of older preschool children through educational games

Izat Meruert Magauyakyzy

PhD 2nd-year doctoral student of Abai University

Kiyakbayeva Ulbosyn Kozybayevna

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Almaty, Kazakhstan

Annotation

For the modern educational system, the problem of mental and intellectual development is extremely important. It is necessary to competently navigate the increasing amount of knowledge. The task of forming a creative personality who is able to actively display mental abilities is put forward to the fore. At preschool age, such a foundation is laid.

A modern teacher aims to educate a preschool child - creatively developed, proactive, liberated, with a high level of development of cognitive processes, able to independently seek knowledge. This is facilitated by the game – one of the main types of children's activities.

Key words: intellectual abilities, older preschool children, educational games

In pedagogy, the foundation of game theory as the most important means of comprehensive education of children was laid by L.S. Vygotsky, A.V. Zaporozhets, A.N. Leontiev, D.B. Elkonin and their followers. K.D. Ushinsky noted how important it is to observe children's play for the general and intellectual health of children. "The game is a means of diagnosing the mental state of a child, his personal development." In the modern world, teachers also pay great attention to the game. They consider the game as a process through which activity, purposefulness, love of work, a positive attitude to school, the ability to conduct self-assessment and self-control are formed.

The use of educational games leads to an acceleration of cognition of the surrounding world, and hence intellectual development, as well as to the elimination of problems existing in mental, mental, speech development. A child, carried away by the attractive idea of a new game, does not seem to notice that he is learning, although he faces difficulties. The knowledge given in an entertaining form is absorbed by children faster, stronger and easier.

"Educational games are games that simulate the creative process itself and create their own microclimate, where there are opportunities for the development of the creative side of intelligence, cognitive processes" (Boris Pavlovich Nikitin). Almost every game can be educational if you don't do for the child what he can do himself, don't think for him if he can think of it himself.

Based on the above, the goal is determined:

The formation of a creative, intellectual personality of a preschooler through educational games

Tasks:

- develop children's cognitive interest, desire and need to learn new things
- develop memory, imagination, attention, creativity of thinking, speech of children, enrich their vocabulary
- to develop the ability of preschoolers to find dependencies and patterns, errors and shortcomings, classify and systematize material, create new combinations of existing elements, letters, details, objects
- develop the ability to anticipate the result of their actions
- to form children's ideas about the world around them through the game
- to develop children's ability to observe the rules of the game, accuracy when handling the game
- to develop in children a sense of goodwill, mutual assistance
- develop fine motor skills when working with the material of educational games

The basis of educational games is based on three principles of learning - it is "from simple to complex", "independently according to abilities", "gradualness and systematicity". This allows you to solve several problems in the game at once related to the development of creative abilities:

- educational games provide food for the mind from an early age
- tasks - steps create conditions for developing learning
- rising, each time independently, the child develops most successfully
- educational games can be very diverse in their content, and besides, like any games, they do not tolerate coercion

Educational games have a wide range of difficulties: there are games available to a 2-3-year-old kid, there are games that are too much for an adult. Work can be started from the younger group and in all types of direct educational activities, regime moments.

A rich entertaining mathematical material and accessible in practical application is offered by Zinaida Alekseevna Mikhailova in the manual "Mathematics from three to seven", "Mathematics is interesting". The system of working with preschoolers developed by her is presented in a playful way. These are travel games, mathematical contests, entertainment, leisure evenings organized with children and including logical (entertaining) tasks or tasks of ingenuity, logic games ("Find a mistake", "Find similarities, differences", "The fourth (third) extra", "Mazes", "Find the missing (ie) figure"), as well as games with Nikitin cubes, Dienes blocks, Kuizener sticks.

"Nikitin's Cubes" is an excellent didactic material for the development of logical thinking, perception, and attention. Boris Pavlovich Nikitin has developed a system of such educational games as "Fold the pattern", "Cube for everyone", "Unicube", "Fold the square", "Dots". Each Nikitin's game is a set of tasks that the child solves with the help of cubes, bricks, squares made of wood or plastic, designer parts, etc. Tasks are given to the child in various forms: in the form of a model, planar drawing, drawing in isometry, drawing, and thus introduce him to different ways of transmitting information.

For the perception of color, shape, magnitude, the logical blocks of Dienes are used - an effective manual developed by the Hungarian psychologist and mathematician Zoltan Dienes to prepare children's thinking for the assimilation of mathematics. The didactic manual "Logical blocks" consists of 48 three-dimensional geometric shapes, differing in shape, color, size and thickness. Thus, each figure is characterized by four properties: color, shape, size and thickness.

The simplest games are offered first:

- "Split the shapes (blocks)" (by color, or shape, or size, or thickness)
- "Find the shape (blocks)" (by color, shape, size, thickness)
- "Create an image" (according to the scheme)

Then a more complex version is carried out. This is the splitting of blocks by properties (using circles), "Dominoes".

The didactic material "Kuizener's Colored Sticks" is unique in its capabilities and available in application. The universal material for the development of logical and mathematical abilities in children was developed by the Belgian primary school teacher George Kuiziner.

"Kuizener sticks" are a set of counting sticks, which are also called "colored sticks", "colored numbers". The set contains tetrahedral sticks of 10 different colors and lengths from 1 to 10 cm. Sticks of the same length are made in the same color and denote a certain number. The longer the length of the stick, the greater the numerical value it expresses. Kuizener's counting sticks are a multifunctional mathematical tool that allows a child to form the concept of a numerical sequence, the composition of a number, the relations "more – less", "right – left", "between", "longer", "higher" and much more "through the hands" of a child. The set promotes the development of creativity, imagination and imagination, cognitive activity, thinking, attention, spatial orientation, perception, combinatorial and design abilities, fine motor skills.

At the initial stage of classes, Kuizener sticks are used as game material. Children play with them, as with ordinary cubes, sticks, a constructor, in the course of games and classes, getting acquainted with colors, sizes and shapes.

At the second stage, the sticks already act as a mathematical aid. And here children learn to comprehend the laws of the mysterious world of numbers and other mathematical concepts.

For intensive development of spatial thinking, memory, attention, creative imagination, design abilities, fine motor skills, the games of Vyacheslav Vadimovich Voskobovich are used. Basically, these are construction games and puzzles, accompanied by fairy-tale plots. The most famous are the "Voskobovich Square" (designing objects according to the origami type), "Geocont". There are also more complex games that teach children to model – these are "Mathematical baskets", "Miracle Crosses", "Counting Truck", "Voskobovich's Teremki", "Igrovizor", etc. The basic principle of the technology of Voskobovich is the development of children in the game, with the help of which almost the entire learning process of a preschool child is built. According to V.V. Voskobovich: "This is not just a game, it is a cognitive activity."

In working with preschoolers, TRIZ technology is used, the author of which is Heinrich Saulovich Altshuller. TRIZ – the theory of solving inventive tasks, originally addressed to engineering and technical workers, has been widely used among teachers in recent decades. Adapted to preschool age, TRIZ technology allows you to educate and teach a child under the motto "Creativity in everything". The TRIZ program for preschoolers is a program of collective games, during which children independently acquire knowledge, identify contradictions in an object, phenomenon:

- "Magic pouch" (by touch)
- "Praises" (two children praise each of their subjects)
- "Together" (they take turns talking about the subject, adhering to the schemes)
- "Riddle" (making up a riddle story without naming the subject)
- "Good – bad" or "Pink - black glasses"
- "Wonderful things" (inventing, the invention of something new, transferring the properties of one object to another)
- "Invent a fairy tale" (familiar objects begin to have unusual properties)

TRIZ gives children the opportunity to show individuality, teaches them to think outside the box, relieves feelings of stiffness, shyness is overcome, fantasy, logic of thinking, imagination gradually develops.

A special place in working with children is occupied by games for composing the whole from parts: "Tangram", "Columbian egg", "Vietnamese game", "Mongolian Game", "Leaf", "Magic

Circle", "Pythagorean Puzzle", "Pentamino". The essence of these games is to recreate the silhouettes of objects on the plane according to the image or design. Each game is a set of geometric shapes. Such a set is obtained as a result of dividing one geometric figure (for example, a square in the game "Tangram" or a circle in the "Magic Circle") into several parts. The method of action in games is simple, but requires mental and motor activity, independence. Images of various configurations can be made from any set: silhouettes of animals, birds, humans, vehicles, patterns. The silhouette image is schematic, but the image is easily guessed by the main, characteristic features of the object, the shape. Images can be laid out according to ready-made schemes, or according to their own design, showing visual, logical thinking, creativity, imagination. The influence of geometric constructors is multifaceted. They develop spatial representation, imagination, constructive thinking, combinatorial, sensorimotor abilities, ingenuity, purposefulness. These games are well represented in the educational and methodical manual "Mathematics before school", authored by Z.A. Mikhailova, R.L. Nepomnyashchaya, etc.

In practice, a group of games that develop the intelligence of preschoolers is widely used, during which children learn to plan their actions, think about them, look for an answer, guess the results, i.e. actively think - these are puzzles. Puzzles can be:

- arithmetic (guessing numbers);
- geometric (with sticks, paper cutting, wire bending);
- alphabetic (isographs, puzzles, crosswords).

They are interesting in content, entertaining in form, distinguished by unusual solutions, paradoxical results. For example, using 4 sticks to fold two triangles on the table. Fascinating puzzles for children are not only excellent gymnastics for the development of intelligence, but also a good opportunity to replenish the vocabulary of children. Crosswords enrich knowledge about the world around us, teach the correct spelling of words.

Educational games in which a child needs to guess riddles are loved by all children. Riddles broaden the horizons, develop thinking, train intelligence, logic and intuition, because they contain likening, comparison, metamorphic description of the subject. To solve even the simplest riddle, you need to know a lot about the world around you. In the process of finding the right answer, children learn to reason and draw the necessary conclusions in a playful way. When selecting riddles, it is necessary to take into account the age of children.

N: "Red doors are in my cave,
White animals are standing at the doors.
And meat and bread – all my booty –
I am happy to give to white animals"
(lips, teeth)

Games with the use of proverbs, sayings ("Repeat", "Listen and finish", "Say it differently") are not ignored (It's one thing to say about someone that he causes inconvenience with his constant presence, another that he is "tired of like a bitter radish"; it's one thing to say that someone came unexpectedly, another thing is that he "fell out of the blue")). Having a powerful educational, aesthetic and developmental potential, proverbs and sayings can be successfully used in working with children with various developmental disorders, including speech disorders. In the process of working on proverbs and sayings, a child learns to reason and justify his point of view, acquires the ability to see and explain the hidden meaning of proverbs and sayings, which in special psychology and correctional pedagogy is one of the criteria for determining the level of mental development of children. The exact mastering of proverbs and sayings is a lot of work for children, so children get acquainted with simple, understandable to them in meaning.

There is a great variety of educational games in the modern world. Only an adult brings these games into the life of children, introduces them to their content. Their use will be more

effective only in close cooperation between the DOW and the family, teachers and parents. The participation of the family in the educational process makes it possible to increase the successful development of children, because parents know their child's capabilities best. The most effective forms of collaboration have been selected: thematic group meetings; workshops; open views; selection of consulting material and consultations; conversations; the design of the material for presentation in the parent corner; a game library for home use.

Once again, speaking about the importance of educational games in the intellectual development of preschoolers, I would like to emphasize that "knowledge acquired without interest, not colored by one's own positive attitude, emotions, does not become useful – this is a dead weight. Passive perception and assimilation cannot be the foundation of solid knowledge. Playing, it is much easier to learn, to learn better, to show creativity at the same time."

Effective application of Bloom's cube in biology teaching

Sevinj Mehdiyeva Nizami

Azerbaijan State Pedagogical University, *Faculty of Chemistry and Biology, teacher*

Summary: The application of Bloom's cube technique in biology teaching will be one of the main factors of fun in the classroom because such an approach to the organization of the educational process will activate the research and creative activity of students, help the formation of cognitive interest, and allow the participants of the educational process to be involved in the search, including the formation of skills and critical thinking.

Keywords: critical thinking, taxonomy, collaboration, biology teaching

Benjamin Bloom pointed out, "Whatever children's early abilities may be, they will not reach heights without the active support and specific teaching methods." Within the framework of the development of critical and creative thinking, several methods allow you to draw certain conclusions, based on new materials and personal experience. One such method is the Bloom cube. The procedure for using this technique is shown below.

The cube is a six-sided figure, and next to it are written questions and tasks suitable for the purpose of the lesson.

1. Give the name. The questions written for this section are factual questions. These tasks are memory-based and have a simple form.
2. Why? The questions in this block require finding cause-effect relationships and describing objects, events, and processes.
3. Explain. These are enlightening questions. They help to see the problem from different aspects and focus on all aspects of a particular problem.
4. Propose. The students express their attitudes and evaluate the situation by analyzing the problem.
5. Create a new one. The answers to the questions in this block require creativity. Questions should be designed in a way that leads to the generation of new hypotheses.
6. Share. This block is designed to activate questions. The mental activity of students requires them to analyze, emphasize facts and conclusions, evaluate the importance of the information received, and pay attention to their evaluations.

The answer to each question of the cube allows the teacher not only to determine the level of students' cognitive activity, also helps to draw conclusions about the emotional component of the lesson and clarify the subject aspects causing difficulties for children. Bloom's cube technique can be used at all stages of any lesson. This work can be done in groups. This method not only helps to collect all the knowledge of children but also assists to develop in children a sense of teamwork, the need to help each other and to be responsible for the work of all team members.

Let's review a few examples. For example, the use of Bloom's cube in the "Metabolism" topic may be like this.

Called	Why? For what?	Explain	Propose	Create	Share
What processes in the cell are called metabolism?	Why are plastic and energetic exchanges so closely related?	Explain how metabolism acts in different living things	How do you think energy conversion is good or bad for living things? How and where can you apply what you have learned?	Create a formula for plastic and energy exchange. Imagine what would happen if the plastic exchange disappeared. Think of rhymes for this word.	Have you done any research on this topic?

The sides of the cube on the topic "Unicellular Realm. Type of sarcomastigophores and infusors" are filled as follows:

What is green euglena?

Why isn't green euglena classified as a plant?

Explain the structure of green euglena.

Propose some signs that green euglena is similar to animals and plants.

What will happen in nature if the green euglena disappears?

What do you think is the main purpose of green euglena in nature?

The questions on the sides of the cube on the "Reptile diversity" topic are listed as follows:

Name what reptiles are found in our country.

Why are they classified as reptiles?

Propose how your knowledge of reptiles may be useful to you.

Do you think reptiles as a class are an important part of the ecosystem?

What do you think of reptiles?

Share the most interesting and uninteresting in the lesson.

The application of Bloom's cube in biology teaching forms several skills in students:

- Development of logical, critical, creative thinking
- To review the problem from different angles
- To analyze, compare, summarize
- To justify, evaluate
- To integrate

Experience shows that students really like this technique, and quickly master the usage technique.

ONLINE ADULTS EDUCATION

Gulhayat Matlab Abdullayeva

Azerbaijan State Pedagogical University, senior teacher

Annotation

In this article, we will consider such a fairly common phenomenon today as online adult education. We will learn about the advantages and disadvantages, as well as generally get acquainted with this topic. Adult education is education aimed at mature students that have already taken part in the workforce. Learning as a mature student gives individuals the chance to gain new skills and expand their knowledge.

Keywords: education; adult; online; understanding; limitations; benefits; knowledge.

Education is the process of obtaining certain knowledge. There was a strong opinion that this phenomenon applies only to the young category of citizens. But there is a category of the population that, at a fairly adult age, seeks to receive a primary or secondary education, and many simply want to improve their skills. To do this, they undergo special retraining courses, advanced training, hobby classes. Online education can help them with this task.

The education system has undergone important changes in recent years. And this is not about a formal, but about a conceptual transformation: education has ceased to be static. Until recently, getting a higher education was enough: fundamental knowledge in order not only to stay in the workplace, but also to go up the career ladder, was quite enough. Now the situation is different: even having received a specialized education in a certain area, a person is forced to constantly finish his studies. There is another significant innovation. The pace of life and business is so high that it is almost impossible to allocate time exclusively for acquiring new knowledge. It became possible to solve these problems with online education.

In today's realities of labor interaction, the management of the organization requires from the employee not only documents on education, but also proof that this person is competent in the area for which he was hired. Also, career growth is important, as well as higher wages. In this regard, they try to raise their level of qualification to a higher level. But at the same time, it will be very difficult for a person who wants to develop his education after a full working day to go to an educational institution, he simply does not have time for this, in view of his other social responsibilities, namely family, children, etc. For this reason, there is an online education that allows a person to plan his day very productively so that he can receive knowledge that is important for him while working and being with his family.

One of the distinguishing features of online adult education is the understanding by adult students of the purpose of their learning. That is, they know exactly where and how the acquired knowledge will be useful. Most of these citizens work in their specialty, but the level of education they have at the moment is not enough for them, they study only the knowledge that is really necessary in the learning process, while the training itself is built based on examples from practice. From this we can conclude that an adult differs from a person who has just graduated from school in that his choice of an educational institution, direction of education, method of education is fully realized. An adult does not need to be tied to a place, he can get knowledge in a format convenient for him only by opening a laptop or smartphone, while all the educational material is available to him, which he can repeat and assimilate without restriction.

Distance learning is the most suitable form of education for an adult. Such knowledge of the profession allows him to maintain the same rhythm of life, to fulfill his labor duties with high

quality, and not to waste time visiting an educational institution. Also, this format of training is of sufficient quality, since it has a more individual character.

The main factors of online learning:

- in order to enter it is unnecessary to pass entrance examinations;
- openness for the student of educational documents;
- independence in learning;
- little interaction with the teacher.

Today, there are many online educational institutions capable of providing a quality education to an adult, moreover, supported by official documents from a certificate to a real diploma.

Online adult education has a number of undeniable advantages:

- a) flexibility, namely the student's ability to combine his main social tasks with education;
- b) full and unlimited access to educational materials. At the same time, the main thing for the student is to have access to the Internet, which will allow him to receive knowledge regardless of his location. Such education creates accessibility, even for those citizens who work online and have limited health;
- c) training consists of modules that bring only the most important knowledge to the student. The advantage of modularity is a more facilitated process of obtaining knowledge, which reduces the emotional burden on an adult student;
- d) openness in online learning allows each student to determine independently how to obtain information;
- e) an adult understands how important this education is for him and for his further development. Such education allows an adult to discover new opportunities in himself, while gaining knowledge from anywhere in the world where there is access to the Internet.

It can be concluded that in such training, the emphasis is on individuality, focus on one student, which allows you to more effectively convey educational material to him in a short time.

To date, there are several technologies for individual online adult education that are very effective in practice.

Methods of distance learning are constantly being improved. The specificity of distance education for adults is manifested in the following features: the student must have the skills of self-organization and self-education. When developing educational and methodological materials, forming the curriculum, it is necessary to take into account the age characteristics of adult students: features of the cognitive sphere of an adult; adults are more self-organized and motivated to gain knowledge; they are more emotionally stable, and therefore they can more easily endure the absence of contact with the teacher, cognitive processes in an adult are less productive than in a child or adolescent; an adult has social experience and established views on the model of education, in connection with which his views sometimes come into conflict with the modern education system.

Modern online education has developed enough, there are many online schools and universities that allow an adult to get the knowledge he needs in a convenient format. Online education can really be considered a vertical social elevator that can change a person's life for the better, get a new highly paid position.

Structure of online education

Obviously, adults choose additional education most often in order to gain certain practical skills in their profession or change it, having received a new one. Also in the top of the goals is learning for pleasure and broadening one's horizons.

In this regard, the advantage of educational platforms is the ability to combine different areas of study. It is also important that at the end of the course a certificate is issued, which can be an advantage when looking for a job.

Contribution to career growth

According to experts, adults most often choose additional training in order to gain certain practical skills in their profession or change it, having received a new one. Also in the top of the goals is learning for pleasure and broadening one's horizons.

In this regard, the advantage of educational platforms is the ability to combine different areas of study.

The online education market is still in its infancy. Most of the students, representatives of minors and the teaching staff of educational institutions, before the introduction of the self-isolation regime associated with the massive spread of coronavirus infection, did not plan to study online and reacted to the introduction of elements of distance learning during the pandemic more negatively.

The main general trend in the further development of the online education market is the transition, primarily by private business, from the digitization (digitalization) of offline educational programs to the creation of new teaching methods and tools, which is justified by the requirements of increasing competition between market participants.

The consumer is already fed up with the pseudo-innovative format of online learning, has experienced marketing fraud, including poor quality of service and communication support, mismatch of advertising promises with learning outcomes, borrowing and repackaging of outdated training programs, faced with low-quality and simply outdated educational products.

The emerging but already highly competitive online education market requires new solutions and approaches, new methods and tools, new market players who may be able to improve the quality and efficiency of educational programs and bring the education market to a higher quality level.

Modern education should provide novelty of impressions, quick visual results, social interaction and new user experience with the possibility of quick application and consolidation of acquired knowledge and skills in practice.

Artificial intelligence, machine learning, big data, game mechanics, automation, micro learning, gamification, virtual and augmented reality (AR / VR) are the trends in the development of the education market that "lie on the surface". The formation of combinatorial configurations of these trends is the way to form a new, modern, relevant, innovative education.

The demand for programs in individual segments of the direction of additional online education for adults, according to the results of 2021, in comparison with the data of 2019, has not changed much. The most popular additional education programs among adult students in 2021, as well as in 2019, were programs in the field of information technology, business management, sales and marketing communications, and design. Basically, only the percentage of their share in the total market volume has changed - there was an alignment of the indicators of the previously lagging segments relative to the indicators of the leading areas. With one notable exception, the Adult Education segment has become one of the leaders in the online education market.

The development of online learning technologies for several years already has a significant impact on the transformation of the education market as a whole, changing its structure due to changes in the structure of demand, and forming new, already irreversible trends for its further transformation.

Distance learning is an educational process using online technologies, learning in a specially designed digital information environment.

If explained in simple words and briefly, then this is a format of study in which the teacher and student communicate not in person, but via the Internet. This means that they can be located in different cities and even countries, but interact with each other in real time. Lessons are both individual and group.

Online learning uses the same methods as traditional face-to-face learning: analysis of theory, doing homework, etc. In this way, both adults and children can learn: in schools, universities, courses, etc.

The pandemic has shown humanity how great the potential of the Internet is not only in terms of communication and entertainment, but also in terms of doing business and learning. It turned out that there are many opportunities to learn new things online and even conduct sports training. Of course, there were also such “hot” moments as, for example, a massive transition to distance learning for schoolchildren, which caused a lot of controversy. But despite this, interest in online education is growing.

“When the pandemic hit, we took it as a provocation and as a call for innovation,” said Caroline Levander, vice president of global and digital strategy at Rice University. Over the past two years, education has indeed changed not only from a technological and organizational point of view. New conditions, on the one hand, dictated new global trends in education, for example, the transition to a mixed format. On the other hand, they reinforced already existing trends: for example, the interest in learning and professional development throughout life, and not just in adolescence.

The idea of lifelong learning, or lifelong learning, has existed for a long time, but it was the widespread use of online platforms that made it accessible to everyone, and not just to those who could afford to combine offline education with work for many months. Some people need training for professional growth, others for the sake of a hobby. But in any case, it significantly affects the quality of life: psychologists believe that education gives motivation and positively affects personal growth, develops, increases self-confidence, helps to be more adaptive and flexible. According to Jeff Borden, Chief Scientist at D2L, an online education software company, the new realities have improved the lives of working people and older people who, without online technology, would hardly have dared to re-learn undergraduate programs.

Not only children can learn online: this market also includes additional programs for adults, and corporate training, which has also been actively migrating online in recent years.

E-learning does not have to be distance and online. If a student comes to classes at a university, sits down at a computer, enters a digitized university library that is not freely available on the Web, reads a virtual textbook, and then takes tests on the same computer not connected to the Internet, then this will also be e-learning.

Distance educational technologies - the term is even more ambiguous. So you can call anything you like - even the transfer of assignments and completed tests by ordinary postal operators, even the courier delivery of correspondence between students and teachers. And all this will also be one of the distance learning technologies. But mainly DOT refers to methods and tools based on the use of information telecommunication networks (ITS) - modern information transmission systems: Internet, cellular communications - for distance learning.

In fact, DOT and e-learning can exist separately, but modern education implies their close relationship, on which distance learning is built in universities, colleges, and schools.

Learning does not have to end when we're out of university or college. Any adult can go back to learning by applying for even one module! You can take classes that have to do with the industry you work in or you can simply choose a class that interests you. We all seek growth by learning something new that will benefit us.

Bibliography:

1. Afanasyeva T.M. Family: a textbook for 9-10 grades of high school. Moscow: Education, 1988.
2. Despotovic, M., & Pejatovic, A. (2005). Policy and Strategy of Adult Education Development in the Republic of Serbia. Retrieved August 27, 2019 from <http://www.vetserbia.edu.rs/Zbirka%20doc/Finaldoc/Adult%20Policy.pdf>
3. Elizarov A.N. Features of psychological counseling as an independent method of psychological assistance. Bulletin of psychosocial and correctional and rehabilitation work. 2000; No. 3: 11 - 17.
4. Knowles, M.S. (1975). Adult Education New Dimensions. Retrieved August 27, 2019 from http://www.ascd.org/ASCD/pdf/journals/ed_lead/el_197511_knowles.pdf
5. Razumikhina P.P. The world of the family: a book for high school students on the course "Ethics and psychology of family life". Moscow, 1986.
6. Rogov E.A. Handbook of practical psychologist in education. Moscow, 1995.
7. Ryabchikov N.V. and Kirsheva N.V. Psychology of personality: tests, questionnaires, methods. Moscow, 1995.

FORMATION OF PHONETIC SKILLS OF STUDENTS AT THE INITIAL STAGE OF EDUCATION

Musayeva Lala Qismet

Doctoral student of Azerbaijan Pedagogical University, teacher of the department of Azerbaijani language and its teaching technology

Abstract

The foundations of pronunciation culture are laid in early childhood. At school, this concern for the culture of pronunciation is called upon to take over the initial stage of education. The current language programs for elementary grades oblige to work on the sound side of children's speech throughout the entire initial stage of education. Junior school age is considered the most favorable period for the formation and improvement of pronunciation culture. High linguistic susceptibility, a great tendency to imitate, contribute to the successful organization of work on the development of speech at the pronunciation level in the primary grades. Work on the culture of speech of students is not limited only to the scope of the lesson of language and reading; the requirements for correct and distinct pronunciation are imposed on the speech of children in all other lessons, as well as outside school hours.

Keywords: phonetic skills, learning, language, pronunciation culture

In the light of the reforms of modern language education, one of the priority areas is teaching pronunciation.

Teaching pronunciation is of great importance, since its effectiveness largely determines success in mastering oral speech. It is known that large deviations from the norms of pronunciation lead to misunderstanding of the speech of the interlocutor, cause violations of the process of oral exchange of thoughts. One of the most important conditions for communication is the development of auditory-pronunciation skills, that is, the ability to correctly associate an audible sound with its corresponding value and produce sounds corresponding to certain values.

Phonetics deals with the sound material of human speech. Phonetics studies the sound composition, sound structure and sound changes in the language and the patterns of these changes (Greek phone - voice, Greek phonotike - related to voice, to sounds).

Phonetics, as a branch of linguistics, studies the sounds of speech that are pronounced by a person and audible by a person. In the sound composition of each language, phonemes are distinguished - the main units of the sound system - and their varieties. Phonetics is the study of both.

An analysis of domestic and foreign methodological literature shows that there are two approaches to teaching pronunciation:

- 1) imitative ;
- 2) analytical and imitative .

The process of developing a pronunciation skill goes through several stages.

1. Perception - the creation of the correct sound (auditory) image.
2. Differentiation - understanding, distinguishing the signs of sound.
3. Imitation is the consolidation of speech-motor images of a speech unit.
4. Isolated reproduction - fixing articulation based on the use of the pronunciation phenomenon.
5. Combination - switching attention from one phonetic phenomenon

Sound matter is the primary element of speech, and hearing and pronunciation skills underlie all types of speech activity. Therefore, work on the pronunciation of students begins with the first lessons of the initial stage, and further extends to the entire school language course.

At the initial stage, the formation of the auditory-pronunciation base takes place; at subsequent stages, it should be strengthened, that is, each stage has its own responsible task in relation to teaching pronunciation. And here we must keep in mind the following: if at the initial stage something is missed and wrong pronunciation habits arise, then it is very difficult to correct them later.

Consider the features of the formation of phonetic skills at the initial stage of training.

One of the most important ways of getting acquainted with a phonetic phenomenon at the initial stage is to show a visual, somewhat exaggerated demonstration of its features in a sounding text. The sequence of presentation of phonetic material is dictated by its needs for communication. Therefore, from the first steps, it is sometimes necessary to introduce sounds that are the most difficult, which have no analogue in the native language.

A fundamental feature of teaching orthoepy in primary school is the connection between orthoepic work and diction work. Diction (from Latin "dictio" - "pronunciation") - "pronunciation, manner of pronunciation, degree of distinctness in the pronunciation of words, syllables, sounds." The degree of distinctness of pronunciation can be different: high, or vice versa, low. In accordance with this, it is customary to talk about good and bad diction of a person. Dictionary work should be considered work aimed at educating younger students in the purity and clarity of pronouncing individual sounds, syllables, syllables, phrases, at mastering clearly articulated speech, i.e. on the formation of good diction in children.

The value of diction for oral speech is usually compared with the value of calligraphy for writing: just as a clear, legible, beautiful handwriting facilitates the perception of the content of a written text, so good diction creates favorable conditions for effective oral communication between people. Poor diction is inconvenient in communication: by distorting the usual sound of words, it involuntarily attracts the attention of the listeners, thereby distracting from the perception of the content of the sounding speech. Fuzzy, poor diction, similar to illiterate, non-literary pronunciation, cuts the ear, reduces the expressiveness of what is spoken and read.

The second circumstance that dictates the relationship between orthoepic and diction work in teaching is their impact on the assimilation of literate writing. As orthoepy helps to master spelling, so good diction has a beneficial effect on the correct spelling of words. Finally, the third, no less important factor is the very specificity of the speech development of children of primary school age.

By the time they enter school, the articulatory base of all the sounds of their native language, as a rule, is formed in children. At the same time, the normally arranged speech apparatus of students functions in most cases insufficiently energetically or excessively tensely. The level of auditory perception of sounds, especially those close in their articulatory-acoustic features, is low. The named psychophysiological features of children of primary school age force us to recognize diction work not only as desirable, but also mandatory in the primary grades.

In the practice of primary education, the issues of educating children in a distinct, intelligible, clear pronunciation are usually associated with the period of learning to read and

write. In the 1st grade, a lot of work is being done to develop the speech apparatus of students, improve their auditory perception. However, in the future, this work is unfairly relegated to the background, if not completely ignored. Many experts rightly believe that attention to diction should be maintained not only in all primary grades, but throughout all the years of study in secondary school.

Various deviations from the requirements of good diction are common in the oral speech of primary school students. All deviations from the intelligibility and distinctness of pronunciation are divided into 2 groups according to the nature of their manifestation in the speech of children: the first are associated with a violation of the purity of the pronunciation of individual speech sounds, the second - with a violation of the clarity of the pronunciation of sounds, syllables, words and whole phrases in the speech stream. Disadvantages of group I are of an individual, private nature of manifestation in the speech of younger students. It is known that most children enter school with the correct articulation of the sounds of their native language, however, some have clogged pronunciation in the form of burr, lisp, whistling, etc. Speech defects are associated with shortcomings in the functioning of the speech apparatus. These deficiencies can be both organic (for example, congenital pathology of the device of the organs of speech) and inorganic origin. Defects acquired as a result of the inattention of others (primarily parents) to the child's speech are eliminated by pedagogical means during pronunciation training.

The second group of violations are violations of clarity, i.e. distinctness, intelligibility, intelligibility of pronunciation of sounds, syllables, words, phrases in the speech stream. Unlike speech defects, diction defects are widespread. On the one hand, there is an uncertain, lack of energy, sluggish articulation, on the other hand, a hasty, leading to the concealment of individual sounds and especially final syllables, even a "rapid", "choking" pronunciation. Both phenomena are typical for younger students. Teachers have to listen intensely to the sounding speech of students in order to catch its content. In the natural oral speech of a junior schoolchild, a significant place continues to be occupied by the colloquial style of literary pronunciation, which allows some fuzziness, even carelessness of pronunciation. In the process of reading, such pronunciation, no doubt, deserves a sharply negative assessment. Dictionary shortcomings characteristic of reading by primary school students are repetitions, substitutions, distortions, additions, permutations, omissions of sounds, syllables, words. Errors in skipping and rearranging sounds in a word are among the most common. Prevention and elimination of dictional shortcomings common to reading by younger students are carried out at reading lessons, firstly, when performing special pronunciation exercises, and secondly, when schoolchildren read the texts of the works of the book for reading. Training pronunciation exercises (speech warm-ups) are combined in their content: at the same time they are aimed at developing the flexibility and mobility of the children's articulatory apparatus; their speech (phonation or sound) breathing, voice; on the formation of good diction and the development of literary pronunciation. Speech warm-ups are of preventive importance: they are designed for all students in the class. Speech warm-ups involve an elementary acquaintance of younger students with the physiology of pronunciation. Of course, in the elementary grades there is no need to explain in detail all the subtleties of pronouncing one or another speech sound, but it is important to draw the attention of students to the movements and postures of the visible active organs of the speech apparatus: tongue, lips, lower jaw. Such observations do not cause difficulties for students, because children only need to realize the movements of the organs of speech that are already familiar to them. It is necessary to choose the right didactic material for training pronunciation exercises. This role is played not by isolated sounds, syllables, words, but by whole phrases consisting of tongue twisters, rhymes, proverbs, etc. All texts intended for warm-up are pre-recorded on the board. The word or grammatical form is underlined. Good material for speech gymnastics is, as you know, tongue

twisters, rich in sound repetitions, with a clearly defined rhythm. They are entertaining in their content, easy to remember by children.

In teaching pronunciation, the analytical-imitative method has justified itself, in which sounds subject to special training are isolated from a coherent whole and explained on the basis of an articulatory rule; this is the analytical part of the work. Then these sounds are again included in the whole, which is organized gradually: syllables, words, phrases, phrases, and are pronounced by students after the sample, imitated. Articulatory rules are approximate (close to correct) in nature. These are actually rules-instructions that tell students which organs of speech (lips, tongue) are involved in pronouncing the sound.

When getting acquainted with phonetic phenomena, the explanation must necessarily be interspersed with a demonstration of the standards that students hear from the teacher or in a sound recording , in order to create conditions under which students seem to “bath” in sounds at the moment when their articulation is explained to them. This is followed by intensive training of students in pronunciation, which again takes place on the basis of standards. The training includes two types of exercises: active listening to the pattern and conscious imitation. Active listening (“listening”) is guaranteed by preliminary tasks that help draw attention to the desired sound quality, it stimulates the selection from the stream of words of a particular sound to be mastered. By raising a hand or a signal card, the student shows the teacher how he recognized the sound. Simple imitation without awareness of the peculiarities of a foreign language sound is considered insufficiently effective , since students tend to perceive foreign sounds through the prism of the pronunciation base of their native language.

Conducting the teacher contributes to the improvement of the quality of conscious imitation . At the same time, students should be taught certain symbolism of gestures so that they can “read” them. Longitude is represented by a horizontal movement of the hand, brevity - by a quick arcuate. Conducting is especially important when teaching intonation: the stress is demonstrated by an energetic wave of the hand from top to bottom, the rise in tone corresponds to a smooth movement of the hand up, its decrease - down.

Conducting a teacher is an important visual support for students at the stage of formation of auditory-pronunciation and rhythmic-intonation skills.

Let's take simulation exercises as an example; awareness of imitation is guaranteed by indicating what you need to pay attention to:

- Say sounds after me, paying attention to longitude (shortness).
- Pronounce the words paying attention to the stress.
- Say the sentences paying attention to the melody.
- Say the sentences, paying attention to the pauses.

The subject of training exercises are, as we see, sounds and sound combinations placed in ever larger units: from a syllable - through a word - to a phrase and to a text. Work on pronunciation in this case goes from listening to the text spoken by the teacher to the text created by the students.

Also, at the initial stage, it is peculiar to use such methods: performing phonetic charging; development of the phonetic side of the new lexical and grammatical material; work on pronunciation by reading aloud.

Phonetic exercise is also the main way to form pronunciation skills and is a special pronunciation training exercise that prevents forgetting phonetic material and prevents deautomatization of skills. Several goals should not be associated with phonetic exercises, as is often the case in practice, when the teacher includes grammatical and lexical phenomena in phonetic exercises for repetition. The attention of students is scattered, and this affects the thoroughness of working out the phonetic side. Of course, the lexico-grammatical material is somehow included in the phonetic exercise, but only its phonetic side should be emphasized. For

example: "Let's repeat the main forms of strong conjugation verbs, paying attention to the quality of the root vowel" or "Repeat words that mean a profession, paying attention to their stress" and so on.

The material of phonetic charging can be individual sounds, sound combinations, words, sentences and small texts containing phonetic phenomena that need constant "inventory". Usually, phonetic charging is built in a graduated way: from smaller units (the subject of training) to larger ones, where these units appear in various combinations.

It is important to find out the place of phonetic charging in the lesson. It is often performed at the beginning of the lesson, introducing students to its atmosphere, neutralizing the influence of the sound environment in their native language. It is possible, however, to carry it out immediately before exercises in oral speech or reading as a phonetic exercise, causing "vigilance" to the pronunciation of vocabulary units that will then be used in speech. Phonetic charging may precede reading, then it occurs on the material of the text for reading, from which phonetic difficulties are singled out, grouped accordingly and then offered to students for conscious imitation. The improvement of pronunciation skills also occurs in connection with the work on new vocabulary and grammatical material. Introducing students to new lexico-grammatical phenomena, one should not lose sight of the pronunciation difficulties contained in them. As a result, any portion of words and grammatical phenomena can become an occasion for improving pronunciation skills at an advanced ethane. It is important to emphasize the following: the teacher should not again explain the articulation and rhythmic-intonation rules, the main thing is to encourage students to remember the rule and bring a new language unit under it. The effectiveness of this approach also lies in the fact that it involves the assimilation of the new in close connection with the old, the constant updating of all learned material.

Working on reading aloud at the initial stage also provides an opportunity to strengthen the phonetic base of students. One should not, however, encourage students to read aloud without phonetic exercises; the analytical and simulation stage is obligatory.

The work on the formation of phonetic skills of students at the initial stage of education allowed us to conclude that the process of forming phonetic skills will proceed more successfully if the methods of forming phonetic skills are correctly selected; age characteristics of children are taken into account; the algorithm for the formation of phonetic skills is observed.

Ақпараттық – коммуникативтік технологияларды қолдану арқылы оқушылардың білім сапасын арттыру жолдары

Жақсыбаев Мұрат Боденович

Биология ғылымдарының кандидаты, қауым.профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Исатаева Айдана Жанатқызы

6M011300 – Биология мамандығының 2 курс магистранты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

Аңдатпа

Мақалада бүгінгі таңда білім алушылардың бәсекеге қабілетті, жеке – тұлғалық және кәсіби құзыреттіліктерін қалыптастыруда білім беру үрдісінде ақпараттық – коммуникативтік технологияларды қолданудың жоғары маңыздылығы туралы қарастырылған. Яғни, орта білім беру жағдайында оқытудың дәстүрлі форматынан заманауи форматқа көшірудің оңтайлы тұстары мен білім беруде қолданылатын бірнеше заманауи ақпараттық – коммуникативтік технология түрлері талқыланады. Сондай – ақ, тұлға бойында ақпараттық – коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру критерийлері бойынша түрлі шетелдік ғалымдардың пікірлеріне талдау жасалады. Сонымен қатар, мақалада білім беру үрдісінің қазіргі жағдайы мен перспективаларын ескере отырып, білім беру мекемелеріне ақпараттық – коммуникативтік технологияларды қолдану арқылы білім сапасын арттыру мақсатында әдіснамалық ұсыныс білдіріледі.

Кілт сөздер: ақпараттық – коммуникативтік технологиялар, ақпараттық – коммуникативтік құзыреттілік, жеке – тұлғалық бағыт бағдар беру, заманауи технологиялар, ақпараттық құзыреттілік, АКТ.

Бүгінде заманауи білім беру жағдайында білім беру ұйымдары болашақ бәсекеге қабілетті ұрпақты ақпараттық қоғамға бейімдеп оқытуды мақсат етуі қажет. Қазіргі заман талабы бойынша білім берудегі ең маңызды міндеттердің бірі – оқушылардың өз мүмкіндіктерін жан – жақты қолдану арқылы оларды жоғары технологиялы бәсекелесті әлемге дайындау болып табылады.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі заман талабына сай құрылымдық өзгерістерге ұшырады, атап айтқанда жалпы білім беретін мектептерде білім беруді дамытудың жаңа тәсілдері орын алды. Қазақстандық білім берудің қарқынды дамуының айқын дәлелі - ҚР "Білім туралы" Заңын отандық және әлемдік тәжірибелер негізінде іске асыруынан байқауға болады.

Көптеген зерттеулер бойынша, білім берудің жаңа стандарттарының басты приоритеті оқушылардың ақпараттық – коммуникативтік технологияларды қолдана алу қабілетін дамытуға негізделу керек екені айтылады [1]. Ақпараттық – коммуникативтік

қабілеттер деп цифрлы технологияларды қолдану, коммуникация құралдарын немесе ақпарат құралдарын қолжетімді қолдану үшін түрлі желілерді пайдалана білу, ақпаратты басқару, оны біріктіре алу сияқты ұғымдарды жатқызсақ болады.

Сондай – ақ, білім алушылардың оқу іс – әрекеті мен басқа да жұмыстарда туындаған мәселелерді шешуде ақпараттық - коммуникативтік құзіреттілік сауаттылығын қолдана отырып, мәселелердің шешімін сенімді түрде таба алуы. Ақпараттық - коммуникативтік технологиялар (АКТ) сауаттылығында бастысы ақпаратты іздеп, оны біріктіріп, оған талдау жасау ғана емес, сонымен қатар ақпараттың этикалық және техникалық қасиеттеріне де назар аударылады.

Зимняя И.А. пікірінше, АКТ құзіреттілігін қалыптастыруда оқушылардан алынатын нәтижелер:

- оқушылардың өздігінен ізденіп, қажетті ақпаратты таңдап, оны талдап, ұйымдастырып, көрсете алуы;
- ақпараттық коммуникативтік технологиялар құралдарын қолдану арқылы жеке және топ арасында түрлі жобаларды жүзеге асыра алуы;
- оқу, тұрмыстық және кәсіби міндеттерді ақпараттық және коммуникативтік технологияларды қолдану арқылы шешу қабілетін игеруі [2].

Хуторский А.В. өз еңбегінде оқушының ақпараттық-коммуникативтік құзыреттілігінің негізгі критерийлері ретінде төмендегілерді атап көрсетті:

1. Әртүрлі ақпарат көздерімен, кітаптармен, оқулықтармен, анықтамалықтармен, сондай – ақ, компакт-дискілермен, каталогтармен жұмыс істеу дағдыларына ие болу; өздігінен ауызша, жазбаша, сауалнама, өтініш, хат жаза білу;

2. Білім беру мәселелерін шешуге қажетті ақпаратты өз бетінше іздеу, алу, жүйелеу, талдау және таңдау, оны ұйымдастыру, түрлендіру, сақтау және беру;

3. Заманауи ақпараттық жаңалықтарды бағдарлай білу, ондағы ең маңызы және қажеттісін ажырата алу, БАҚ арналары арқылы таратылатын ақпаратты саналы түрде қабылдай білу; айналасындағылармен және қашықтағы адамдармен және түрлі оқиғалармен өзара іс-қимыл тәсілдерін меңгеру;

4. Ақпараттық құрылғыларды: компьютерді, теледидарды, магнитофонды, телефонды, принтерді және т. б. пайдалану дағдыларын меңгеру; сөйлеу әрекетінің әртүрлі түрлерін (монолог, диалог, оқу, жазу) меңгеру; [3]

Сонымен қатар, білім беру үрдісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдану мәселелерін Э.Г.Асимов, А.А.Андреев, Л.Н.Беляева, Я.А. Ваграменко, И.Е.Ворокнутов, Б.С.Гершунский, В.М.Глушков, Т.Н.Губина, В. В.Давыдов, Е.Х.Зайцева, С. А. Зайцева, В.В.Иванов, Т.В.Карамышева, В.В. Рубцов сияқты ғалымдар талдаса, жалпы білім беретін мектептің педагогикалық процесінде АКТ құралдарын пайдаланудың тиімділігін Г.А. Абумова, А.П.Ершов, Д.Ш.Матрос, Т.Л.Павлова, Е.С.Полат және т.б. ғалымдар зерттеді [4].

Бүгінге оқушылар дәптерге немесе оқулыққа қарағанда компьютерде белсенді жұмыс істейтінін байқаймыз, яғни, оқушыға қызықты әрі танымды екені сөзсіз. Сабақтарда мультимедиялық жабдықты пайдалану мұғалімнің жұмысын қызықты, әрі эстетикалық тұрғыдан сабақты түрліше ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

АКТ - ны сабақтың кез - келген кезеңінде қолдануға болады, мысалы, жаңа материал түсіндіруде; өткен сабақты бекітуде; оқушы білімін объективті бағалауда; кері байланыс кезінде және т. б.

Бүгінгі таңда мұғалімнің біліктілігі тек пән мазмұнын білумен шектелмейді, сондай – ақ, сабақты өткізудің және оқушылардың білімін бақылаудың заманауи әдістерін меңгеруі және АКТ-ны сауатты пайдаланушы деңгейінде түрлі бағдарламалық құралдарды игере алуы, пән бойынша заманауи цифрлық білім беру ресурстарын білуді, оларды білім беру міндетіне сәйкес таңдай алуды, сондай-ақ сканер, цифрлық камера сияқты перифериялық

жабдықпен жұмыс істеу дағдыларының болуымен сипатталады. Бұл компоненттердің жиынтығы дәстүрлі сабақтың және жалпы оқыту жүйесінің өзгеруі туралы айтуға мүмкіндік береді [5].

Ақпараттық технологиялар дамыған заманда оқушылардың негізгі құзіреттіліктерді қалыптастыруы өте өзекті болып табылады. Өйткені, қазіргі таңда білім алушылар арасында оқулыққа қарағанда интернет көздерінен ақпарат алушылар қатары көп екені мәлім. Сондықтан да, түрлі ақпараттық – коммуникативтік технологияларды қолдана отырып, оны сабақ барысында пайдалану өте тиімді.

Мысалы, бүгінгі таңда мектеп қабырғасында орындалатын түрлі зертханалық жұмыстар бар. Алайда, кейбір мектептердің материалдық жағдайына байланысты ол зертханалық жұмыстарды жасау қиынға соғып жатады. Дәл осы тұрғыда мектептің пән мұғалімдеріне көмекке түрлі браузерлердегі *виртуалды лабораториялар* көмекке келеді. Бірақ, виртуалды лабораторияларды қолдану ақпараттық – коммуникативтік құзіреттілікті талап ететіні анық.

Сонымен қатар, бүгінгі таңда кеңінен таралған *постер жасау* да оқушылардың ақпараттық – коммуникативтік құзіреттілігін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Яғни, оқушылардың тек ақпаратты тауып қана қоймай, оны келесі адамға қалай жеткізу керек екендігі туралы да жаңа идеялардан құралған көрнекі постер дайындайды. Постер жасаудың өзіндік ережелерін біледі. Атап айтсақ,

1. Аңдатпа;
2. Кіріспе;
3. Материалдар / әдістер;
4. Нәтижелер;
5. Талқылау;
6. Қорытынды;
7. Сілтемелер

Сонымен қатар, *мультимедиялық презентацияларды* қолдану оқу материалын тірек - сызбалар жүйесі ретінде ұсынуға мүмкіндік береді. Мұнда оқушылар ақпаратты тек фактографиялық жағынан қабылдап қана қоймай, сонымен қатар ақпараттың оқушылардың есінде ассоциативті түрде қалуына да мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда оқу үрдісінде қолдануға болатын түрлі заманауи мультимедиялық презентацияларды дайындауға арналған бағдарламалар бар. Олардың қатарына төмендегілерді жатқызуға болады:

1. Apple Keynote;
2. LibreOffice Impress;
3. Google Slides;
4. Prezi;
5. Canva;
6. Powtoon.

Келесі кезекте, педагогтің оқу үрдісі барысында *Интернет желісінің* түрлі коммуникациялық қызметтерін қолдануы - оқушылардың білім алуда ғана емес, оқытудың басқа да түрлерінде көптеген артықшылықтарға ие. Мәтіндік түрде (форумдар, чаттар) және бейнеконференция түрінде ұсынылатын ғылыми конференциялар мен дебаттар, түрлі онлайн олимпиадалар оқушылардың пәнге деген қызығушылықтарын ғана арттырып қоймай, олардың ғылымда түрлі шығармашылық жетістіктерге жетіп, жаңа қырлары мен мүмкіндіктерін ашуда маңызы зор.

Қорытындылай келе, әлемдік білім беру жүйесінің толассыз дамуымен қатар жүре отырып, білім сапасын арттыруда оқушылардың ақпараттық – коммуникативтік құзіреттіліктерін қалыптастырудың маңызы өте зор. Осы тұста әрбір білім беру мекемесінде оқушылардың АКТ құзыреттілігін қалыптастыру әдістемесі даярланып, оны тәжірибе жүзінде

күнделікті сабақ барысында қолдану арқылы болашақ заманауи ақпараттар легіне ілесіп жүре алатын, өзіндік жеке ойы мен шешімі қалыптасқан, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеуде үлкен септігін тигізері анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования. – Алматы, 2010 – 344с.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как эффективная и целевая основа компетентностного подхода в образовании//Авторская версия. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.-с.15-16.
3. Хуторской А.В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования // Ученик в обновляющейся школе. М.: ИОСО РАО, 2002. - с. 135 - 157.
4. Булыгина, Л.Н. О формировании коммуникативной компетентности школьников [Текст]/ Л.Н. Булыгина//Вопросы психологии. - 2010. - № 2. – с.149-152.
5. Кабдолова, К.Л. Формирование компетенций как необходимое условие повышения качества образования [Текст] / К. Л. Кабдолова // Открытая школа. - 2004. – №. - с. 45-47.

Аннотация

В статье рассматривается высокая значимость использования информационно – коммуникативных технологий в образовательном процессе в формировании конкурентоспособных, личностно и профессиональных компетенций обучающихся. То есть обсуждаются оптимальные моменты перехода от традиционного формата обучения к современному в условиях среднего образования и приведены примеры несколько современных информационно – коммуникативных технологий, используемых в образовании. Также проводится анализ мнений различных зарубежных ученых по критериям формирования информационно-коммуникативной компетентности у школьников. Кроме того, в статье излагается методологическое предложение образовательных учреждений с учетом современного состояния и перспектив образовательного процесса с целью повышения качества образования с применением информационно – коммуникативных технологий.

Annotation

The article considers the high importance of the use of information and communication technologies in the educational process in the formation of competitive, personal and professional competencies of students. That is, the optimal moments of transition from the traditional format of education to the modern one in the conditions of secondary education are discussed and examples of several modern information and communication technologies used in education are given. The analysis of the opinions of various foreign scientists on the criteria for the formation of information and communication competence among schoolchildren is also carried out. In addition, the article presents a methodological proposal of educational institutions taking into account the current state and prospects of the educational process in order to improve the quality of education using information and communication technologies.

ҒЫЛЫМИ ТАНЫМ ПРОЦЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ҚЫЗМЕТТЕРІН ҰЙЫМДАСТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Танирбергенова Салимаш Калимуллиевна

педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Касенова Кыздаркуль Бахрадиновна

PhD, аға оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Тайманова Зура Боранғалиевна

педагогика ғылымдарының магистрі, оқытушы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті

Заманауи ғылымның қарқынды дамып келе жатқан басты себебі, ақпараттық технологияларды кеңінен енгізу, экономикалық теория заңдары қолданылмайтын «жаңа экономиканың» пайда болуы, адамзат білімін сақтауға, жүйелеуге, іздеуге және өңдеуге ыңғайлы электронды түрге көшірудің басталуы болды. Мұның бәрі адам танымының негізгі формасы - ғылым қазіргі уақытта шындықтың барған сайын маңызды бөлігіне айналатындығын дәлелдейді. Алайда, егер оған тән білімнің әдістері, принциптері мен императивтерінің дамыған жүйесі болмаса, ғылым соншалықты нәтижелі болмас еді. Бұл дұрыс таңдалған әдіс, ғылымның талантымен қатар оған құбылыстардың терең байланысын білуге, олардың мәнін ашуға, заңдар мен заңдылықтарды ашуға көмектеседі. Шындықты білу үшін ғылым дамытатын әдістердің саны үнемі артып келеді.

Ғылыми таным процесі - жалпы түрде практикалық іс-әрекет барысында туындайтын әртүрлі мәселелерді шешуді білдіреді. Бұл жағдайда туындайтын мәселелерді шешуге бұрыннан белгілі болғаннан жаңа білімге көшуге мүмкіндік беретін арнайы әдістерді (әдістерді) қолдану арқылы қол жеткізіледі.

Теориялық және практикалық қызметті ұйымдастырудың және құрудың принциптері мен әдістерінің жүйесі және осы жүйенің ілімі ретінде түсінілетін әдіснаманы құрайтын әдістерді жіктеудің әртүрлі түрлері бар.

Әдіснаманың ғылыми пән ретіндегі мәні, «Ғылым әдіснамасы» (дәстүрлі түсінік) – бұл ғылыми қызметтің әдістері мен рәсімдері туралы ілім, сондай-ақ танымның жалпы теориясының, әсіресе ғылыми таным теориясының (эпистемология) және ғылым философиясының бөлімі. «Әдіс» ұғымы (грек тілінде - методос) кең мағынасында – «бір нәрсеге жол», әлеуметтік іс-әрекеттің кез-келген түрдегі тәсілі. «Әдістеме» ұғымы екі негізгі мағынаға ие:

1) белгілі бір қызмет саласында (ғылымда, саясатта, өнерде және т. б.) қолданылатын белгілі бір тәсілдер, әдістер мен операциялар жүйесі;

2) осы жүйе туралы ілім, әдіс теориясы. Сонымен, ғылым әдіснамасы ғылыми білімнің құрылымы мен дамуын, ғылыми зерттеудің құралдары мен әдістерін, оның нәтижелерін негіздеу тәсілдерін, білімді практикада жүзеге асырудың тетіктері мен формаларын зерттейді. Алайда әдіснамалық әдісті рационалды деп бірге қарастыру дұрыс емес. Себебі,

«әдістеме» - әрбір ғылымға қатысты ғылыми қызметтің танымдық аспектілерін зерттейтін арнайы пән.

Әдістеме білімнің үш деңгейін қамтиды:

1) логиканы, таным теориясын (гносеологияны) және ғылыми зерттеудің жалпы әдіснамасын біріктіретін философиялық-эпистемологиялық деңгей.

2) нақты ғылыми талдау деректеріне сүйенетін құбылыстарды зерттеудің теориялық тәсілін білдіретін теориялық деңгей.

3) эмпирикалық деңгей, онда зерттеу әдістері мен әдістері зерттеледі (әдетте зерттеу әдістемесі деп аталады). Әдіснаманың бұл құрылымы теорияның, тұжырымдаманың және зерттеу тәжірибесінің өзара байланысын көрсетеді және әлеуметтік білімді рационализациялау және ретке келтіру үшін барлық үш деңгейді түсіндіруге арналған.

Әдістеме («әдіс» және «логика») – қызметтің құрылымы, логикалық ұйымдастырылуы, әдістері мен құралдары туралы ілім [1,39 б]. Әдістеме-теориялық және практикалық қызметті ұйымдастырудың және құрудың принциптері мен тәсілдерінің жүйесі, сондай-ақ осы жүйе туралы ілім [2]. Жалпы алғанда, әдістеме ұзақ уақыт бойы тек қызмет әдістері туралы ілім ретінде қарастырылды («әдіс» және «логос» – ілім). Әдіснаманы мұндай түсіну оның тақырыбын әдістерді талдаумен шектеді (Р.Декарттан бастап).

Әдіснаманы түсінудің өзіндік тарихи негіздері қалыптасқан: топтық қоғам жағдайында, еңбекті ақыл-ой және физикалық еңбекке бөлу жағдайында (К.Маркстің пікірінше), «ақыл-ой еңбегі» тобы іс-әрекеттің мақсаттарын қойды, ал қалған «физикалық еңбек» жұмысшылары осы мақсаттарды орындауға, жүзеге асыруға мәжбүр болды. Сол кездегі классикалық психологиялық схема осылай дамыды: мақсат-мотив-әдіс-нәтиже.

Мақсат адамға «сырттан» – мектептегі оқушыға мұғалім, зауыттағы жұмысшыға бастық және т.б.; мотив адамға сырттан да «жүктелген» немесе оны өзі қалыптастыруы керек (мысалы, мотив – өзін және отбасын асырау үшін ақша табу). Яғни, көптеген адамдар осы жолмен өз күштерін шығармашылық әрекеттер арқылы еркін көрсете алады. Яғни, қоғамдағы болып жатқан құбылыстар арқылы әдістеме туралы осындай түсінік қалыптасты.

Дәстүр бойынша, әдістеме толығымен ғылымға, ғылыми қызметке қатысты деген идея пайда болды. Соңғы уақытқа дейін, «әдістеме» сөзі естілгенде, біз жалпы ғылымның әдіснамасы немесе белгілі бір ғылымның әдіснамасы-математика, химия және т.б. туралы айтып отырмыз. Адамның кәсіби іс-әрекеттері практикалық іс-әрекетке жатады. Оларды ой – сана методологиясы мен қызмет біріктіреді. «Әдістеме - бұл ойлау мен іс-әрекетті ұйымдастырудың жалпы принциптері мен формалары туралы пән» [3,105-110 б].

Әдістеме - рухани және практикалық қызметтің әртүрлі салаларында әдістерді зерттеуге, жетілдіруге және құрастыруға бағытталған рационалды-рефлексивті сананың бір түрі. Жалпы әдістеме саласында әдіскер ойлау мен іс-әрекеттің «заңдылықтарын» зерттейді және құрастырады [4, 60-б]. Сондай – ақ, кейбір авторлар әдіснаманы (ғылым әдіснамасын ескере отырып) екі түрге бөліп қарастырады: сипаттамалық әдіснама – ғылыми білімнің құрылымы, ғылыми таным заңдылықтары және т.б. туралы; және нормативтік (сипаттамалық) әдіснама - қызметті реттеуге бағытталған және ғылыми қызметті жүзеге асырудың ұсыныстары мен ережелері болып табылады.

Әдістеме тақырыбының осындай белгісіздігі мен түсініксіздігінің пайда болуының өзіндік себептері болды. Әдістеме, ең алдымен, ғылым әдіснамасы, кеңестік дәуірде өткен ғасырдың 60-шы және 70 – ші жылдары ғана қалыптаса бастады. Бұған дейін және сол күндері партия органдары барлық әдістеме марксистік-лениндік ілімде жатыр деп сенген, ал басқа «әдістеме» туралы кез-келген әңгіме зиянды және қауіпті болған. Осыған қарамастан, П. В. Копнин, В. А. Лекторский, В. И. Садовский, В. С. Швырев және Г. П. Щедровицкийдің еңбектерінің арқасында ғылымның әдіснамасы дами бастады. Бұл олардың үлкен еңбегі,

өйткені олар идеологиялық қысымға төтеп бере алды. Бірақ, сонымен бірге, олар әдіснаманы (тек ғылым әдіснамасын ескере отырып) төртке бөлді [5, 40 б]:

1. философиялық;
2. жалпы ғылыми;
3. нақты ғылыми;
4. технологиялық (нақты зерттеу әдістері мен әдістері).

Соңғы жылдары программистер арасында «әдістеме» термині мүлдем жаңа «дыбыста» таралды. Методология бойынша программистер стратегияның бір немесе басқа түрін, яғни компьютерлік бағдарламаларды құрудың бір немесе басқа жалпы әдісін түсіне бастады. Сондықтан, ғылыми-зерттеу қызметінің әдіснамасымен жаңа бағыт – практикалық қызмет әдіснамасы қалыптаса бастады. Авторлардың пікірінше, оларды біртұтас тұрғыдан, атап айтқанда ұйымдық мәдениеттің заманауи жобалау және технологиялық түрі негізінде қарастыру керек екені айтылды. «Әдістеме» ұғымының екі түрлі мән-мағыналы түсініктерінің пайда болуы объективті негізге жатқызамыз, себебі адамзат өзінің дамуының жаңа дәуіріне өткен, қоғамның ақпараттануы, экономиканың жаһандануы, ғылымның қоғамдағы рөлінің өзгеруі және т. б. сияқты құбылыстармен қатар жүретін жағдай болып табылады [6, 210 б].

Жоғарыда айтылғандардың бәріне сүйене отырып, «әдіс» (белгілі бір формада) белгілі бір ережелер, әдістер, білім мен іс-әрекет нормаларының жиынтығына дейін азаяды. Бұл тақырыпты белгілі бір мәселені шешуге, осы қызмет саласында белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге бағыттайтын рецепттер, принциптер, талаптар жүйесі. Әдістің негізгі функциясы - танымдық және басқа да қызмет түрлерін реттеу болып табылады [7, 105 б].

Әдіс туралы ілім жаңа заман ғылымында дами бастады. Оның өкілдері дұрыс әдісті сенімді, шынайы білімге көшудегі нұсқаулық деп санады. XVII ғасырдың философы Ф.Бэкон таным әдісін қараңғыда келе жатқан саяхатшының жолын жарықтандыратын шаммен салыстырды. Сол кезеңдегі тағы бір танымал ғалым және философ Р. Декарт әдіс туралы өзінің түсінігін былайша тұжырымдады: «Әдіспен, мен қатаң ұстанатын нақты және қарапайым ережелерді қабылдаймын... ақыл-ой күштерін артық жұмсамай, бірақ біртіндеп және үздіксіз білімін арттыра отырып, ақыл оған қол жетімді барлық нәрсені шынайы білуге қол жеткізуге ықпал етеді, деп жазды [8, 76 б].

Ғылыми таным әдістері әдетте олардың жалпы дәрежесіне, яғни ғылыми зерттеу процесінде қолдану кеңдігіне қарай бөлінеді. Таным тарихында екі әмбебап әдіс белгілі: диалектикалық және метафизикалық. Бұл жалпы философиялық әдістер. Метафизикалық әдіс XIX ғасырдың ортасынан бастап диалектикалық әдіспен жаратылыстану ғылымынан көбірек ығыстырыла бастады [9, 28 б.].

«Ғылыми әдіс» ұғымы «мақсатты тәсіл, мақсатқа жету жолы» деп түсініледі. Бұл ғылыми білім алуға бағытталған әртүрлі танымдық тәсілдер мен практикалық операциялардың жиынтығы» [10, 4 б]. Бұл әдіс, әдетте, оқшауланбайды, өздігінен емес, басқалармен өзара әрекеттесуде қолданылады.

Адам қызметінің түрлерінің әр түрлілігі әртүрлі негіздер (критерийлер) бойынша жіктелуі мүмкін әдістердің алуан түрін анықтайды. Ең алдымен, рухани, идеалды (оның ішінде ғылыми) әдістерді және материалдық (практикалық) қызмет әдістерін бөліп көрсету керек. Қазіргі уақытта әдістер жүйесі, әдіснамасы тек ғылыми білім саласымен шектелмейді, ол оның шегінен шығып, өз орбитасына және практика саласына енуі керек екені белгілі болды. Бұл жағдайда адам қызметінің осы екі саласының тығыз өзара әрекеттесуін ескеру қажет.

Әдістерді топтарға бөлудің бірнеше негізі болуы мүмкін. Сонымен, ғылыми білім процесінде рөлі мен орнына байланысты формальды және мазмұнды әдістерді, эмпирикалық және теориялық, іргелі және қолданбалы, зерттеу және ұсыну әдістерін және

т.б. ажыратуға болады. Өз кезегінде жаратылыстану әдістерін жансыз табиғатты зерттеу әдістері мен жабайы табиғатты зерттеу әдістері және т. б. деп бөлуге болады. Сапалық және сандық әдістер, біржақты детерминистік және ықтималдық, тікелей және жанама таным әдістері, түпнұсқа және туынды құралдар және т. б. ерекшеленеді.

Ғылыми әдіске тән белгілердің қатарына (ол қандай түрге жатпаса да) көбінесе: объективтілік, репродуктивтілік, эвристизм, қажеттілік, нақтылық және т. б. жатады. Мысалы, әдіс туралы пікір таласта XX ғасырдың ірі Британдық философы және математигі А.А.Уайтхед кез-келген әдіс деректермен, фактілермен «әрекет ету әдісін» белгілейді деп санайды, олардың маңыздылығы тек тиісті типтегі теорияларға қолданылатын нақты әдісті «енгізетін» теориямен анықталады.

Қазіргі ғылымда әдіснамалық білімнің көп деңгейлі тұжырымдамасы сәтті «жұмыс жасайды». Бұл тұрғыда В. П. Кохановскийдің пікірі бойынша ғылыми танымның барлық әдістерін келесі негізгі топтарға бөлуге болады: ортақтық дәрежесі және оларды қолдану кеңдігі бойынша [11, 52 б].

Ғылыми зерттеулерде диалектика және метафизика әдістері философиялық методологияның ішінде ең ежелгі әдістерінің бірі. Сонымен қатар, әрбір философиялық тұжырымдаманың әдіснамалық функциясы бар, ол ақыл-ой әрекетінің өзіндік тәсілі болып табылады. Сондықтан философиялық әдістер екі атаумен шектелмейді, оларға аналитикалық, интуитивті, феноменологиялық, герменевтикалық және т. б. әдістер жатады. Көбінесе философиялық жүйелер (сәйкесінше олардың әдістері) әртүрлі «пропорцияларда» біріктіріліп, бір-бірімен «өзара байланыста» ерекшеленеді. Философиялық әдістерді қатаң бекітілген реттеулердің «жиынтығы» ретінде қарастыруға болмайды. Бұл әмбебап, әмбебап сипаттағы, яғни абстракцияның ең жоғары (шекті) «қабаттарында» орналасқан «жұмсақ» принциптер, операциялар мен әдістер жүйесі.

Жоғарыдағы мәліметтерді талдай келе, келесі тұжырымдарды жасауға болады:

1. Философиялық әдістер зерттеудің ең жалпы бағыттарын, оның жалпы стратегиясын ғана анықтайды, бірақ арнайы әдістерді алмастырмайды және білімнің түпкілікті нәтижесін тікелей анықтамайды. Тәжірибе көрсеткендей, ғылыми таным әдісі неғұрлым жалпы болса, танымның нақты қадамдарын белгілеу туралы түсініксіз болады, зерттеудің соңғы нәтижелерін анықтауда оның түсініксіздігі соғұрлым жоғары болады. Бірақ бұл философиялық әдістер мүлдем қажет емес дегенді білдірмейді. Таным тарихы көрсеткендей, білімнің жоғары «қабаттарындағы» қателік бүкіл зерттеу бағдарламасын аяқтауы мүмкін. Мысалы, басынан бастап қате жалпы бастапқы көзқарастар объективті шындықтың бұрмалануын алдын-ала анықтайды, зерттелетін зерттеу объектісінің мәні туралы шектеулі көзқарасқа әкеледі.

2. Философия мен арнайы ғылымдардың іргелі теориялық және әдіснамалық ұстанымдары арасындағы «аралық әдіснама» ретінде әрекет ететін жалпы ғылыми тәсілдер мен зерттеу әдістері. Жалпы ғылыми тұжырымдамаларға көбінесе «ақпарат», «модель», «құрылым», «функция», «жүйе», «элемент», «ықтималдық» және т. б. сияқты ұғымдар жатады. Сонымен қатар, жалпы ғылыми тұжырымдамалардың тән белгілері, біріншіден, олардың жеке қасиеттерінің, белгілерінің, бірқатар жеке ғылымдар мен философиялық категориялардың ұғымдарының мазмұнындағы «қорытылу», екіншіден, математикалық теория, символдық логика арқылы рәсімдеу және нақтылау мүмкіндігі.

Егер философиялық категориялар қоғамдастықтың мүмкін болатын дәрежесін – нақты әмбебап болса, онда жалпы ғылыми ұғымдар көбінесе абстрактілі - жалпы (бірдей) ұғымдарға тән, бұл оларды абстрактілі - формальды құралдармен білдіруге мүмкіндік береді.

Жалпы ғылыми ұғымдар мен тұжырымдамалар негізінде философияның арнайы ғылыми біліммен және оның әдістерімен байланысы мен оңтайлы өзара әрекеттесуін

қамтамасыз ететін танымның тиісті әдістері мен принциптері тұжырымдалады. Жалпы ғылыми қағидаттар мен тәсілдерге жүйелік - жеке және құрылымдық - функционалдық, ықтималдық, модельдеу, формализация және тағы басқалар жатады.

3. Жеке ғылыми әдістер - белгілі бір ғылымда қолданылатын таным әдістерінің, принциптерінің, зерттеу әдістері мен процедураларының жиынтығы. Бұл механика, физика, химия, биология және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар әдістері.

4. Тәртіптік әдістер - ғылымның белгілі бір саласына кіретін немесе ғылымдардың түйіскен жерінде пайда болатын белгілі бір ғылыми пәнде қолданылатын әдістер жүйесі. Әрбір іргелі ғылым - бұл өзіндік пәні және өзіндік зерттеу әдістері бар пәндер жиынтығы.

5. Пәнаралық зерттеу әдістері - негізінен ғылыми пәндердің түйісуіне бағытталған бірқатар синтетикалық, интегративті әдістердің жиынтығы (әдіснаманың әртүрлі деңгейлерінің элементтерін біріктіру нәтижесінде пайда болған). Бұл әдістер ғылыми зерттеу кешендерін және бағдарламаларды жүзеге асыруда кеңінен қолданылды.

Осылайша, әдістемені кез-келген, тіпті өте маңызды әдіске айналдырып қарастыруға болмайды. Ғалым ешқашан бір ілімге сенбеуі керек, ешқашан ойлау әдістерін бір философиямен шектемеуі керек. В. П. Кохановскийдің пікірінше: «әдістеме - бұл жеке әдістердің қарапайым жиынтығы емес, олардың «механикалық бірлігі», бұл күрделі, динамикалық, тұтас, реттелген әдістер жүйесі, әртүрлі деңгейдегі принциптер, әрекет ету саласы, бағыты, эвристикалық мүмкіндіктері, мазмұны, құрылымдары және т. б.

Әлемдегі барлық нәрсе өзара байланыста, бұл оның өзін-өзі дамытуға белсенді серпін береді. Байланыссыз материяның өздігінен қозғалуы мүмкін емес, өздігінен қозғалыссыз даму мүмкін емес. Даму әртүрлі байланыс түрлеріне байланысты. Әрбір ғылым онда шешілетін міндеттердің сипатына байланысты әртүрлі әдістерді қолданады. Алайда, ғылыми әдістердің өзіндік ерекшелігі-олар проблемалардың түріне салыстырмалы түрде тәуелсіз, бірақ ғылыми зерттеулердің деңгейі мен тереңдігіне тәуелді, бұл ең алдымен олардың ғылыми-зерттеу процестеріндегі ролінде көрінеді. Басқаша айтқанда, әр ғылыми-зерттеу процесінде әдістердің үйлесімі мен олардың құрылымы өзгереді. Осының арқасында ғылыми танымның ерекше формалары (жақтары) пайда болады, олардың ішіндегі ең маңыздылары эмпирикалық және теориялық болып табылады.

Ғылыми таным - бұл процесс, яғни дамып келе жатқан білім жүйесі. Ол екі негізгі деңгейді қамтиды - эмпирикалық және теориялық. Олар бір-бірімен байланысты болса да, бір-бірінен ерекшеленеді, олардың әрқайсысының өзіндік ерекшелігі бар. Ғылыми білім құрылымының дәстүрлі моделі тізбектегі қозғалысты қамтиды: эмпирикалық фактілерді анықтау - бастапқы эмпирикалық жалпылау - ережеден ауытқытын фактілерді анықтау - түсіндірудің жаңа схемасы бар.

Теориялық гипотезаны ойлап табу - барлық байқалған фактілердің гипотезасынан логикалық қорытынды, бұл оның ақиқатты тексеруі. Гипотезаны растау оны теориялық заңға айналдырады. Ғылыми білімнің бұл моделі гипотетикалық-дедуктивті деп аталады. Қазіргі ғылыми білімнің көп бөлігі дәл осылай жасалған деп саналады. Теория тәжірибені тікелей индуктивті жалпылау арқылы құрылмайды. Бұл, әрине, теория тәжірибемен мүлдем байланысты емес дегенді білдірмейді. Кез-келген теориялық дизайнды жасауға бастапқы серпін практикалық тәжірибе береді. Теориялық тұжырымдардың ақиқаты олардың практикалық қосымшаларымен қайтадан тексеріледі. Алайда, теорияны құру процесінің өзі және оны одан әрі дамыту практикадан салыстырмалы түрде тәуелсіз жүзеге асырылады. Жалпы критерийлер немесе ғылыми нормалар үнемі ғылыми білім стандартына енеді. Зерттеу қызметінің сызбаларын анықтайтын нақты нормалар ғылымның пәндік салаларына және белгілі бір теорияның пайда болуының әлеуметтік-мәдени контекстіне байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Под ред. проф. В.Н. Лавриненко, проф. В.П. Ратникова. Концепции современного естествознания: Учебник для вузов. М.: Культура и спорт, ЮНИТИ, 1997. 271с.
2. Протасов В.Ф. Экология, здоровье и охрана окружающей среды в России. Учебное и справочное пособие. М.: Финансы и статистика, 1999. 672с.
3. Под ред. проф. Э.А. Арустамова. Природопользование: Учебник. М.: Издательский Дом «Дашков и К⁰», 2000. 248с.
4. Новиков Ю.В. Природа и человек. М.: Просвещение, 1991. 223с.
5. Бережной С. А. и др. Экология. Тверь, 1999.

USE OF EDUCATIONAL TECHNOLOGIES AS A MODERN LESSON REQUIREMENT

Tarlan Aliyeva

Senior Lecturer, Agjabadi branch of Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

Abstract. The content of individual subjects in school is determined by curricula. Subject curricula should be result-oriented, student-oriented, competency-oriented (skill-oriented) so that students can choose effective ways and means when solving problems in the teaching process of any subject. To be able to apply the knowledge gained in this way and turn it into skills.

Training strategies include all components of education. At the same time, each of these components is related to the cultural, political and social reality of the state.

The importance of a learning strategy in the educational process is that it allows learners to learn with easy methods and techniques. One of the important factors of the training strategy is the use of strategies together in an interactive and traditional learning environment, whenever possible. An integrative approach to learning strategies leads to increased learning quality and student achievement.

Training strategies are a model of training designed to achieve accurate results, and they are implemented through special programs. In order to determine the learning strategy, it is necessary to study the purpose of the training, the content of education, and analyze what is focused on the content of the tasks given to students in the learning process.

Key words: *school, teaching process, textbook, teaching strategies, methodological requirements, research method*

The content of individual subjects at school is determined by curricula. Subject curricula should be result-oriented, student-oriented, competence-oriented (skill-oriented), so that students can choose effective ways and means when solving problems in the teaching process of any subject. They can apply the knowledge they have acquired along the way and turn it into skills.

Education should be built according to the needs and demands of the society, citizen, student, and should ensure his/her personality formation. Each teacher should create his own educational philosophy.

The word method literally means finding the way to scientific truth, facts, and knowledge. Each science has its own research method.

"Strategy" is a word of Greek origin ("the art of the wanderer"), and the meaning of instructional strategy in education is "the use of teaching methods and methods by the teacher to achieve the goal set before the learner."

Learning strategies include all components of education. At the same time, each of these components is related to the cultural, political and social reality of the state.

The importance of learning strategy in the educational process is that it enables learners to learn with easy methods and techniques. One of the important factors of learning strategy is to use strategies together whenever possible in interactive and traditional learning environment. An integrative approach to instructional strategies leads to an increase in the quality of instruction and the success of learners.

Training strategies are training models designed to achieve specific results, and they are implemented with special programs. In order to determine the training strategy, it is necessary to

study the purpose of the training, the content of the training, and analyze what the content of the tasks given to the students in the training process is aimed at (Baliyev, 1996; p.38)

The main goal of the training strategy is to train. The main issue here is the result of training. Human acquires knowledge in three ways: auditory, visual and kinesthetic.

In this process, multiple learning strategies have been created to provide convenient and quality learning to learners.

Training strategies:

Brainstorming, creativity, building, constructive, multiple intelligence modeling, traditional lecture, cooperative game, Socratic dialogue, etc.

Rules have been developed for teachers to implement teaching strategies correctly. In these rules, learners (http://www.gumer.info/search_results.) are instructed to search for the essence of what they have learned, to start learning in parts, to repeat, to learn and learn, to use short content, not to be distracted while learning, etc. such approaches have been reflected.

The world's well-known Microsoft and Intel companies conduct training for teachers to master new teaching strategies. The main goal of the training is to integrate new computer programs with learning strategies and use them in the teaching process. These trainings are also held in Azerbaijan, and teachers use these training strategies when appropriate.

Training strategies are based on the following principles:

- active and self-directed education;
- based on students' knowledge and skills;
- orientation to reflection;
- development of the student's cognition and social competence;
- interactivity and cooperation in the learning process.

These foundations pursue the goals set for the school by the time and rapidly developing society.

Along with the learning strategy, pedagogical technologies are also applied in the educational process.

Training strategy has common similarities and differences with training technology.

The similarity is that both the learning strategy and the learning technology help the learner to develop, acquire knowledge, and achieve the set goal.

The differences are:

- training strategy "what are we doing to achieve these and other goals of training?" answers the question;

- training technology "what should we do to effectively achieve training goals?" answers the question

In the book "The Learning Revolution" (Gordon Dryden, Dr. Jeannette Watts, 2002), published in America, the authors address the issues of changes in training methods and show what achievements can be achieved in these changes.

The authors came to the following conclusion when examining the American and Western pedagogical methods: "training is effective when each individual will benefit himself when applying it, training will be aimed at self-understanding, self-learning, self-evaluation, self-application." From this point of view, they developed the "Revolutionary model" of training, and in this model, they systematized the pedagogical technologies and methods related to self-development, self-awareness, self-training in world practice, and showed its effectiveness, suitability for the purpose, determination, conceptuality and other features (Mehrabov, 2001; p.31).

The multitude of pedagogical technologies and methods can sometimes confuse teachers, and they should take into account the conclusion of Russian scientist and researcher German Selevko when choosing technology suitable for their activities and goals. According to German

Selevko, every pedagogical technology includes system and consistency and it must meet several fundamental methodological requirements. These requirements are as follows:

1. Conceptuality.

Conceptualization of pedagogical technology implies that every pedagogical technology is based on science. This rationale includes psychological, didactic, socio-pedagogical processes to achieve educational goals.

2. Systematicity.

Systematicity of pedagogical technology means that it has all the features of its system.

This can be explained as the logic of the process and the interconnection of its parts and the formation of wholeness.

3. Management.

The training process includes the stages of design, planning, management of students' interaction. At this time, there are opportunities to correct errors, use different tools and manage the educational process by conducting diagnostics.

4. Efficiency.

Modern pedagogical technologies are created in a very complex environment. Its difference from other technologies should be identified in the effectiveness of training, which in turn ensures the acquisition of the set standard of knowledge.

5. Re-application.

Re-implementation refers to the use of pedagogical technology by other subjects in other similar schools of the same type.

During the application of training technologies, it is necessary to take into account various requirements and apply them correctly, depending on the conditions, pedagogical - psychological environment and the level of the class.

The World Bank, which implements the education policy and plays a key role in its financing, sees the educational strategy of developing countries by 2020 as follows: "In developing countries (Azerbaijan is among the developing countries), training should be built through new ideas and innovation, based on these ideas, the minds of those who are trained to bring out its potential and develop it using these means.

Educational strategies and training technologies that develop the human mind and thinking are built on the basis of cognitive theory. The foundations of the cognitive scientific theory belong to the Swiss psychologist Jean Piaget and the former Soviet psychologist Vygotsky. Today, they have followers in many countries, such as Jerome Bruner, J. Miller, and modern psycho-pedagogical approaches are based on this theory. In the post-Soviet space, N. Shatalova, E. Knyazeva and the author of this article built a constructive training on cognitive theory from different points of view.

A research team supported by Ministry of Education from Malaysia, Singapore, and developed countries in the Pacific Ocean compiled a list of the world's 50 educational technologists and put it to an international vote. In this list, Mrs. Fatma Bunyatova from the former Soviet Union and the constructive learning technology she authored. According to the Decree of the President of the country dated October 24, 2013, the second direction of the "State Strategy for the Development of Education in the Republic of Azerbaijan" envisages "Modernization of human resources in the field of education." This direction serves the formation of a competent educator who applies innovative teaching methods and ensures the effective assimilation of the content of education, and includes raising the professionalism of educators, establishing new systems for evaluating the achievements of learners, identifying and developing the talent of learners, as well as inclusive education for those who need special care. includes the creation of a methodology" This order once again accurately and clearly reflects the importance of using a variety of innovative learning technologies in curriculum development. The use of different

pedagogical technologies, methods and methods in the training process makes it interesting for those being trained. This affects the activity of those trained by him, the development of knowledge skills as well as the development of mental and social skills (Sadigov, Mahmudzadeh, Isayeva, 2010; p.118).

The word method literally means finding the way to scientific truth, facts, and knowledge. Each science has its own research method.

Understanding can go both through scientific research and educational research. What is understood through scientific research is what has been known to the world of science for a long time. Scientific research methods are used in the first, and training methods in the second. Their names may be the same. For example, above, we presented observation as a research method for the science of Azerbaijani language teaching methodology. Observation can also be a learning method. However, the goals and tasks facing them are different. During the research method, the researcher tries to clarify what is not yet clear for the scientific world, while the student observing in the learning process clarifies for himself what is known to the scientific world.

Both theoretical pedagogy and individual methodologies deal with the issue of methods. If theoretical pedagogy or didactics studies the methods that can equally serve all teaching subjects in the school, individual methodologies, including the methodology of teaching the Azerbaijani language, studies the teaching methods of the Azerbaijani language.

Prof. According to Y. Talybov, the method is used in the sense of "a way to understand and learn cognitive and practical activity".

Prof. According to M. Mehdizadeh, "... the concept of teaching method combines two interrelated concepts - teaching method (teacher's activity) and learning method (students' activity).

In the pedagogical and methodical literature, the words method, way, principle, means are often used in parallel, that is, the same issue is referred to in one place as a method, in another place as a principle, etc. it is said. We clearly saw that this is a natural situation from Prof. B. Ahmadov's definition of the method. In that definition, it is mentioned that the ways and means of students' acquisition of knowledge and skills are called methods or methods.

Indeed, it is impossible to draw a clear line between method and principle.

In pedagogical literature, it is often confused with the word "method" in the words "way", "type of work" and other words. For example, study, spell check are actually types of work. But these types of work can also be considered a method of training. Because these are methods of imparting knowledge and skills.

As for the way and the means, it is not scientifically accurate to call them a method. For example, induction-deduction or conversely deduction-induction is actually the way. Here the direction of the work is determined. When we go the first way, we mainly use interviews and problem-based learning, and when we go the second way, we use the explanation method. Therefore, it is more correct to say, for example, "heuristic interview method, inductive-deductive way" was used for such a process.

As for the tool, sometimes it is also defined as a teaching method in the pedagogical literature.

First of all, the language teacher should know in depth the methods, ways, means and types of work used in Azerbaijani language classes. Deep knowledge means being able to provide information about their essence. However, it is not enough to know the existing methods, principles and tools, and to be able to use them when appropriate. It is one of the main conditions to be able to determine the points of use of them, to achieve their creative substitution in conditions that require necessity (Sadigov, Mahmudzade, Isayeva, 2010; p.74).

The teacher should be given the freedom to choose the method. The teacher can achieve his main goal by choosing methods and principles that he is better acquainted with and that can meet a number of important conditions.

A number of important conditions must be followed in the selection of methods for any lesson. A.V. Tekuchev in his methodology textbook, B. Ahmadov in his book "Laws, principles and methods of teaching the Azerbaijani language" and in some articles, A. Efendizade "On the methods of teaching the Azerbaijani language and their improvement" , A. Kalbaliyev mentioned in the magazine articles "Proper selection and application of training methods".

If we summarize what we have said, the following 8 conditions, which are considered the most promising in the selection of methods and means, should be taken into account:

- Relevance to the nature of the training material.
- Correspondence to the specific purpose of the lesson
- Appropriateness to the developmental level of students
- Considering the individual characteristics of the teacher
- Considering the age characteristics of students
- Content of lesson material
- Method, method and conditions of using the tool
- Place and time of using training methods (7).

All these classifications have certain scientific bases. Prof. B. Ahmadov in his article "use of research methods in education" divides the methods into three types: word methods, visual methods, practical methods. Verbal methods are written and oral interpretation, the types of which are stories or descriptions, explanations, problem interpretations, etc. interview, which is divided into two parts, heuristic and catechetical. illustration and demonstration of visual methods; and practical methods include the organization of students' work on various types of studies, observation, etc. Here, B. Ahmadov does not include the work on the textbook among the methods. The reason for this is that the methods are applied in a complex manner in the work on the textbook.

A. Efendizadeh in his article "On the methods of teaching the Azerbaijani language and their improvement" classifies the methods based on the four elements of human culture (knowledge about nature and society, skills and habits, creative search experience and emotional attitude of a person to real existence) and divides them into the following groups:

1. Descriptive illustrative method.
2. Reproducibility method.
3. Heuristic interview and problematic interpretation method.
4. Research method (8).

The first of these is the teacher's explanation of words and visuals. He characterizes the following methods as follows.

"Reproducibility method involves making observations to understand and understand the teacher's explanation, analyzing facts and events, thinking operations such as generalization, abstraction, classification, and serves to create skills and habits in students.

Literature:

1. A. H. Baliyev. Methodology of teaching Azerbaijani language in secondary school. Baku. 1996
2. A. Mehrabov. Democratization of education: problems, tasks. //Education, culture and art, Baku, No. 4, 2001.
3. Active learning and school management. Materials of the seminar on "Creating a network of active training schools". Baku, UNICEF, 2000.
4. I. Sadigov, R. Mahmudzadeh, N. Isayeva. Informatics, a textbook for the 11th grade of secondary schools. Baku edition p. 127, Baku 2010.
5. Active learning and school management. Materials of the seminar on "Creating a network of active training schools". Baku, UNICEF, 2001.
6. <http://www.informatik.az>
7. <http://www.edu.gov.az>
8. <http://www.curriculum.org>
9. <http://www.kurikulum.az>
10. M. Mardanov on the ways of educational reform in Azerbaijan: successes, problems, tasks.. Baku, 2001.
11. M. Mardanov, A. Mehrabov, T. Gardashov Evaluation of educational process and results as an important factor of reform. //Azerbaijan school. Baku, No. 1, 2002.

CREATED BY MIRZA ALAKBAR SABIR

EDUCATIONAL ISSUES

Bakhish Alasgarov

Doctor of Philosophy in Pedagogy, docent, Aghjabedi branch of Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

Yakub Samadov

Ph.D in history, docent, Aghjabedi branch of Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

Abstract. In the article, brief information is given about the life and artistic creation of Mirza Alakbar Sabir, one of the outstanding figures of Azerbaijani literature, and his place in the history of public opinion of Azerbaijan, and immortal art examples are addressed. The ideas expressed in Sabir's poems have been clarified. It was noted that Sabir was not only a poet of his time, but at the same time, with his poems aimed at the education of future generations, he gained an important position as a poet who will be loved and read in the future.

In the article, Sabir's poems, which have a special place in the education of young children, are analyzed and their broad significance is discussed.

Key words: *famous poet, artistic creation, public opinion, training, educational issues, creativity, innovation*

By the order of President Ilham Aliyev (dated June 1, 2010), in May 2012, the 150th anniversary of the birth of Mirza Alekbar Sabir (son of Mashadi Alekbar Haji Zeynalabdin oglu Tahirzadeh), the outstanding poet of Azerbaijan, the founder of a new literary school in the history of our art and social thought, and an outstanding educator and its 160th anniversary will be solemnly celebrated in May of this year, as it is every year. Mirza Alakbar Sabir has found wide fame as a master of words who, while keeping alive the bright traditions of our centuries-old poetry, has raised our literature to a new stage in terms of quality and enriched it even more in terms of social ideology [6, p. 3-4].

M.A. Sabir was born on May 30, 1862 in the city of Shamakhi. From the age of eight, he went to study at a mollakhana and studied there for four years, and after completing his education, he continued his education at a new method school opened by Seyyed Azim Shirvani. His teacher Seyyed Azim Shirvani had a great role in the formation of M.A. Sabir's spiritual outlook. However, after two years, his father Zeynalabdin removed him from school and made him work as an assistant in his shop. The poet's grandfather, Haji Tahir, was a highly respected religious person, and M.A. Sabir's father wanted to see his son as such a religious figure in the future. However, no matter how hard he tried, he could not stop the little Sabir from the habit of writing poetry. On the contrary, he said that if his father hurts him one more time, he will leave Shamakhi, and he kept his word. In 1885, Sabir went on a pilgrimage to Central Asia and from there to Iran. He Sabzivar, Nishapur, Samarkand, Bukhara, Mashhad and others

He travels through the cities of Khorasan. In these cities, he meets and gets acquainted with progressive scientists and writers [2, p. 62]. This trip has a great influence on his creativity.

At the end of the 19th century - the very beginning of the 20th century, Sabir faced a serious family tragedy, and when he wanted to give up writing poetry, Abbas Sahhat, who returned to Shamakhi (in 1901), dissuaded him from this stubbornness. In their free time, they organized a

small literary meeting with the participation of Agali Bey Nasah and Muhammad Tarrah, who were intellectuals of Shamakhi at that time, and in the evenings, they analyzed and discussed the poems of classical poets as well as their own.

Since 1903, his poems have been published in "Shargi-Rus" newspaper. A little later, he published his poems in "Hayat" newspaper. Since 1906, he has been one of the most active members of "Molla Nasreddin" magazine. On April 11, 1908, the poet passed the exam at the Baku gubernatorial clerical office, and on May 7, he went to Tbilisi, where he received a diploma of a teacher of mother tongue and Sharia from the Caucasian Sheikhul-Islami Department. For some time, the poet worked as an assistant teacher in one of Shamakhi schools [2, page 63].

M.A. Sabir died on July 12, 1911. When talking about education issues in Mirza Alakbar Sabir's works, it should be noted that he showed the hard work of the parent, the duty and service of the child to the parents in clear, simple and effective lines in his verse stories. In the poem "Contribution to School Students", published for the first time in "Sada" newspaper by "A. Sabir Tahirzadeh, one of the teachers of Balakhani school", the author-pedagogue talks about the purpose of the life of teenagers. According to the poet who laid the foundations of a new type of satire, anyone who accustoms himself to work and hard work from childhood can be happy. The yeast of happiness is hard work. As a result of hard work, a person gets a happy future [3], and at the same time, he grows up as a worthy person for the people and the country:

He who gets used to hard work with zeal,
Vocational knowledge works night and day, -
Labor will be liquid-happiness
As long as you live, you will always be comfortable [7, p. 394].

At the beginning of the 20th century, which was characterized as a period of national awakening, the creation of children's literature was also an urgent issue. M.A. Sabir also wrote children's works at the request of the editor of "Dabistan" magazine. The skilled poet of critical realism M.A. Sabir was more sensitive to the importance of school and education. M.A. Sabir, who is the second big pillar of critical realism and its "heavy artillery", on the one hand criticized the shortcomings caused by lack of schooling and lack of education by turning them into artistic goals, and on the other hand, he called for school and education and showed determination to create motivation [4]. "School East", "School Transformation" and "Science Transformation", etc. In his poems, the poet called children to school, science, education, and tried to inculcate the benefits of education to the younger generation:

Learn science, take exams,
Show your virtue
Appreciate your knowledge and virtue,
Live in the path of science [7, p. 385].

M.A. Sabir's "Jutcu", "Summer Days", "Child and Ice", "Crow and Fox", "Story of Trees" etc. Since his poems were written only for young children, these poems were written in a very simple, understandable language, in small volume, syllable weight, and in the form of seven-syllable poetry. In these poems, he primarily reflects the main motives related to the upbringing of children (truthfulness, correctness, courage, etc.). From the author's poem "Child and money" it is clear once again that positive moral qualities should be instilled in the child from an early age [1, p. 76]. The poet's artistic speech is one of the most effective means of education that helps the human race to reach a bright future. The basis of his creativity is folk theme, folk life and folk life. "Pah atonnan, how hard this boy slept, dead", "Don't wake up", "What about us", "Who can say to our zeal", "The heart wants to live", "Don't let it come", "Adam adam" it's money that does it" and so

on. in his satirical poems, first of all, the painful manifestations of ignorance and backwardness, class differences are highly artistically

raised at the level. Taking into account the historical period and conditions, the poet also fully reveals the impossibility of living in the current difficult life in his satirical poems:

If you open your eyes, you will see painful hardship,
You will see grief in the nation, anger in the community,
As you look around, you will be amazed at the nation.
Pull the blanket over your head, don't wake up!
Sing, baby, sing! [5].

Summarizing the above, we can come to the conclusion that starting from 60 years ago, that is, from 1962, May 30-31 of every year is celebrated with great solemnity by our people and state as "Patient Poetry Days". M.A. Sabir's personality as a poet and the people's love of his poems by heart also add a special color to the held poetry days. Undoubtedly, the issues of training and education in Mirza Alakbar's work are scientific within the framework of one article

It is very difficult to investigate from this point of view, and there is a great need to conduct research in this direction in the future.

LITERATURE

1. Agayev M.H. Education and education in the history of pedagogic ideas (Textbook). Baku, 2011.
2. Bibliographic resources of the Republican Youth Library named after J. Jabbarli.
3. <https://aia.az>
4. <https://naxcivanxeberleri.com>
5. <https://toplum.tv>
6. S. Mammadzade, T. Mammadova. Laughing Whites (on the occasion of the 150th anniversary of the birth of Mirza Alakbar Sabir). Methodical means. Mingachevir. 2012
7. M. A. Sabir. Selected works. Baku, 2007.

НЕКОТОРЫЕ ПРИЕМЫ РАБОТЫ С ТЕКСТОМ ПРИ ОБУЧЕНИИ КАЗАХСКОМУ ЯЗЫКУ

Кожахметова Фарида Бахытжановна

кандидат филологических наук, доцент кафедры языковых дисциплин Казахского национального медицинского университета им. С.Асфендиярова (Алматы, Казахстан)

Аждарбекова Алия Болатбековна

учитель казахского языка и литературы школы-гимназии №8 (Алматы, Казахстан)

Куанышбаева Шилдекул Сыдыковна

лектор кафедры языковых дисциплин Казахского национального медицинского университета им. С.Асфендиярова (Алматы, Казахстан)

На сегодняшний день в Казахстане проводится большая работа по повышению статуса государственного языка – казахского. В главном Законе государства – Конституции и в Законе «О языках в Республике Казахстан» указано, что государственным языком является казахский язык. Развитию государственного языка постоянно уделяется должное внимание. Так, например, в Государственной программе развития языков на 2010-2020 гг. написано, что мероприятия данной программы развития обеспечивают полномасштабное функционирование казахского языка как неотъемлемого фактора укрепления казахстанской идентичности и единства народа Казахстана при сохранении языков представителей всех этносов, живущих в Казахстане [1].

В Государственной программе развития языков на 2020-2025 годы отмечено, что в Казахстане постоянно ведется гармоничная языковая политика, цель которой – модернизация казахского языка на основе латинографического алфавита. Развития казахского языка должно повысить языковую культуру и развитие языкового капитала, способствуя полноценной деятельности казахского языка как государственного [2].

Согласно целевым индикатором программы, доля населения, владеющая государственным языком, в 2020 году должна составить 90,5%, в 2021 году – 91%, в 2022 году – 92%, в 2023 году – 93%, в 2024 году – 94%, 2025 году – 95%.

Доля участников письменной коммуникации, использующих латинографический алфавит, должна составить: в 2022 году – 10%, в 2023 году – 20%, в 2024 году – 30%, в 2025 году – 50%.

Доля казахоязычного контента в государственных средствах массовой информации: в 2020 году – 74%, в 2021 году – 75%, в 2022 году – 76%, в 2023 году – 77%, в 2024 году – 78%, в 2025-м – 79%.

Доля населения, владеющего тремя языками (казахским, русским и английским): в 2020 году – 26%, в 2021 году – 27%, в 2022 году – 28%, в 2023 году – 29%, в 2024 году – 30%, в 2025 году – 31%. [3]

На данный момент государственный язык выполняет интеграционную функцию в политической, экономической, социальной и культурной жизни общества. Казахский язык вступил на новую ступень своего развития и тем самым обусловил себе место как государственный инструмент, объединяющий в единое целое народ Казахстана. Именно язык становится со временем своеобразным носителем духа казахстанских традиций и

патриотизма, позволяющий обеспечить поступательное движение нашего народа к процветанию.

Во многом этому способствует современные технологии в обучении казахскому языку. Так, например, есть ряд учебных пособий по изучению казахского языка. Одним из первых был учебный комплекс «Хотите говорить по-казахски?» (1998 г.). Затем вышли в свет «Лабораторные и практические работы по методике обучения казахскому языку в русских школах» (Касабек К., Кузембаева А., 1999г.). Для обеспечения учебной литературой в 2000 году вышло пособие Ж.А. Нуршаиховой, Г.А. Мусаевой «Бастау ...». Со временем это издание было переработано и дополнено в 2005, 2009 гг. В данные учебные пособия были добавлены структурные модели, позволяющие изучающим казахский язык разнообразить их представления о структуре простого предложения в казахском языке. Такой подход усилил мотивацию и степень обучаемости казахского языка, а описанный и представленный в данном учебном пособии цикл повелительных предложений позволил самостоятельно выходить на элементарную коммуникацию. Многим известен «Казахский язык, справочник» (Аубакирова А.А., 2007), «Просто о невероятно сложном» (Кубаева И., 2007). В 2013 году был выпущен первый электронный учебник по казахскому языку «Қазақша үйренейік» Ж. Нуршаиховой и Г. Мусаевой

Но, не смотря на определенное количество работ по обучению казахского языка, как нам видится, недостаточно исследований по обучению чтению на казахском языке.

Вопросы обучения чтению на занятиях казахского языка как неродного анализируются с различных сторон. Некоторые ученые считают, что в первую очередь, необходимо уделять внимание развитию навыка техники чтения. Другие акцентируют внимание на улучшение умения понимать прочитанное. В основе их анализа лежат тексты специальности, тексты страноведческого плана, тексты из художественной литературы и фольклора.

Во многом мы согласны с мнение методистов о том, что цель улучшения работы с текстом по специальности – это, прежде всего, научиться понимать прочитанное. Смысл самого процесса постижения текста состоит из нескольких составляющих. Во-первых, читатель не только осознает прочитанное, но и он должен понять замысел автора, расставить правильно акценты в содержании текста, почувствовать эмоциональный настрой и красоту казахского языка. Во-вторых, он должен как бы «пропустить» текст через себя. Только в этом случае он поймет и осознает, что же хотел передать автор.

Постижение прочитанного – это сугубо личное. Это субъективный процесс, в основе которого личные убеждения и моральные правила каждого конкретного человека. Следовательно, научить понимать текст – сложная задача, которая стоит перед педагогом каждый раз, когда он начинает работу с новым текстом. И все же именно педагог должен создать определенные условия для того, что студент, особенно первого курса научился приемам работы с текстом с целью не только понимать его, но и уметь воспользоваться теми знаниями, которые он получил в ходе подобной работы.

Понимание и разбор полученной информации при чтении текста основывается на ее интерпретации обучающимся.

При работе с текстом студенту необходимо не только его прочитать как можно внимательнее, но и мысленно определить и обозначить важные структурные и логические элементы текста. Следующим этапом является установление связей между единицами, а затем их запись. Это может быть представлено в виде простого или сложного плана текста, или в виде тезисов, или в виде графических схем. Таким образом, происходит «собственное» понимание текста, поскольку все знаки становятся «своими» символами.

В процессе выполнения такого вида работы информация, полученная в ходе чтения, более упорядочивается и систематизируется. Это позволяет ее понять более детально и

помогает ее применять в своей дальнейшей практике. И именно поэтому нельзя добиться от студента полного понимания текста без подготовленного и целенаправленного обучения методам обработки полученной информации, в частности, написание плана текста, конспектированию, созданию вторичного текста и т.п.

Опираясь на работы в области современной методике обучения работы с текстом можно выделить наиболее частотные технологии, включая те, которые используют и при работе с научным текстом:

- вопросно-ответные задания, то есть такие, которые содержат в себе запрос и предоставление необходимой информации:

- восстановление/заполнение пропусков. В основе данного приема работы с научным текстом находится запланированный пропуск определенного количества слов с опорой на образовательные стандарты и уровень владения языком. В этом случае студенту необходимо восстановить измененный текст, подобрать пропущенное слово по смыслу, опираясь на контекст, не забывая при этом сочетаемость слов. Как правило, подготовленный студент чаще всего уже по начальным буквам может с легкостью найти необходимое слово, по нескольким словам отгадать целое предложение, а по ним в свою очередь, составить абзац, а иногда и целую страницу.

- задания, цель которых закончить фразу, предложение, отрывок текста с опорой на полученную информацию из предыдущего отрывка текста.

При работе с любым текстом можно выделить три основных этапа работы: предтекстовый этап, этап чтения текста, послетекстовый этап [5].

Предтекстовые упражнения направлены на устранение смысловых и языковых трудностей и повышение мотивации к чтению. На этапе чтения текста обучающимся даются установки с целью указать вид чтения и поставить определенные познавательно-коммуникативные задачи. Объектом контроля чтения должно быть понимание текста.

Послетекстовые упражнения предназначены для проверки понимания прочитанного. Послетекстовый этап связан с использованием содержания текста для развития умений обучающихся выражать свои мысли в устной и письменной речи. Е. В. Мусницкая [6,с.33] предлагает рекомендации для работы над научно-популярным текстом, которые относятся как к структуре соответствующего этапа урока, так и к технологии обучения на каждом из них.

Эти рекомендации сводятся к следующим: 1. Студенты читают заголовок к новому научно-популярному тексту и высказывают предположение о его возможном содержании (развитие догадки на смысловом уровне). 2. Преподаватель предлагает обучающимся просмотреть за несколько минут данный научно-популярный текст и сказать, о чем в нем говорится (развитие умения просмотрового чтения). 3. Обучающиеся читают весь текст с целью понять его общее содержание (развитие умения ознакомительного чтения). Качество выполнения данного задания контролируется вопросами преподавателя. 4. Преподаватель просит студентов разделить текст на смысловые части и озаглавить каждую из них. 5. Обучающиеся пишут план каждой части текста, зачитывают его и после коррекции записывают на доске (развитие умения осмысления информации и развитие орфографических навыков). 6. Студенты внимательно читают текст с целью точно и полно понять каждую его фразу; при этом разрешается пользоваться словарем. 7. Обучающиеся делают письменный перевод указанного фрагмента текста, зачитывают его и вносят необходимую правку (развитие навыков и умений перевода). 8. Преподаватель предлагает студентам обсудить информацию, содержащуюся в прочитанном тексте, оценить ее новизну, значимость для науки и практики, степень вызываемой этой информацией заинтересованности у студентов (развитие умений неподготовленного говорения в диалогической и монологической формах). 9. Обучающиеся получают домашнее задание:

написать краткую аннотацию/резюме проработанного научно-популярного текста. В зависимости от конкретных условий обучения некоторые этапы и технология работы могут варьироваться по усмотрению преподавателя.

Итак, процесс обучения казахскому языку – это процесс соответствия познавательных, научных, профессиональных потребностей обучающихся. Поэтому определенную роль в данном процессе играет чтение. В процессе чтения и работы с текстом студенты получают новые знания, применяют имеющиеся, развивают навыки и умения, необходимые в учебной деятельности. У них продолжается тесная взаимосвязь между словом и предметом чтения, фразой и действием, формируется привычка изъясняться на казахском языке, что способствует в дальнейшем преодолению языкового барьера, формируются личностные качества, складывается отношение к действительности, людям, усваиваются правила поведения и речевой этикет. В настоящее время во всех образовательных учреждениях республики проводится работа, направленная на изучение государственного языка. Обучающиеся овладевают казахским языком не только на специально организованных занятиях, но и в повседневной жизни для развития своих будущих профессиональных способностей.

Литература

1. О Государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011 – 2019 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 2 июля 2018 года № 401 URL: <https://adilet.zan.kz> (Дата обращения 10.10.2022).
2. Об утверждении Государственной программы по реализации языковой политики в Республике Казахстан на 2020-2025 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1045 URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P1900001045> URL: <https://adilet.zan.kz> (Дата обращения 10.10.2022).
3. Dolya-grazhdan-kazaxstana-vladeyushhix-gosudarstvennym-yazykom-v-2025-godu-dolzhdna-sostavit-95/ URL: <https://zonakz.net/2020/01/23/> (Дата обращения 10.10.2022).
4. Нуршаихова, Ж. Начало... Бастау: интенсивный курс разговорного казахского языка для иностранцев и русскоговорящих: учеб. пособие для вузов / Ж. Нуршаихова, Г. Мусаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 94 с.
5. Гальскова Н. Д. Методика обучения иностранным языкам: учебное пособие / Н. Д. Гальскова, А. П. Василевич, Н. В. Акимова. — Ростов-на-Дону : Феникс, 2017. — 35 с.
6. Мусницкая Е. В. Научно-популярный текст при обучении иноязычной речевой деятельности // Иностранные языки в школе. — 2004. — № 2. — С. 32–35.

Economic Sciences

Экономиканы дамытудың қазіргі кезеңіндегі баға белгілеу әдістемесі

Аманжол А.

Экономика – 7M04101 БББ магистранты

Момынкулова С.М.

лектор, магистр

Бактгереева А.Т.

сениор-лектор, АТУ, ҚР

Кәсіпорындағы баға процесі экономикалық қызметтің маңызды құрамдас бөлігі және тиімді басқаруды қамтамасыз ету тәсілі болып табылады. Баға саясаты-бұл компания тауарлар мен қызметтердің бағалары бойынша ұстанатын жалпы қағида.

Кәсіпорынның баға саясаты баға стратегияларын қамтиды. Баға стратегияларын ұзақ мерзімді перспективада өнім бағасын жоспарлаудың нақты әрекеттері ретінде анықтауға болады. Ол сатудан жоспарланған пайда алу мақсатында кәсіпорынның өндірістік және сату жүйесінің қызметін анықтауға, сондай-ақ кәсіпорынның жалпы стратегиясының мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес өндірілетін тауарлар мен қызметтердің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етуге бағытталған.

"Баға" ұғымының алуан түрлілігімен оның барлық мазмұндарына сәйкес келетін бірыңғай анықтама бар. Осылайша, экономикалық теория тұрғысынан баға дегеніміз-бұл тауарлар бағасының ақшалай көрінісі, атап айтқанда құнын сипаттайтын ақша бірліктерінің саны. Баға нарықтық экономикада өте маңызды рөл атқарады.

Әрбір кәсіпкер өз тауарының бағасын дербес анықтайды. Нарықтық бағаны анықтаудың екі әдісі бар: жеке баға немесе бірыңғай баға. Біріншісі сатып алушылар мен сатушылар арасындағы келіссөздер нәтижесінде шарттық негізде белгіленеді, бұл тараптардың мүдделерін келісуге кепілдік береді. Екіншісі барлық сатып алушылардың өнімді бірдей бағамен сатып алуымен анықталады. Кәсіпкерлік пен бизнесті дамытудың қазіргі нарықтық жағдайында баға белгілеудің бірінші нұсқасы қолайлы.

Нарық өніммен қаныққан сайын сапаға деген қажеттілік артады-бұл нарық тұжырымдамасын дамытудың екінші кезеңі. Өндіруші әлеуетті сатып алушыларды сауданың маркетингтік тұжырымдамасын алға тартатын сатылатын өнім сапасының артықшылықтарына сендіреді.

Баға деңгейі бәсекелестіктің жұмыс істеуінің сенімді көрсеткіші болып саналады. Бәсекелестік бағалар тек тауар өндірушілер арасында ғана емес, сонымен қатар өндірушілер мен сауда арасында да пайда болады. Өндіруші екі бағаны бақылағысы келеді: кәсіпорынның көтерме бағасы және бөлшек сауда бағасы, өйткені оның кірісі біріншісіне байланысты, ал екінші баға тауардың орналасқан жеріне әсер етеді.

Баға кең мағынада сапа тасымалдаушы өнімді сатып алуға байланысты барлық субъективті және объективті шығындарды білдіреді.

Субъективті шығындарға уақытты жоғалту, жайлылық немесе жоғалған пайда сезімі сияқты материалдық емес шығындар жатады.

Объективті шығындар-бұл тауардың нақты бағасы және осы тауарды сатып алушының ақшалай немесе басқа материалдық қаражаттарын кез-келген қосымша иеліктен шығару, яғни, бұл базалық баға және қосымша қызметтердің бағасы (көлік, жеңілдіктер, жөндеу шығындары және т. б.).

Дұрыс белгіленген баға деңгейі компанияның өміршеңдік деңгейін - оның кірістілігі мен қаржылық тұрақтылық деңгейін анықтайды

Нарықтың әр түрінде кәсіпорынның алдында тұрған міндеттерді және қазіргі жағдайды ескере отырып, бағаны белгілеу арқылы келесі міндеттерді шешуге болады.

Қолма-қол ақша қорын құру, егер кәсіпорында ақша ағыны бар өнімдерді сатуда қиындықтар туындаса, пайдадан гөрі маңызды болуы мүмкін. бүгінгі жағдай көптеген кәсіпорындар үшін "тірі" ақшаға қатысты қалыпты жағдай. Кейде қолда бар тауарлы-материалдық құндылықтардың құны оларды нарықтық жағдайдың өзгеруін күтіп, қоймада сақтағаннан гөрі өзіндік құнға тең немесе төмен бағамен сатқан дұрыс. Кейбір жағдайларда нарықта күшті позицияларды алу кезінде бағаны төмен ұстау жаңа бәсекелестердің пайда болуына кедергі келтіруі мүмкін (жаңадан бастаушылар үшін жаңа өндіріс механизмдерінің шығындарын жабу үшін баға жеткіліксіз). Нарықтағы ұзақ мерзімді позицияларды ұстап тұру және сатуды ұлғайту мақсатында пайда үлесін алу мүмкіндігі болған кезде сатудың белгіленген көлемін қамтамасыз ету. Егер ол бәсекелестердің өнімдеріне қарағанда жоғары сапалы артықшылықтарға ие болса жақсы. Содан кейін нарықтың үлкен үлесін алғаннан кейін уақыт өте келе бағаны сәл көтеруге болады. Саясаттың қатал түрі - "монополиялық" баға, егер өнімнің бағасы төмен болса, онда бұл бәсекелестердің біреуінің нарықтан кетуіне әкеледі. Беделге ие болу - сатып алушыларға бәсекелестердің өнім сапасындағы айырмашылықты анықтау қиынға соғатын жағдайларда ең тиімді әдіс. Беделді бағалар тиісті түрде жарнамаланатын және сатылатын өнімдерге сәйкес келуі керек. "Ең жоғары емес" бағаны белгілеу арқылы өндірістік қуаттарды толық пайдалану. Бұл жоғары "тұрақты" және төмен "өзгеретін" бағалар қалыптасатын жерде тиімді, мұнда сұраныс белгілі бір жиілікпен өзгереді (мысалы, табиғи ресурстар және т.б.).

Баға процесі көп сатылы болып табылады және компанияның қызметіне әсер ететін сыртқы және ішкі факторларды талдауды, олардың негізінде баға белгілеу саясаты мен стратегиясын, сондай - ақ баға белгілеу тактикасын-компания өнімдерінің бағаларын басқарудың нақты практикалық шараларының жиынтығын анықтайды.

Шын мәнінде бағаны анықтау мәселесі үш тәсіл негізінде шешіледі:

1) әрбір кәсіпорын өзінің өмір сүруін экономикалық тұрғыдан қамтамасыз етуі тиіс. яғни, баға кәсіпорынның қызметіне байланысты шығындарды жабуы керек (қысқа немесе ұзақ мерзімді);

2) шығындарды жабудың қатар, кәсіпорын максималды немесе жеткілікті пайда алуға бағытталған. Сондықтан нарықтың жекелеген сегменттері қандай бағаны қабылдауға дайын екенін тексеру қажет;

3) нарықтық экономикада сатушылар әдетте бір-бірімен бәсекелеседі. Осы себепті тұтынушы төлеуге дайын бағаның мөлшері бәсекелестердің ұсынысына байланысты.

Баға есептерін қою кезінде баға туралы шешім қабылдау үшін шығындар, тұтынушылардың мінез-құлқы және бәсекелестердің әсері шешуші мәндер болып табылады. Кәсіпорындағы баға осы шамалардың біріне бағытталуы мүмкін.

Шығындарға бағытталған баға

Шығындарға бағытталған баға саясаты шығындардың барлығын немесе кем дегенде едәуір бөлігін жабу принципінен туындайды. Қажетті ақпарат өндірістік есеп (өзіндік құнын есептеу) деректерінен алынады. Калькуляция-бұл өзіндік құн есептеулерін бағамен байланыстыратын әдістемелік құрал. Өзіндік құнға негізделген бағалар бұл жағдайда қалыптасқан артта қалған шығындар құрылымдарын бекітуге әкеледі. Керісінше, баға

белгілеудің бұл түрі шығындар мен рационализация саласындағы экстремалды бәсекелестік басым болған кезде мүмкін болады және сонымен бірге әрбір экономикалық субъект алуы керек пайда туралы келісім пайда болады.

Тұтынушыларға бағытталған баға

Бұл жағдайда тұтынушылардың белгілі бір бағаны төлеуге дайындығы (бағаның жоғарғы шегі), тұтынушылардың бағаның өзгеруіне реакциясы (бағаның икемділігі) және бағаны саралау мүмкіндігі бағаны белгілеу кезінде талдау тақырыбы болып табылады. Егер біз бағаның төменгі шегінен жоғары бағамен жұмыс істеу қажеттілігін ескермесек, онда тұтынушыларға назар аударған кезде шығындар мен бағаны белгілеу арасында тікелей байланыс болмайды. Тағы, тұтынушылар "дұрыс баға" туралы түсінікке ие болса, онда баға осы түсініктерді ескеруі керек. Керісінше, сатып алушылардың көптеген жаңа өнімдерге арналған "адал" бағалар туралы түсініктері олар үшін талап етілетін бағалар негізінде қалыптасады.

Бәсекелестерге бағытталған баға

Нарық құрылымына, бәсекелестердің саны мен күшіне, өнімнің біртектілігіне байланысты компания үш стратегияның бірін таңдайды. Бұл, біріншіден, нарықтық бағаға бейімделу; екіншіден, бағаның дәйекті төмендеуі; үшіншіден, өнімнің жоғары имиджі мен сапасына негізделген бағаның дәйекті өсуі. Бағаны анықтаудың бұл әдісі сатушының өз шығындары мен тұтынушылардың мінез-құлқын ескеруімен сипатталады.

Бәсекелестерге бағытталған төмен баға саясаты көбінесе көптеген тұтынушыларды жылдам тарту, жаппай өндірістің артықшылықтарын пайдалану және әлеуетті бәсекелестерді болдырмау мақсатында жаңа өнімдерді енгізу кезінде қолданылады.

Компанияның өз тауарларына нарықтық бағаны қалыптастыру процесі кем дегенде төменгі алты кезеңнен тұрады:

- баға белгілеу міндеттерін қою;
- сұранысты анықтау;
- өндіріс шығындарын бағалау;
- бәсекелестердің бағалары мен тауарларына талдау жүргізу;
- бағаны белгілеу әдісін таңдау;
- түпкілікті бағаны және оның болашақ өзгерістерінің ережелерін анықтау.

Баға белгілеу міндеттерін қою кезеңінде, яғни бірінші кезеңде, компанияның өз тауарларына баға саясаты анықталады.

Баға белгілеудің екінші кезеңі: тауарларға сұранысты анықтау көбінесе сату көлемінің баға деңгейіне тәуелділігін білдірудің қарапайым графикалық формасын қолданады,

Үшінші кезең-шығындарды бағалау, содан кейін оларды төмендету жолдарын іздеу.

Әрбір фирма үшін бәсекелестікті ескере отырып, баға мен оңтайлы өндіріс көлемін анықтау өте маңызды.

Экономикалық ғылымдар мамандары 4 нарықтық жағдайды ажыратады: таза бәсекелестік, таза монополия, монополиялық бәсекелестік және олигополия.

Экономикалық модельдерді талдау нарық түрін қалыптастыратын келесі негізгі көрсеткіштердің бар екенін көрсетті: өндіріс шығындары, сұраныс, баға, жалпы кіріс.

Төртінші кезеңде осы көрсеткіштер негізінде сұраныс қисықтарын, жалпы орташа, орташа өзгермелі және шекті өндіріс шығындарын, шекті кірісті құру жүзеге асырылады. Осы қисықтардың тіркесімі негізінде нарық түрі талданады және фирманың баға стратегиясы бойынша шешім қабылданады.

Баға белгілеудің бесінші кезеңінде бәсекелестердің бағалары мен тауарларына талдау жүргізу негізінде ұсынылады: сұраныс кестесін, шығындардың есептік сомасын және бәсекелестердің бағасын біле отырып, фирма өз тауарының бағасын таңдауға кіріседі

Маркетингтік баға алгоритмі келесі қадамдарды қамтиды: сурет 1.

Сурет 1. Маркетингтік баға алгоритмі

Рентабельділік (шығынсыздық) кестесін құру және өндірістің маңызды көлемін анықтау.

Сұраныс бағасының әртүрлі деңгейлерінде тепе-теңдік нарықтық бағасының графигін құру және шығынсыздық нүктесіне тез жетуді қанағаттандыратын сұраныс бағасын анықтау.

Бағаның әр түрлі деңгейлеріндегі сұраныс көлемі туралы, шартты тұрақты шығындар туралы, алдыңғы мәселелерді шешуде алынған бағалардың әр түрлі деңгейлеріндегі шартты өзгермелі шығындар туралы бастапқы деректерді анықтау.

Сұраныс, шекті кіріс, орташа жалпы шығындар, орташа айнымалы шығындар, шекті шығындар графиктерін құру.

Кестелерді талдау және анықтау: кәсіпорын әрекет ететін нарық түрі; өндірістің минималды және оңтайлы көлемі; өнімнің максималды бағасы; пайда (шығын).

Баға әдісі мен стратегиясын таңдау.

Ағымдағы маркетингтік жағдайды бағалау (салықтар, делдалдар саны, сұраныстың төмендеуі, өсуі, жеткізушілердің, делдалдардың өнім бағасының өзгеруіне реакциясы, алмастырғыш тауарлардың пайда болуы, бәсекелестер және т.б.).

Ағымдағы маркетингтік жағдайды (бірыңғай бағалар, икемді бағалар, дөңгелектелмеген сандар, жеңілдіктер, үстемеақылар және т.б.) ескере отырып, өмірлік циклдің әртүрлі кезеңдерінде кәсіпорын үшін қолайлы баға деңгейлерін зерттеу.

13-қадамда жүргізілген зерттеулер негізінде қабылданған бағалардың әртүрлі нұсқалары бойынша кірісті анықтау қажет.

Өнімнің түпкілікті бағасын белгілеу туралы шешім қабылдауы.

Фирма алтыншы кезеңде баға белгілеудің бір және келесі әдістерін таңдайды:

- "орташа шығындар";
- залалсыздық нүктесін талдау;
- тауардың сезілетін құндылығына негізделген бағаны белгілеу (мейрамханадағы буфеттегі кофенің бағасы);
- ағымдағы баға деңгейі негізінде бағаны белгілеу (еркін бәсекелестік);
- жабық сауда - саттық негізінде бағаны белгілеу.

Алтыншы кезеңде түпкілікті бағаны және оның болашақ өзгерістерінің ережелерін белгілеу мыналарды ескере отырып жүзеге асырылады:

- бағаны қабылдау психологиясы;
- фирманың баға саясаты (жеңілдіктер, бәсекелестердің бағасының өзгеруіне жауап);
- бағаның нарықтық қызметтің басқа қатысушыларына әсері (жеткізушілердің, дистрибьюторлар мен сатушылардың, бәсекелестердің, мемлекеттің қатынасы).

Осылайша, баға процесі кәсіпорынның баға саясатының ажырамас бөлігі ретінде әрекет етеді және ескеру қажет, көптеген ішкі және сыртқы факторларға байланысты өте күрделі әрекет болып табылады.

МАРКЕТИНГОВЫЙ ПОДХОД К РАЗРАБОТКЕ НОВОГО ТОВАРА

Гаджиева Нушаба Аслановна

Доцент кафедры «Маркетинг», д.ф.э., доцент, Азербайджанский Технологический Университет, г. Гянджа, Азербайджан

Бабакишиева Севиндж Фируддиновна

Старший преподаватель кафедры «Маркетинг», Азербайджанский Технологический Университет, г. Гянджа, Азербайджан

Алирзаев Эльнур Мазахирович

Магистрант, Азербайджанский Технологический Университет, г. Гянджа, Азербайджан

Происходящие со временем перемены во вкусах и запросах покупателей, появление новых технологий, новые рыночные предложения конкурентов ставят каждую фирму перед необходимостью разработки новых товаров. Если предприятие рассчитывает на сохранение своего рынка и уровня прибыли, оно не может полагаться только на уже существующие товары. Создание новых товаров – одна из центральных задач товарной политики.

Под *новым товаром* понимается продукт или услуга, воспринимаются потребителями как совершенно новые или обладающие некоторыми новыми свойствами. Можно выделить несколько уровней новизны товара.

Товары, новые в мировом масштабе – продукты, создающие совершенно новые рынки.

Новые товарные линии – новые для фирмы варианты продуктов, предназначенные для реализации на существующих, но новых для данной фирмы рынках.

Наращивание или насыщение товарной линии – новые продукты, которые позволяют фирме расширить обслуживаемый ею сегмент рынка за счет предложения новых модификаций продукта. Одним из вариантов наращивания товарной линии может быть наращивание вниз, когда выпускаются *удешевленные продукты*, обеспечивающие ту же функциональность, но по меньшей цене.

Улучшение существующих товаров направлено на замену давно продаваемых продуктов и означает обновление товарной линии.

Репозиционирование обычно предполагает незначительные технические улучшения, которые позволяют продукту войти в новую сферу использования и удовлетворять иной, чем прежде тип потребностей.

Уровни новизны с точки зрения компании различаются следующим образом. Первый, самый низкий уровень, сопряжен с наименьшим риском. За счет таких товаров происходит обновление или удлинение ассортиментной группы. Следующий уровень новизны характеризуется заметным скачком в сфере новаторства или технологий. Третий уровень представлен принципиально новым товаром. Освоение производства таких товаров и выведение их на рынки означает появление новых ассортиментных групп.

Разработка нового продукта является сегодня функциональной обязанностью не только дизайнеров, конструкторов и технологов. Важная роль в этом процессе принадлежит специалистам по маркетингу. Создание и внедрение на рынок новых товаров связано, как правило, с высокими затратами и значительным риском. Многие инновации при коммерческом освоении, выходе на рынок терпят неудачу.

Исследования показывают, что большинство компаний в настоящее время достигают коммерческого успеха только с 53% своих новых продуктов, что обеспечивает примерно 25% их доходов от продаж и прибыли. Некоторые компании, однако, выводя на рынок то же самое количество новых продуктов, имеют успех почти в 80% и получают от инноваций 50% выручки от продаж и прибыли. Успешные компании отличаются более глубоким и стратегическим подходом к процессу разработки нового продукта.

Причины провала новинок на рынке разнообразны. Знание наиболее распространенных причин неудач помогает извлечь необходимые маркетинговые уроки и избежать ошибок.

Можно выделить несколько частично связанных между собой факторов, которые определяют успех одних товаров и неудачу других.

Недостаточно четкое определение целевого рынка. До начала разработки товара должны, установлены параметры и профиль рынка, на котором предполагается реализация будущего товара; определены специфические нужды, желания и предпочтения потребителей.

Недостаточные «отличительные характеристики» товара. Наличие явных отличительных преимуществ играет решающую роль в обеспечении новому товару превосходства над конкурентами. Эти преимущества достигаются за счет придания товару таких характеристик, которые обеспечивают товару уникальные выгоды.

Переоценка степени привлекательности рынка. Предназначенный для реализации товара рынок должен быть оценен с точки зрения его емкости и тенденции к росту, степени конкуренции, уровня прибыли с тем, чтобы затраты на разработку и внедрение новой продукции были оправданы.

Неэффективная реализация комплекса маркетинга. Решения по свойствам и предназначению товара, марке, упаковке, организации сбыта, цене, позиционированию и продвижению должны быть тщательно проработаны, а практическое воплощение программы маркетинга умело организовано. Часто причиной неудач нового товара становится неправильное позиционирование на рынке, завышенная цена, плохо организованный сбыт и продвижение.

Неудачный выбор времени выхода на рынок. Это ситуация, когда товар выводится на рынок слишком рано и потребители не готовы его принять, или слишком поздно, когда конкуренты уже утвердились на рынке с аналогичным продуктом.

Возможно, ли повысить шансы на успех, когда фирма при разработке новинок встречается с серьезными трудностями? Возможно, если эффективно организовать управление процессом разработки нового товара. Этот процесс представляет собой последовательность действий, предпринимаемых менеджерами для определения рыночных возможностей и превращения их в товар или услугу, отвечающих требованиям рынка.

Представления маркетологов о количестве этапов создания новой продукции и их содержании достаточно многообразны. Схемы данного процесса, отраженные в литературе, могут включать от четырех до десяти этапов. Содержательно эти схемы различаются тем, что одни варианты охватывают процесс от поиска идей нового товара до его коммерческой реализации, другие завершаются на стадии подготовки к реализации товара на рынке. Кроме того, некоторые авторы считают необходимым выделять этапы разработки маркетинговой стратегии или стратегии нового товара. Общим в предлагаемых схемах является принцип последовательности в проведении работ и направленность на осуществление маркетинговой цели с наименьшим риском. Важным здесь является решение вопроса о том, каким образом новый товар «впишется» в уже существующий на предприятии перечень продуктов. От решения этого вопроса зависит эффективность

производства и бизнес в целом. Если проектируется принципиально новый товар, то он не попадает в состав имеющихся ассортиментных групп и, возможно, станет «родоначальником» новой товарной линии. Работа с таким товаром требует значительных инвестиций и связана с повышенными затратами на продвижение. Модификации и вариации имеющихся в ассортименте предприятия товаров скорее всего не окажут значительного влияния на общий уровень затрат.

Последовательность действий по созданию новой продукции показана на *рисунке 1*. Процесс начинается с разработки стратегии нового товара и заканчивается его коммерческой реализацией.

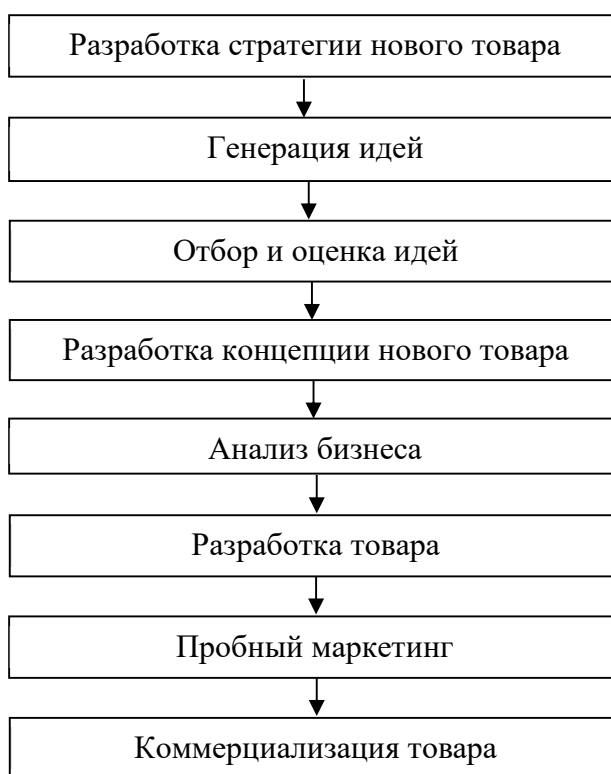

Рисунок 1. Основные этапы создания нового товара

На этапе *разработки стратегии* нового товара определяется его роль с точки зрения общих корпоративных целей, что позволяет сосредоточить необходимые усилия на идеях и концепциях, формируемых на следующих этапах. На этой стадии осуществляется анализ внешней среды для выявления тенденций либо открывающих новые возможности, либо содержащих угрозу. Определяются также сильные и слабые стороны предприятия. Результат разработки стратегии – описание рынков, для которых будут создаваться новые товары, а также стратегических целей, достижение которых предполагается с помощью новых товаров.

Одно из исследований консалтинговой компании «Booz, Allen & Hamilton Inc.» было посвящено выяснению стратегических целей, которые поставлены руководством относительно наиболее успешных товаров. Эти цели, представленные в *таблица 1* позволяют определить направление процесса создания нового товара. Они делятся на цели, обусловленные внешними факторами, и цели, обусловленные внутренними факторами.

Формирование идей новых товаров должно опираться на результаты предшествующего этапа. Источниками идей новых товаров являются потребители, сотрудники фирмы, конкуренты.

Одним из самых плодотворных источников идей являются сами потребители. Для этого проводятся маркетинговые исследования и анализируются их результаты, изучаются мнения и запросы потребителей, организуется обработка поступающих на фирму претензий и пожеланий клиентов.

Таблица 1.

Стратегические цели большинства успешных товаров-новинок

	Стратегические цели	Процент ответов
Определяемые внешними факторами	Отстоять долю рынка	45
	Закрепиться на новом рынке	37
	Захватить рыночный сегмент	33
Определяемые внутренними факторами	Поддерживать образ инновационной фирмы	48
	По-новому использовать технологию	27
	Использовать сильные стороны каналов сбыта	25
	Обеспечить приток наличности	15
	Задействовать свободные мощности	8

Другим хорошим источником идей являются ученые, инженеры, конструкторы и другие сотрудники предприятия, поскольку они могут изобрести или отыскать новые материалы или свойства, которые приведут к созданию оригинальных или усовершенствованных вариантов существующих товаров. Успешно работающие фирмы поощряют своих служащих в поиске путей совершенствования своей продукции, создавая для этого необходимые условия и награждая служащих за предоставление лучших идей.

Цель генерации идей заключается в выработке как можно большего их числа. Цель *отбора* – как можно раньше выявить и отсеять непригодные идеи. При этом, прежде всего, происходит отсев тех предложений, которые не соответствуют целям, стратегическим установкам и ресурсам предприятия.

На этапе *разработки и проверки концепции* нового товара идея о новом продукте превращается в концепцию продукта, формулируются основные требования к его свойствам и эксплуатационным характеристикам. Потом осуществляется проверка концепции с помощью ее тестирования на соответствующей группе потребителей. Концепция товара может быть представлена потребителям в виде описания продукта, дополнена его изображением, макетами или рекламной литературой. В ходе тестирования концепции потребителям задают несколько ключевых вопросов: как воспринимается товар, кто будет пользоваться товаром и в каких целях.

Приняв решение относительно стратегии и концепции товара, необходимо оценить деловую привлекательность предложения. *Анализ бизнеса* – последний контрольный этап перед значительными инвестициями, которые требуются для создания прототипа товара. При этом проводят экономический анализ, обзор стратегии маркетинга и исследование

правовых аспектов, связанных с предлагаемым товаром. Проводится также анализ продукта на предмет его соответствия маркетинговым и технологическим возможностям фирмы.

Анализ стратегии маркетинга предусматривает изучение идеи нового товара во взаимосвязи с маркетинговой программой, предназначенной для ее поддержки. Предлагаемый товар оценивается с точки зрения того, будет ли он содействовать сбыту уже существующих товаров или может подорвать его. Устанавливается также, можно ли продавать товар через существующие каналы распределения и торговые точки или потребуются создавать новые.

После того как определены основные свойства товара, проводится экономический анализ по ряду направлений. Рассчитывается объем издержек по НИОКР, производству и сбыту. Финансовый прогноз должен показать потенциальные доходы от будущих продаж товара, а также возможную долю рынка. На этом этапе подсчитывается, сколько единиц продукции должно быть продано, чтобы покрыть производственные расходы, прогнозируется размер прибыли на инвестированный капитал.

Важным аспектом анализа является определение возможности защиты нового товара в соответствии с патентным законодательством или законом об авторском праве. Привлекательным для предприятия является такое товарное предложение-новинка, которое сложно скопировать с точки зрения технологии самого продукта или торговой марки.

Если результаты анализа окажутся положительными, приступаются к непосредственной разработке продукта.

Разработка товара представляет собой этап, на котором осуществляется превращение идеи и концепции в новые изделия, полезные для потребителя и целесообразные для производителя. На этом этапе проектируется сам товар, его параметры, упаковка, выбирается марочное имя. Изготавливаются опытные образцы, проводится лабораторное и потребительское тестирование.

Разработка продукта – более широкое понятие, чем НИОКР, оно включает также разработку программы маркетинга. Проектировщики: конструкторы, технологи, – могут сосредоточиться на функциональных аспектах нового товара, в то время как на выборе потребителя могут сильно сказываться другие факторы, связанные с особенностями психологического восприятия свойств продукта, его цены, марки. Задача специалистов по маркетингу – довести до сведения проектировщиков информацию о подобных психологических факторах.

Одной из заключительных стадий создания нового продукта является испытание его на рынке или *пробный маркетинг*. Цель пробного маркетинга – проверка продукта и маркетинговой программы в реальных рыночных условиях, изучение реакции потребителей и посредников на предлагаемую новинку.

В зависимости от характера новой продукции и особенностей целевого метода, масштабы и сроки рыночного испытания различны. Период испытаний может иметь продолжительность от нескольких дней до двух лет.

Пробный маркетинг предусматривает ограниченную реализацию товара в избранном регионе. Такая проверка позволяет определить, будут ли потребители покупать данный товар в реальных условиях, а также опробовать различные методы сбыта. Рыночные испытания проводятся в городах и регионах, считающихся репрезентативными для общенационального рынка. Может проводиться также аудит магазинов, в ходе которого замеряется объем продаж и закупок магазина, в результате фирмы получают информацию о потенциальном объеме сбыта и доле рынка в исследуемом регионе.

Испытания в рыночных условиях проводятся не только для проверки самого нового товара, но и для оценки других элементов комплекса маркетинга, таких как цена, уровень рекламной поддержки и каналы распределения.

Преимущества пробного маркетинга заключают о том, что информация, которую можно получить с его помощью, облегчает принятие решения о выведении нового товара на общенациональный рынок и дает возможность проверить эффективность таких элементов комплекса маркетинга, как цена, свойства, внешний вид и упаковка товара, продвижение и распределение. Иногда используется несколько испытательных полигонов с разными комбинациями маркетингового комплекса, что позволяет спрогнозировать наиболее успешную стратегию выведения товара на рынок.

Несмотря на то, что пробный маркетинг, как правило, ассоциируется с потребительскими товарами кратковременного пользования, к нему нередко прибегают предприятия, занимающиеся предоставлением услуг для оценки потребности в своих новых услугах. Предприятия, продающие свои товары организациям, также используют различные методы рыночных испытаний. Производители продукции передают ее на ограниченное время потенциальным клиентам. Инженеры продавца наблюдают за тем, как используется оборудование, в результате могут выявляться непредвиденные проблемы, связанные с безопасностью и техническим обслуживанием, определяются требования к обучению персонала пользователей и техническому обслуживанию. Продавец получает представление о том, насколько произведенное им оборудование улучшает условия или эффективность работы потребителя, чтобы учесть это в дальнейшем при назначении цены. Второй распространенный метод рыночных испытаний товаров промышленного назначения – демонстрация нового оборудования на отраслевых выставках. Продавец может видеть, насколько потенциальные покупатели заинтересовались новым товаром, как они реагируют на различные характеристики оборудования и условия продажи и сколько покупателей выражают намерение сделать заказ.

Производители сырья и материалов для промышленных предприятий могут использовать пробный маркетинг, реализуя пробные партии новых товаров ограниченному кругу клиентов.

Проведение рыночных испытаний сопряжено с несколькими проблемами. Главный вопрос – насколько точно на основе рыночных испытаний можно предсказать будущие результаты. Большое значение имеет степень репрезентативности пробного рынка для целевого рынка конкретного товара. Кроме того, пробный маркетинг требует больших затрат времени и средств. Серьезной проблемой являются действия конкурентов, которые во время рыночных испытаний узнают о планах фирмы в отношении нового продукта и могут организовать противодействие этим планам.

Чтобы избежать проблем, связанных с проведением рыночных испытаний, производители могут проводить *имитационное (или лабораторное) рыночное тестирование* (ИРТ). Это метод, который имитирует полномасштабное рыночное испытание. ИТР проводится обычно на торговых улицах, где потребителям задают вопросы, позволяющие выявить реальных пользователей тестируемого класса товаров. Желающих участвовать в эксперименте спрашивают об особенностях использования товара, о причинах совершения покупки и о значимых для потребителя свойствах товара. Затем участникам эксперимента демонстрируются для сравнения телевизионные рекламные ролики или печатную рекламу тестируемого товара и товаров конкурентов, после чего выдают деньги и предлагают решить: покупать или не покупать данный товар (или товар конкурентов). Эксперимент проводится в реальном магазине или в имитируемых условиях. Если тестируемый товар не покупается, то потребитель может получить его в качестве бесплатного образца. Далее участников испытаний спрашивают об их впечатлениях и

степени вероятности повторных покупок. Опираясь на полученные результаты, компания может принять решение о переходе к заключительному этапу создания нового товара.

На стадии *коммерциализации* осуществляется позиционирование и запуск товара в полномасштабное производство и продажу. Коммерциализация предполагает, во-первых, правильный выбор целевого рынка и, во-вторых, разработку маркетинговой стратегии, которая обеспечивала бы товару отличительное преимущество.

При выборе целевого рынка необходимо учитывать закономерности процесса распространения нововведений. Не все люди и организации находятся в состоянии одинаковой готовности к приобретению нового товара сразу после выведения его на рынок. Различные субъекты рынка отличаются разным уровнем восприимчивости к новшествам.

«Новаторы» и «ранние последователи» составляют лишь незначительную часть от общего числа действующих на рынке субъектов, у которых со временем такая готовность появится. По мере того, как эти потребители воспринимают и одобряют новый товар, а решение покупать этот товар становится менее рискованным, часть рынка, состоящая из «раннего» и «позднего» большинства, также начинает покупать новый товар. После того, как новый товар получит признание всего рынка, его начнут покупать так называемые «отстающие» покупатели.

Различные категории потребителей, участвующие в процессе распространения нововведений, играют чрезвычайно важную роль в выборе целевого рынка. Главное здесь заключается в том, чтобы понять характеристики таких категорий, как «новаторы» и «ранние последователи», и ориентироваться при выведении товара-новинки на рынок именно на них. Для обоснованного подхода к процессу выбора подходящих категорий потребителей рекомендуется пользоваться следующими характеристиками каждой из этих категорий.

«Новаторы» склонны к экспериментированию, им нравится выделяться среди окружающих. На рынках потребительских товаров новаторами чаще всего является молодежь, а также люди, имеющие высокий уровень образования, уверенные в себе, хорошо обеспеченные и имеющие возможность купить себе что-нибудь необычное. На рынках организаций новаторами, прежде всего, являются крупные и высокоприбыльные фирмы, руководителями которых являются более прогрессивные и высокообразные люди. Такие предприятия, как правило, сами занимаются разработкой новой продукции и в прошлом не раз были в числе первых покупателей новой продукции. Это обстоятельство позволяет легко выявить их.

«Ранние последователи» не склонны к экспериментированию как новаторы; они предпочитают знать, что кто-то другой уже опробовал новый товар. По своим характеристикам эта категория потребителей похожа на новаторов: чтобы купить товар, еще не получивший полного признания рынка, нужно быть достаточно обеспеченным и уверенным в себе. Ранние последователи и новаторы оказывают значительное влияние на мнения других людей о том или ином товаре. Именно поэтому эти две категории людей могут иметь решающее значение для успеха нового товара. Ранние последователи играют роль своеобразного фильтра и популяризатора товаров, принятых новаторами, способствуя восприятию этих товаров большинством покупателей на данном рынке.

«Раннее большинство» при совершении покупок, как правило, проявляет осмотрительно и осторожность. Расставаясь с деньгами, они должны быть уверены в том, что покупаемый товар уже хорошо зарекомендовал себя на рынке.

«Позднее большинство» проявляет при покупках новых товаров еще большую осторожность и даже определенный скептицизм. Они готовы признать новый товар лишь после того, как его опробует большинство людей и организаций. Совершать покупки новых для них товаров их часто заставляет социальное давление.

«Отстающие» – это приверженцы традиций. Чтобы такие потребители решились на покупку нового для них товара, он должен стать почти традиционным для всех остальных. На рынке потребительских товаров эту категорию обычно представляют люди старшего возраста с невысоким уровнем образования. Перечисленные категории потребителей могут служить основой для сегментирования рынка товара-новинки и выбора целевого рынка.

Вторым основополагающим решением при коммерциализации является выбор маркетинговой стратегии для создания отличительного преимущества. Понимание потребностей покупателей очень важно для этого процесса; такого понимания необходимо добавиться уже на начальных стадиях процесса разработки нового товара. От знания потребностей зависит структура маркетингового комплекса. Реклама, меры по продвижению и стимулированию сбыта могут существенно повысить информированность потребителей и снизить затраты, которые им приходится нести в связи с поиском новых товаров. Меры по стимулированию сбыта могут способствовать совершению пробных покупок, а просвещение потребителей о преимуществах и способах применения соответствующих товаров, как правило, ускоряет процесс их принятия. Таким образом, характеристики потребителей влияют на скорость принятия новшеств, а задача маркетинга состоит в том, чтобы идентифицировать и сориентироваться на тех потенциальных потребителях, которым присуща высокая степень готовности к принятию новинки сразу после ее выпуска. С другой стороны, на скорость распространения оказывают влияние характеристики выводимого на рынок товара.

Прежде всего, на темпы принятия новшеств влияет *отличительное преимущество* нового товара в сравнении с существующими товарами. Чем больше дополнительных преимуществ получает от нового товара потребитель, тем больше потребителей готовы купить этот товар.

На процесс принятия новшеств влияет также *совместимость* новинки с жизненными ценностями, опытом, образом жизни и поведением людей. Новый товар, вынуждающий людей отказываться от привычных норм поведения, встречает настороженность, а иногда и отторжение.

На скорость распространения нововведений влияет *сложность* новинки. Товары, в которых трудно разобраться и которыми нелегко пользоваться, обычно распространяются значительно медленнее.

Специалисты обращают внимание и на такую характеристику новинки как *делимость*, также влияющую на темпы распространения нового товара. Делимость означает степень, до которой соответствующий товар можно опробовать в ограниченных масштабах. Недорогие товары можно опробовать, не подвергаясь риску значительных финансовых потерь. Одной из задач маркетинга является обеспечение относительно дешевого и лишённого риска опробования дорогостоящих новинок.

Последней характеристикой товара, оказывающей влияние на темпы распространения новинки, является *наглядность ее преимуществ*. Новинка, как правило, принимается значительно быстрее, если ее преимущество и возможные применения легко продемонстрировать или сформулировать целевым потребителям. Если преимущества товара проявляются лишь по прошествии длительного времени или их трудно оценить, скорость его распространения может существенно замедлиться.

При выведении на рынок нового товара специалисты должны понимать, что выигрышные характеристики товара, очевидные для разработчиков, не столь же очевидны для потребителя. Поэтому следует выработать такую коммуникационную стратегию, которая даст возможность потенциальным потребителям узнать о существовании новинки, понять ее суть и убедиться в ее преимуществах.

Самой распространенной формой введения нового товара является его замена. Исследование маркетинговых стратегий, использующихся для позиционирования товара-заменителя на рынке, выявило наличие восьми подходов, основанных на том или ином сочетании замены товара и иных маркетинговых приемов.

«Косметические» изменения – минимальное изменение товара с незначительным изменением маркетингового комплекса или целевого рынка.

Незаметная замена технологии – существенное технологическое изменение, сопровождаемое значительным изменением комплекса маркетинга. Этот способ замены позволяет повысить информированность потребителей и подтолкнуть их к совершению пробной покупки.

Неощутимое репозиционирование – базовый товар сохраняется, но другие элементы комплекса маркетинга и целевые потребители меняются.

Ощутимое репозиционирование – изменяется как сам товар, так и целевой рынок.

Абсолютная новинка – фундаментальное изменение технологии, сопровождающееся изменениями целевого рынка и маркетингового комплекса.

Таким образом, в распоряжении предприятия имеется целый набор вариантов замены, отличающихся разной степенью риска. Классификация этих возможностей представлена в *таблица 2*. Данная схема может оказаться полезной при принятии стратегического решения о замене товаров на рынке.

Таблица .2.

<i>Товар</i> <i>Маркетинг</i>	<i>Отсутствие изменений</i>	<i>Модификация</i>	<i>Изменение технологии</i>
Отсутствие изменений	Отсутствие изменений	«Косметические» изменения	Незаметная замена технологии
Изменение Комплекса Маркетинга	Изменение подходов к сбыту	Повторное выведение	Заметная замена технологии
Новый сегмент Рынка	Неощутимое репозиционирование	Ощутимое репозиционирование	Суперновинка

Выход на стадию коммерческой реализации товара не означает, что маркетинговые мероприятия завершены. Часто именно на этой стадии случаются провалы. Практика показала, что наиболее распространенные ситуации таковы.

- ✓ Высокое качество прототипов, которые были тщательно разработаны и изготовлены, не удается повторить в условиях серийного и массового производства.
- ✓ Расходы настолько превысили первоначальный бюджет, что для обеспечения прибыли придется повысить цену, а потребители отказываются покупать товар по такой цене.
- ✓ Чтобы донести до потребителей выгоды нового продукта, необходимо провести широкомасштабную дорогостоящую кампанию, которая потребует переобучения торгового персонала и выпуска новых информационных материалов.
- ✓ Конкуренты выпускают свой новый продукт на рынок несколько раньше, что приводит к устареванию товара до его попадания в поле зрения потенциальных потребителей.

В *таблица 3.* представлены цели каждого этапа создания нового товара, а также виды маркетинговой информации и маркетинговые методы, используемые в этом процессе. Таблица содержит информацию, которая позволяет избежать неудач с новыми товарами. И хотя использование рекомендуемой технологии создания нового товара не гарантирует фирме успеха, оно повышает ее шансы на целевом рынке.

Таблица 3.

Маркетинговые мероприятия в процессе создания товара

Этап	Цель этапа	Маркетинговые методы и маркетинговая информация
Разработка стратегии нового товара	Определить рынки сбыта для новых товаров в соответствии с целями предприятия	Цели фирмы, оценка ее сильных и слабых сторон с точки зрения конкретного рынка и товара
Генерация идей	Разработать концепции потенциальных товаров	Идеи, получаемые от сотрудников, потребителей, ученых и конкурентов; методы «мозгового штурма»
Оценка и отбор идей	Отделить хорошие идеи от плохих, избегая больших затрат	Критерии отбора, проверка концепций
Бизнес-анализ	Определить свойства товара и его маркетинговую стратегию, составить финансовый прогноз	Основные свойства товара, комплекс маркетинга, анализ экономических, производственных и юридических аспектов
Разработка товара	Создать прототип товара и испытать его в лаборатории или на потребителях	Испытания прототипов товара в лаборатории и на потребителях
Рыночное испытание	Опробовать товар и маркетинговую стратегию на рынке в ограниченном масштабе	Пробный маркетинг, имитационное рыночное тестирование
Коммерческая реализация	Позиционировать и представить товар на рынке	Позиционирование товара, планы освоения рынков

Поверхностный взгляд на проблему поиска и внедрения инноваций может оставить впечатление дефицита новых идей. Однако причина старения ассортимента товаров кроется не в недостатке новых идей, а в отсутствии системы их «улавливания» и освоения. Ф.Котлер рекомендует компаниям организовать систему управления идеями на основе многопрофильного комитета под руководством одного из топ-менеджеров. Все сотрудники и партнеры компании могут обращаться в комитет со своими предложениями по улучшению работы на рынке или сокращению издержек. Любая полезная идея должна вознаграждаться. Например, компания «Тоуота» всех своих сотрудников рассматривают как потенциальных новаторов. Руководители «Тоуота» утверждают, что компания получает от каждого сотрудника в среднем 35 предложений по усовершенствованию работы.

Опыт успешных компаний показывает, что схемы организации разработки новой продукции могут быть различными. Например, эта работа поручается управляющему по продукту или создаются временные рабочие группы; крупные компании имеют собственные отделы по разработке новой продукции, но в любом случае, должны действовать следующие принципы: наличие структуры, ответственной за инновации и системы мотивации сотрудников.

FORMATION OF LEADERSHIP QUALITIES OF THE STAFF OF THE ORGANIZATION

Tyshchenko Anzhela Vitaliyivna

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine, 3rd year, 'Management of organizations' specialty

Supervisor: Doctor of Economics, Associate Professor

Oksana Zhylynska

The ability to be a leader is the basis of professional training of management specialists. The definition of the concept of "leader" was given in 1948 by R. M. Stogdill (Ralph Melvin Stogdill), the world's leading expert in the field of leadership research: "A leader is a person who takes on a task himself or distributes tasks among group members so that each of them could show initiative. This is a person who sees a specific goal and ways to achieve it, and also has enough strength and opportunities to do it" [2]. His personal and leadership qualities are the characteristics that form and distinguish each personality and leader in particular.

Since there are many qualities that can be inherent in people, the list of personal qualities is not exhaustive. At the same time, there is currently a concentration of researchers' attention precisely on leadership qualities, their fulfillment and combination in the person of a leader. After all, a leader becomes "a personality with leadership qualities who is able to realize them in appropriate situations" [4, p. 91]. It is worth noting that the meaningful context of the concept of "leadership qualities" makes it possible to assert that individuals who possess such qualities will be able to better realize their potential in society, take leadership positions, manage and organize people. This, in turn, will contribute to their development as individuals, whose activities will have a positive impact on solving social problems.

Turning to the scientific literature, one can find many approaches and classifications for determining leadership qualities. In the Table 1 systematizes modern theories of leadership, which distinguish not only the presence of leadership qualities, but also a dynamic approach to their development.

Table 1

Scientific approaches to the development of leadership qualities*

Theory	Determining theses regarding the development of leadership qualities
1	2
D. Goleman's model of emotional intelligence	To master emotional intelligence, the components of which are self-awareness, self-regulation, motivation, empathy, and social skills, it is necessary to master such personal qualities as self-control, persistence, self-motivation for activity, understanding one's own emotions and the emotions of other people and taking them into account in maintaining favorable relations with others.
K. Cashman's theory of internal stimulation of leadership	Every person can develop inner leadership if they achieve mastery in the following characteristics: self-knowledge, goal setting, change management, interpersonal relationships, being, finding balance, and the ability to act.
The theory of mediated leadership by R. Fisher and A. Sharp	To implement indirect leadership, the leader must learn to clearly formulate the desired results; perspective vision; establishment of cooperation relations; mastering new forms of learning.

1	2
The concept of "leadership pipeline"	A leader must master the skills of self-management, management of others, management of managers, functional management, business management, group management, enterprise management.
Theory of leadership through the management of paradoxes by F. Trompenaars and C. Hampden Turner	To manage paradoxes, a leader must constantly learn, expand his worldview, be able to adjust to changes, master the art of solving problems in anti-crisis management, practical methods of effective management in conditions of risk and uncertainty. A leader must balance between universalism and specificity; individualism and collectivism; hard and "soft" standards; emotionality and restraint; prescribed and acquired statuses; external and internal focus of control.
The idea of distributed leadership by A. Cohen and D. Bradford	The leader must master the skills of effective interaction, delegation, and communication skills.

**Source: developed by the author's, taking into account [1, p. 79-81]; [3, p. 65-66]; [5].*

As we can see from the table. 1, leadership qualities are considered from the side of the leader's interaction with those around him and directly considering the leader's personality. A leader must be well aware of his own personal and leadership qualities and constantly develop them.

One version of the theory of character traits suggests that leaders are born with innate characteristics that allow them to influence others. Lord, De Weder, and Alliger concluded that people are viewed as leaders to the extent that they are courageous in their personality, intelligent, and dominant.

However, no single theory is sufficient to explain the complexity of organizational leadership. Contingency theorists attempt to predict the type of leadership needed in specific situations. Fred Fiedler suggests in his contingency theory of leadership that the most effective type of leadership depends on the leader's traits and the favorable situation. An enabling situation affects the ease with which leaders can manage and derives from task structure, leader-member relationships, and power positions. Fiedler argues that it is easier to be a leader when there is a high level of task structure, followers respect the leader, and the leader has significant rewards, coercive, and legitimate authority than when these conditions are not present. Thus, leaders create a vision, communicate with others, influence the behavior and attitudes of others, coordinate their actions to achieve goals, and motivate employees [6].

The personality of the manager in the management system appears as a self-developing system that experiences various influences and is an active factor at the same time. With experience, professional skills will develop, therefore, at the initial stage of a career, personal qualities, as well as the level of professional training received, are the most important. In addition to the mentioned qualities, a rather important character trait is charisma. A charismatic leader manages staff and clients much more easily. According to experts, the following qualities are important for a charismatic leader: exchange of energy, the ability to influence people, the ability to "radiate" energy and charge the environment with it, attractive appearance, independence of character, good rhetorical skills and a certain artistry [1, p. 47].

According to the personnel policy of the organization, in order to ensure balanced personnel work aimed at achieving the goals and objectives of the organization, the manager must not only perform general management functions and be endowed with the appropriate "managerial qualities", but also combine leadership qualities and the desire to be a leader for subordinates

A manager can develop leadership qualities already in the middle of the organization, but it will take some time. It is worth noting that there are mechanisms that will help to find out whether such qualities are inherent in the manager even at the stage of his selection for a vacant position. Today, such an effective tool is the development of a competency map, that is, a document that describes the main characteristics of employees, their ability to perform certain functions, the implementation of types of behavior and social roles. In such a map, you can form the competence "leadership and leadership qualities", what exactly the company considers under this competence and ways to check the level of its formation in candidates for a vacant position. Such an assessment can also be carried out for candidates for specialist positions. This will contribute to the early detection of leadership qualities of individuals, which will make it possible to understand how certain employees will behave in the team.

Conclusion: Although there is a wide variety of personal qualities, the current mainstream is leadership qualities. Such qualities are reflected in many popular theories and currents of leadership, which try to integrate the advantages of traditional theories, take into account all sides and levels of the leader's activity. Because the optimal set of leadership qualities that will be effective in any situation has not yet been found, and further development of leadership theories is taking place. Nowadays, leadership qualities are a priority for representatives of management professions. Therefore, an important step in achieving the organization's goals is the presence of effective leadership, identification, formation and development of leadership qualities of the organization's personnel.

References:

1. Chornyi A. V. Modern theories of leadership: general overview and structural model. Scientific notes of the National University "Ostroh Academy". "Economics" series: scientific journal. Ostrog: Publication of NaUOA, June 2018. No. 9(37). P. 78–84.
2. Janinks D. On Becoming a Leader / D. Janinks. - Cambridge, 1995. - P. 12-18
3. Lugova V. M. Directions of development of leadership competence of managers of Ukrainian enterprises / V. M. Lugova, O. A. Yermolenko // Problems of economy. – 2012. – No 1. – pp. 64–67.
4. Lutsenko B. V. The nature and essence of leadership qualities. / Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools. - No. 68, Vol. 1. - 2020, pp. 90-93.
5. Yatsenko O.M., Gorbunov M.P. Formation of leadership qualities of future managers in the process of professional training: monograph. Kharkiv, 2018. 250 p.
6. Zharik E.A. Formation and development of leadership competencies of the company's personnel: dissertation. ... candidate economy Sciences: 08.00.04. Zaporizhzhia, 2019. 240 p.

LOGISTIC OF THROUGH SHOULDER FOR CONTAINER TRAINS

Kuanysbayev Zh.M.

Academician KazNANS, prof., Doctor of Technical Sciences (Eurasian National University named after L.N. Gumilyov)

Annotation. The article presents calculations and justification of the route when organizing multimodal transport. The author of the article proposes a method for determining the charge in the system of international transport under the scheme of the through-shoulder. Also, the author of the article proposed a supranational currency, which will simplify payments for the carriage of goods and reduce the time of their delivery. The calculations showed the effectiveness of the method of determining the fare on the through-shoulder scheme.

Keywords. International rail transportation, station of departure, station of destination, tariff rate, freight charge, scheme with a tariff fracture, pass-through route scheme, member countries of international freight traffic, Single Transit Tariff (STT).

Introduction. According to the press service of JSC “NC” KazakhstanTemirZholy”, 1861 container train passed through the territory of Kazakhstan for the first half of 2018. According to the company “KTZH-Freight”, an average of seven container trains per day in this direction. In the fourth quarter, which is considered the peak period, this value is expected to grow to 14 - 16 trains. The average route speed of container trains in Kazakhstan is 941 km/day, which is 53 km/day higher than in the same period last year.

JSC “KTZ-Freight” also reported plans related to the reorientation of container flows from the railway crossing st.Alashankou - st.Dostyk on the transition of st. Khorgos - st. Altynkol, whose processing capacity is much higher. So, if at the station Dostyk it is 760TEU per day, then at the station Altynkol - more than 5000TEU.

Imagine the route of the container train through the Caspian and Black Seas (pic. 1).

Picture 1. The route of the freight train through the Caspian and Black Seas.

The route passes through the railways of the Republic of Kazakhstan (pic.2), the Caspian Sea, the Republic of Azerbaijan (pic.4), the Republic of Georgia (pic.6), the Black Sea (pic.8), the Republic of Ukraine (pic.9), the Republic of Poland (pic.11).

Picture 2. The route between st.Dostyk – port of Kuryk, Kazakhstan.

Picture 3 shows the calculations for determining the freight charge on the railways of the Republic of Kazakhstan in Swiss francs.

Станция отправления

708507 Достык (эксп.) (Казакстанская ж. д.)

Страна

Казахстан

Станция назначения

693602 Курык-Порт эксп. (Казакстанская ж. д.)

Страна

Казахстан

Страна назначения

Довгие тоетты страны

Груз

Код ЕТСНГ 011005

Пшеница

Тарифный класс 2

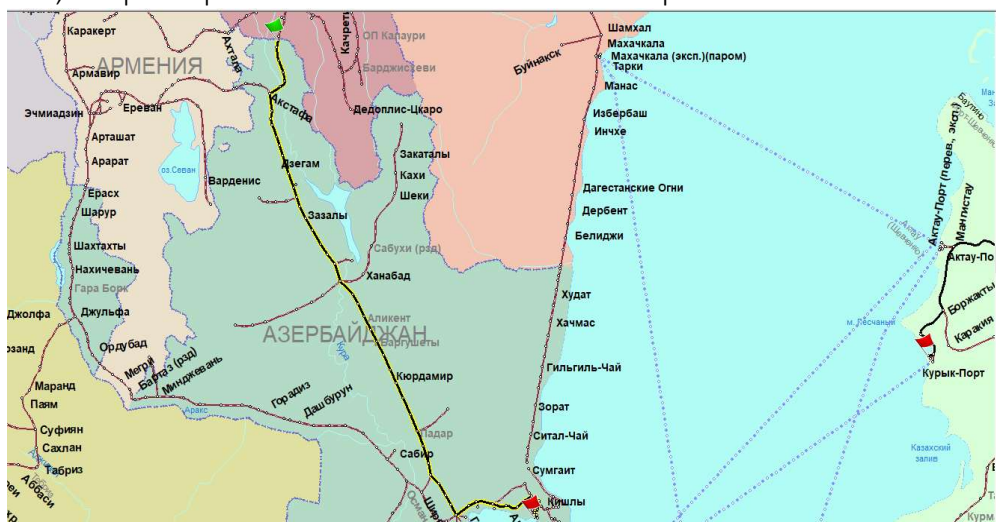
(Прейскурант 10-01)

Код ГНГ 10011900

Страна	Напр.	Расстояние	ВИД	Пров. пл.	за 1т	Охрана	Доп.сборы	Итого без НДС	НДС	Итого	за 1т (без НДС)	за 1т	Валюта
Казахстан	→	3170 (TP4 3170)	ETT	3010,80	50,18	0	4,00	3014,80	0,48	3015,28	50,25	50,25	CHF
Казахстан	←	3170 (TP4 3170)	ETT	1268,00	0	0	0	1268,00	0	1268,00	0	0	CHF
Итого		6340		4278,80	71,31	0	4,00	4282,80	0,48	4283,28	71,38	71,39	CHF
		6340		4278,80	71,31	0	4,00	4282,80	0,48	4283,28	71,38	71,39	CHF

Picture 3. The freight charge on the route of st. Dostyk - port of Kuryk (Kazakhstan)

The name of the cargo: wheat, cargo code according to UTSNC (Uniform tariff and statistical nomenclature of cargo) 011005; The cargo code for HCN (Harmonized cargo nomenclature) is 10011900, tariff class - 2, container - 20 feet, rolling stock - platform. Picture 5 shows the calculations for determining the freight charge on the railways of the Republic of Azerbaijan. It should be noted that in the port of Baku –Torgovaya Prystan, containers are being reloaded from maritime transport to railway transport. That is, the presented international route is multimodal, it is participate in land and sea modes of transport.

Picture 4. The route of the station Baku –Trade Pristan — Beyuk-Kiasik, (Azerbaijan)

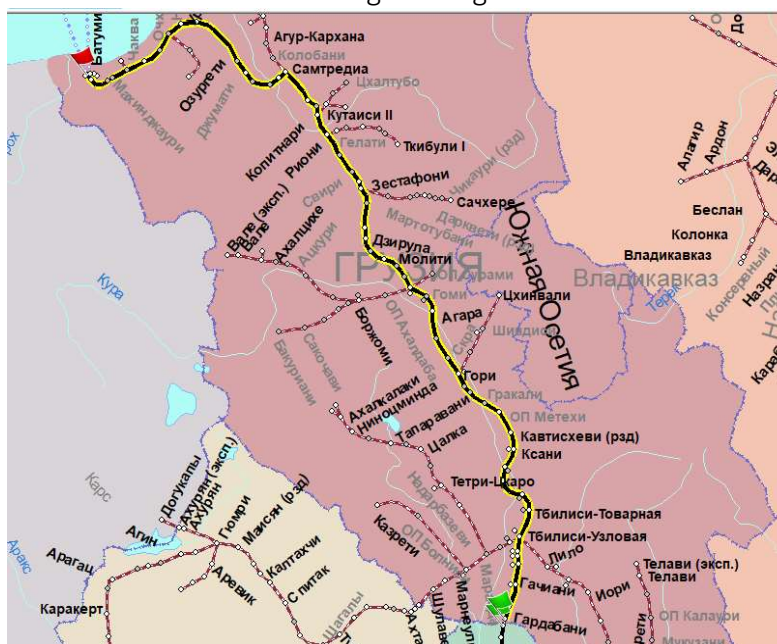
Picture 5 shows the calculations for determining the freight charge on the railways of the Republic of Azerbaijan in supranational currency, Swiss franc.

Станция отправления 547302 Баку-Торговая Пристань (Азербай)		Станция назначения 558701 Бюк-Кярик (эксп.) (Азербайджанские ж. д.)	
Страна Азербайджан		Страна Азербайджан	
Страна назначения Грузия			
Груз			
Код ЕТСНГ 011005			
Пшеница			
Тарифный класс (Прейскурант 10-01)		2	
Код ГНГ 10011900			

Страна	Напр.	Расстояние	ВИД	Пров. пл.	за 1 т	Охрана	Доп.сборы	Итого без НДС	НДС	Итого	за 1 т	за 1 т	Валюта
				Пров. пл.	Пров. пл.						(без НДС)		
Азербайджан	→	429	ТП СНГ	947,40	15,79	0	0	947,40	0	947,40	15,79	15,79	CHF
Азербайджан	←	429	ТП СНГ	257,40	0	0	0	257,40	0	257,40	0	0	CHF
Итого		858		1204,80	20,08	0	0	1204,80	0	1204,80	20,08	20,08	CHF
		858		1204,80	20,08	0	0	1204,80	0	1204,80	20,08	20,08	CHF

Picture 5. Freight charge on the route of Baku - Trade Pristan - Beyuk-Kiasik, Azerbaijan

Pictures 6, 7 show the route of the container train on the railways of the Republic of Georgia and calculations to determine the freight charge in Swiss francs.

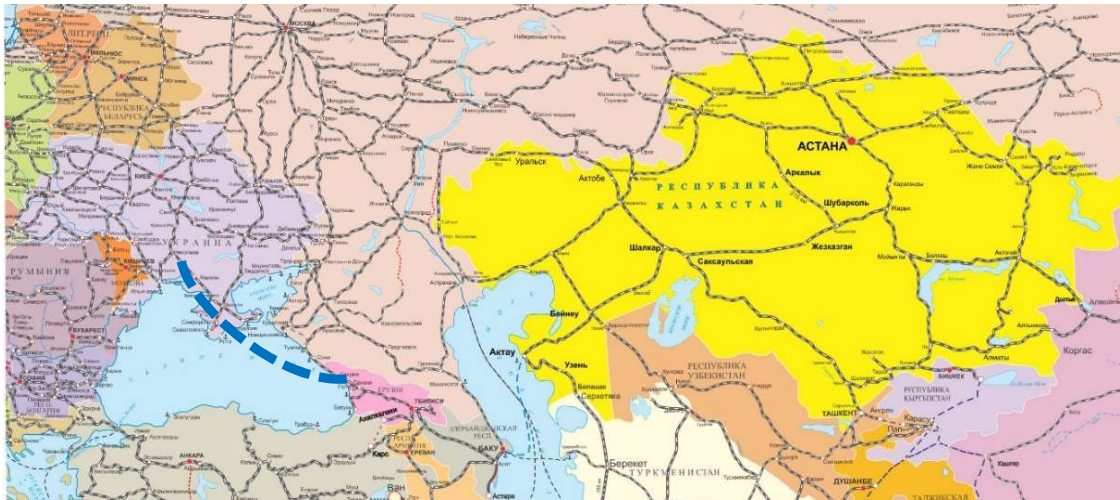
Picture 6. The route of the station Gardabani - port of Batumi - exp. (Georgia)

Станция отправления 563606 Гардабани (эксп.) (Грузинская ж. д.)		Станция назначения 579905 Батуми (паром, эксп. на Варну) (Грузинская ж. д.)	
Страна Грузия		Страна Грузия	
Страна назначения Болгария			
Грузовой скоростью			
Груз			
Код ЕТСНГ 011005			
Пшеница			
Тарифный класс (Прейскурант 10-01)		2	

Страна	Напр.	Расстояние	ВИД	Пров. пл.	за 1 т	Охрана	Доп.сборы	Итого без НДС	НДС	Итого	за 1 т	за 1 т	Валюта
				Пров. пл.	Пров. пл.						(без НДС)		
Грузия	→	396 (ТР4 396)	ГР	740,30	12,34	0	0	166,43	0	906,73	15,11	15,11	CHF
Грузия	←	396 (ТР4 396)	ГР	181,30	0	0	0	15,99	0	197,29	0	0	CHF
Итого		792		921,60	15,36	0	0	182,42	0	1104,02	18,40	18,40	CHF
		792		921,60	15,36	0	0	182,42	0	1104,02	18,40	18,40	CHF

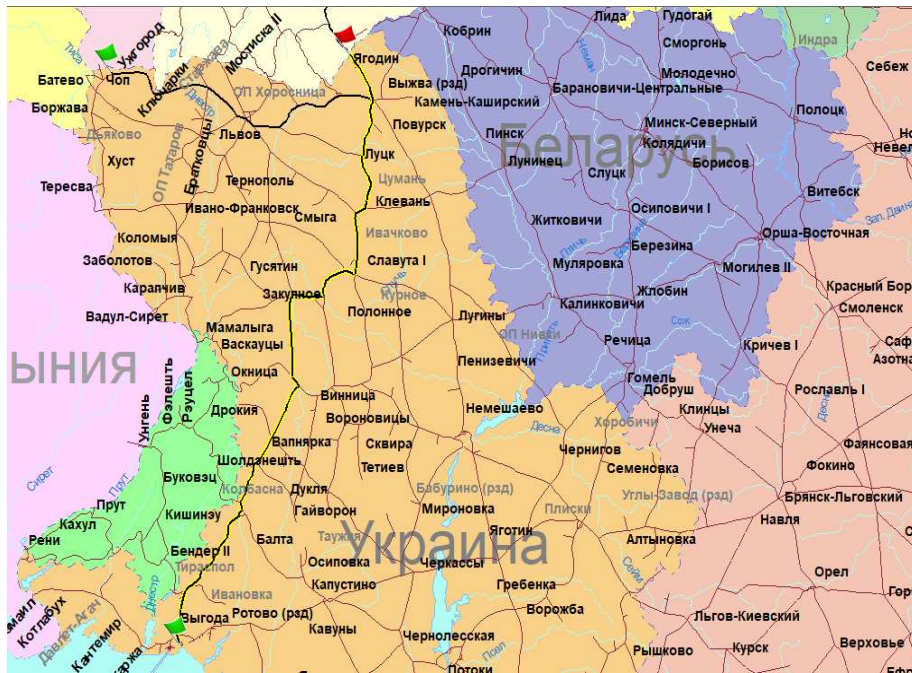
Picture 7. Freight charge on the route of the station Gardabani - port of Batumi exp., Georgia

The route of the freight train from the port of Batumi (Georgia) follows to the port of Odessa (Ukraine). The length of the sea section of the route is 1040.0km. In the port of Odessa, containers from sea transport are transferred to rail.

Picture 8. The route of the freight train port of Batumi (Georgia) - port of Odessa (Ukraine)

Further, the route of the freight train follows from Odessa station to Yagodin station, by railways of the Republic of Ukraine. The route and calculations to determine the freight are shown in pictures 9, 10.

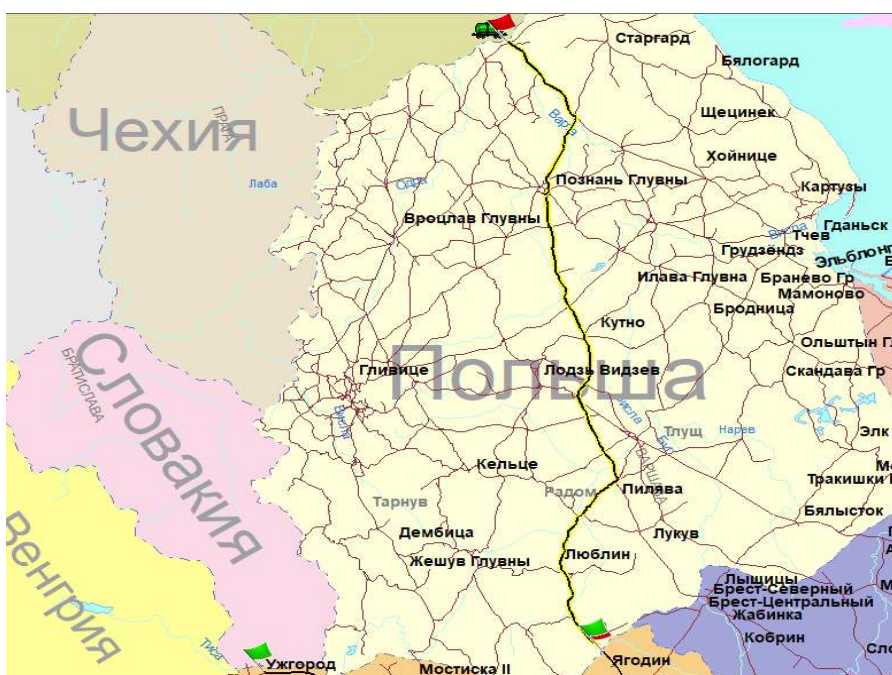
Picture 9. The route of the st.Odessa - st.Yagodin, Ukraine

Станция отправления 400216 Одесса-Главная (Одесская ж. д.)	Станция назначения 351503 Ягодин (эксп. ПКП) (Львовская ж. д.)
Страна Украина	Страна Украина
Страна отправления Украина	Страна назначения Польша
Грузовой скоростью	
Груз	
Код ЕТСНГ 011005	
Пшеница	
Тарифный класс 2	
(Прейскурант 10-01)	

Страна	Напр.	Расстояние	ВИД	Пров. пл.	за 1 т	Охрана	Доп.сборы	Итого без НДС	НДС	Итого	за 1 т (без НДС)	за 1 т	Валюта
Украина	→	932	ТР УЗ	500,77	8,35	0	36,03	536,80	0	536,80	8,95	8,95	CHF
Украина	→	932	ТР УЗ	132,74	0	0	34,27	167,01	0	167,01	0	0	CHF
Итого		1864		633,51	10,56	0	70,30	703,81	0	703,81	11,73	11,73	CHF
		1864		633,51	10,56	0	70,30	703,81	0	703,81	11,73	11,73	CHF

Picture 10. The freight charge on the route of st.Odessa - st.Yagodin, Ukraine

Picture 11 shows a diagram of the route by railways Republic of Poland, st.Dorohusk - st.Kostshin, the length of the route is 744.0km. Freight charge is determined by the method of the Unified Transit Tariff. Freight charge is 513,0ChF (Table 1).

Picture 11. The route of the st.Dorohusk - st.Kostshin, Poland

The results of calculations of freight on the route of multimodal freight traffic in tabular form (Table 1).

Table 1. Definition of freight under the scheme with a tariff fracture

№	Destination stations	Tariff distance, km	Freight charge, ChF
1	st. Dostyk - port Kuryk, Kazakhstan	3170,0	4283,28ChF
2	port Kuryk - port Batumi, Caspian Sea	511,0	815,84ChF (823,0\$)
3	st. Baku - Torgovaya Pristan - Beyuk-Kesik (exp.), Azerbaijan	429,0	1204,80ChF
4	st. Gardabani - port Batumi (Poti), Georgia	396,0	1104,02ChF
5	port Batumi (Poti), (Georgia) – port Odessa, Black Sea (Ukraine)	1040,0	1169,73ChF (1180,0\$)
6	st. Odessa - st. Yagodin, Ukraine	932,0	703,81ChF
7	st. Dorohusk (PKP) - st. Kostrzyn (exp.), Poland	744,0	513,0ChF
8	The length of the intermodal route	5671,0	7808,91ChF
9	The length of the sea route	1551,0	1985,57ChF (2003,0\$)
10	The length of the multimodal route	7222,0	9794,48ChF

Table 2 compares the definition of the charge by the method with the tariff fracture and by the method of the through shoulder. Calculations show that the use of the end-to-end arm technique makes it possible to obtain an economic effect in the amount of 3866.91ChF (9794.48 - 5927.57).

Table 2. Comparison of freight charge on route st. Dostyk - st. Kostshin, ChF

№	Destination stations	Tariff distance, km	Freight charge, ChF	
			according to the tariff fracture scheme	according to the through shoulder scheme
1	st. Dostyk - port Kuryk, Kazakhstan	3170,0	4283,28	-
2	port Kuryk - port Batumi, Caspian Sea	511,0	815,84 (823,0\$)	-
3	st. Baku - Torgovaya Pristan - Beyuk-Kesik (exp.), Azerbaijan	429,0	1204,80	-
4	st. Gardabani - port Batumi (Poti), Georgia	396,0	1104,02	-
5	port Batumi (Poti), (Georgia) – port Odessa, Black Sea (Ukraine)	1040,0	1169,73 (1180,0\$)	
6	st. Odessa - st. Yagodin, Ukraine	932,0	703,81	-
7	st. Dorohusk (PKP) - st. Kostshin (exp.), Poland	744,0	1026,0	-
9	The length of the intermodal route	5671,0	7808,91	3942,0
10	The length of the sea route	1551,0	1985,57 (2003,0\$)	1985,57 (2003,0\$)
11	The length of the multimodal route	7222,0	9794,48	5927,57

Now we will present the definition of freight on the route of a container train in the system of international freight traffic in supranational currency (Table 3).

Table 3. Comparison of freight on route st. Dostyk - st. Kostshin, €^N

№ n/n	Destination stations	Tariff distance, km	Freight charge, € ^N	
			according to the tariff fracture scheme	according to the through shoulder scheme
1	st. Dostyk - port Kuryk, Kazakhstan	3170,0	3726,45	
2	port Kuryk - port Batumi, Caspian Sea	511,0	709,78	-
3	st. Baku - Torgovaya Pristan - Beyuk-Kesik (exp.), Azerbaijan	429,0	1048,17	-
4	st. Gardabani - port Batumi (Poti), Georgia	396,0	960,49	-

5	port Batumi (Poti), (Georgia) – port Odessa, Black Sea (Ukraine)	1040,0	1017,66	
6	st. Odessa - st. Yagodin, Ukraine	932,0	612,31	-
7	st. Dorohusk (PKP) - st. Kostshin (exp.), Poland	744,0	892,62	-
8	The length of the intermodal route	5671,0	6793,75	3429,54
9	The length of the sea route	1551,0	1727,44 (2003,0\$)	1727,44 (2003,0\$)
10	The length of the multimodal route	7222,0	8521,195	5156,98

The economic effect of introducing the end-to-end leverage technique in determining the fare on the route of st. Dostyk - st. Kostshi will be 3,866.91ChF or 3,364.215€^N for one shipment (container). This route is laid on the railways of the countries participating in the intermodal communication (the Republic of Kazakhstan, the Black Sea, the Republic of Azerbaijan, the Republic of Georgia, the Black Sea, Ukraine, Poland). Based on one million tons of cargo being transported, the revenues to the budget of the countries participating in international freight traffic will be:

$$16666,667 * 3866,91 = 64\,448\,474,22 \text{ ChF}$$

$$16666,667 * 3364,215 = 56\,070\,144,238 \text{ €}^N$$

The proposed method of determining the charge on the through-shoulder scheme in multimodal communication showed that the use of the through-shoulder method in the international transportation system reduces the freight charge and makes it possible to attract potential customers of multimodal transportation.

References:

1. Zh.M. Kuanyshbayev. Supranational currency EvroNur (EvroNur). Certificate of state registration of rights to the object of copyright. The entry in the register No. 1928 of November 12, 2014.
2. Zh.M. Kuanyshbayev. Logistics in transport. Monograph. Palmarium Academic Publishing is a trademark of: LAP LAMBERT Academic Publishing GmbH & Co. KG. Heinrich –Bocking –Str. 6-8, 66121 Saarbrücken, Germany, 2015. 247 p. Тираж – 100 экз.
3. Zh.M. Kuanyshbayev, M.I. Arpabekov. Projection of Logistic Schemes in Intermodal Communications. Journal of Applied Economic Sciences, Romania, Volume XII, Winter, 2018, №4, Scopus, IF=0.655, p.112-128. ISSN-L 1843-6110. ISSN 2393-5162.
4. Zh.M. Kuanyshbayev. Logistics of the pass-through route from st. Astana to st. Muuga. Science and world, international scientific journal, № 8 (60), 2018, WOS, IF=0,325. P.39-45.
5. Zh.M. Kuanyshbayev, Ybray A. Structuring cash flows based on the model of forfaiting for the grain transportation. Science and world. International scientific journal, № 5 (69), 2019, Vol. II. WOS, IF=0,325. P.40-45.
6. Zh.M. Kuanyshbayev, Suyunbayev Sh.M., Masharipov M.N. A study of locomotive components in intermodal and unimodal transportation. Science and world. International scientific journal, № 6 (70), 2019, Vol. I. WOS, IF=0,325. P.43-50.

Legal Sciences

Жеке өмірге араласпау құқығы және оны қылмыстық процесте қорғау

Капсалимов К.Ж

к.ю.н., профессор «Тұран-Астана», Университеті . Астана қаласы , Қазақстан Республикасы

Бабамуратова Г.А

«Тұран-Астана», Университеті . Астана қаласы , Қазақстан Республикасы

Түйіндеме. Бұл мақалада заңсыз ақпаратты алудың қазіргі таңдағы мәселелерә қарастырылған. Адамның жеке өмірі туралы оның жеке немесе отбасы құпиясын құрайтын мәліметтерді оның келісімінсіз заңсыз тарату жеке немесе отбасылық құпияны құрайтын ақпаратты жария етуге әкеп соғады, нәтижесінде олар бөгде адамның меншігіне айналады.

Resume. This article deals with the current problems of obtaining illegal information. Illegal dissemination of information about a person's personal life, which constitutes his personal or family secret, without his consent, leads to the disclosure of information constituting a personal or family secret, as a result of which they become the property of an outsider.

Жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қылмыстық-құқықтық қорғау мәселелеріне қызығушылықтың күрт артуына қарамастан, қазіргі уақытта жеке және отбасылық өмірдің құпиясы болып табылатын ақпаратты қылмыстық-құқықтық қорғаудың шектері туралы мәселе отандық ғылымда жан-жақты қарастырылмаған.[1]

Ақпаратты жеке немесе отбасылық өмірдің құпиясы ретінде жіктеудің құқықтық критерийлері анықталмаған. Қылмыстық-құқықтық қорғау объектісі ретінде жеке өмірге қол сұғылмаушылықты және оның қоғамдық мүдделермен байланысын түсінудің концептуалды тәсілі де түпкілікті әзірленбеген.

Сондай-ақ, жеке өмірді қорғау тұрғысынан Қазақстандық қылмыстық заңнаманың еуропалық заңнамаға сәйкестігі мәселесі іс жүзінде зерттелмеген - және шын мәнінде, адам құқықтары мен бостандықтарының Еуропалық стандарты Қазақстанда әлі әрекет етпейді. Бұл мәселе өте маңызды, өйткені адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың шешімдері «жеке және отбасылық өмірдің құпиясы» деген абстрактілі ұғымды нақты, ресми құқықтық мазмұнмен толтырады.[2]

Конституцияның 4-бабының 3-тармағында жарияланған еліміз ратификациялаған халықаралық шарттардың ішкі заңнамаға қарағанда басымдылығы қағидасы Қазақстанның тең құқылы қатысушы ретінде әлемдік қоғамдастыққа интеграциялануға ұмтылысын айғақтайды.[3]

Сонымен бірге 1950 жылы қабылданған Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық конвенцияда азаматтардың өз құқықтарын қосымша қорғауға мүмкіндігі қарастырылған. Осы конвенцияға сәйкес құрылған Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот оны өз мемлекеттерінде тиісті деңгейде алмаған адамдарды қорғауды қамтамасыз етеді. Осылайша, аталған сотқа жүгіну критерийлерінің бірі құқық бұзушылықтар бойынша ішкі қорғау құралдарының таусылуы, яғни барлық сот инстанцияларының өтуі болып табылады.

Азаматтар мен ұйымдардың құқықтарын, оның ішінде коммерциялық даулар бойынша қамтамасыз ету мемлекеттің міндеті болғандықтан, олардың құқықтарын халықаралық соттың қосымша қорғау мүмкіндігі мемлекеттің өзінің мүддесіне сай келеді.

Сондықтан Қазақстанның Еуропалық адам құқығы конвенциясына әлі қосылмай, Еуропа Кеңесіне мүше болмағаны таң қалдырады. Бұрынғы КСРО-дан Еуропа Кеңесіне Әзірбайжан, Армения, Грузия, Латвия, Литва, Молдова, Ресей, Украина, Эстония мүше.

Қазақстанның сот жүйесі әлі де өзінің даму және сот төрелігін жүзеге асырудың тиімді үлгісін анықтау сатысында екенін мойындау керек. Әлбетте, ауыр кеңестік кешегі әлі күнге дейін барлық құқық қорғау органдарын басынан өткеріп, әділеттілік бұдан тыс қалмағаны анық

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы кез келген адамға тиесілі, сондықтан ол бұл құқықпен өзін ерікті түрде шектей алады. Екінші жағынан, жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығына белгілі бір шектерге дейін кепілдік беріледі - егер адамның өзі басқалардың заңды құқықтары мен мүдделерін бұзбаған болса немесе жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын шектеуде заңды қоғамдық мүдде болған жағдайда.

Адамның жеке өмірі туралы оның жеке немесе отбасылық құпиясын құрайтын мәліметтерді оның келісімінсіз заңсыз жинау.

Адамның оның жеке немесе отбасылық өмірінің құпиясын құрайтын мәліметтерді жинауға келісімінің болмауы адамның мұндай ақпаратты беруден тікелей бас тартуынан, сондай-ақ ақпаратты жинау туралы хабардар етпеуінен көрінуі мүмкі. Сонымен қатар, адам біржақты және оң жауап бермеген жағдайда, ол туралы мәліметтерді жинау да қылмыстық маңызды деп есептелуі керек.

Адамның ол туралы мәліметтерді жинауға (және таратуға) келісім беруінің заңдық мәні белгілі бір жасқа жетуіне, қандай да бір психикасының бұзылуының болуына немесе басқа да жағдайларға тікелей байланысты емес. Отбасылық құпияны құрайтын мәліметтерді жинау (және тарату) кезінде мұндай әрекеттерді жасау мүдделері тікелей қозғалатын барлық отбасы мүшелерінің келісімін алу қажет. Дәл осындай ереже жеке құпияны құрайтын ақпаратқа, егер ол осы ақпаратты құпия деп санайтын және оны жинауды немесе таратуды қаламайтын басқа адамдармен қарым-қатынасқа қатысты болса, қолданылады.

Адамның жеке өмірі туралы ақпаратты, егер оны жинау мемлекет қауіпсіздігінің мүдделерін, халықтың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге, мемлекет қауіпсіздігін қорғауға бағытталған қажетті шара болып табылса, бұл ақпарат қатысты тұлғаның келісімінсіз алынуы мүмкін. ақпарат субъектілерінің құқықтары немесе басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтары, қылмыстардың жолын кесу. Егер құпия ақпаратты жинауға адамның келісімі талап етілмесе, онда мұндай ақпаратты жинаудың заңдылығы үшін Қазақстан Республикасының Конституциясымен, кепілдік берілген және де барлық ережелеріне сәйкес келетін шарттар мен талаптар орындалуы керек. Адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы Еуропалық конвенцияның 8-бабы және Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық соттың тиісті шешімдері. Соңғы жылдары сот тәжірибесінде адамның жеке өмірі туралы ақпаратты оның келісімінсіз, бірақ қолданыстағы заңнамаға сәйкес жинаудың заңдылығына күмән тудыратын жағдайлар жиі кездеседі. Объективті жағының міндетті белгісі ретінде әрекет тұрғысынан адамның жеке өмірі туралы ақпаратты жинау мағыналы немесе сигналдық ақпаратты қабылдау болып табылады (соңғысы - олардың жұмысын, жай-күйін немесе нақтылығын сипаттайтын техникалық құралдардың сигналдары). мүмкіндіктері) адамның ақпаратты қабылдаудың биологиялық құралдарын, техникалық немесе қабылдау бағдарламалық құралын пайдалану.

Заңсыз ақпаратты кез келген жолмен жинауға болады: жасырын, ақылға қонымды сылтаулармен немесе мекемелерде және басқа жерлерде құжаттарды қарау арқылы ашық түрде, көзбен көру немесе туыстарымен, көршілерімен, әріптестерімен, емдеуші дәрігермен

әңгімелесу арқылы. Әртүрлі ақпаратты жинау әртүрлі құжаттар мен осындай ақпаратты қамтитын басқа материалдарды ұрлау немесе көшіру деп қарастырылуы керек. Жеке немесе отбасылық құпияны құрайтын мәліметтерді жинау түріндегі әрекеттің ерекшелігі оның көбінесе жалғасатын сипатқа ие болуы болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сотының шешімдерінде жеке немесе отбасылық құпияны құрайтын ақпаратты заңсыз жинау қылмыстық маңызы бар әрекет ретінде тек жеке тұлғаларға қатысты ғана жүзеге асырылуы мүмкін екендігі атап өтіледі - мысалы, ол қоғамдық тәртіпті қорғау жөніндегі іс-қимыл туралы ақпарат жинау белгілеріне жатпайды. Құқық бұзушылардың шексіз шеңберін әшкерелеуге бағытталған[2].

Адамның жеке өмірі туралы оның жеке немесе отбасы құпиясын құрайтын мәліметтерді оның келісімінсіз заңсыз тарату жеке немесе отбасылық құпияны құрайтын ақпаратты жария етуге әкеп соғады, нәтижесінде олар бөгде адамның меншігіне айналады.

Ақпаратты таратуға екі тарап (кемінде екі адам) қатысады, сондықтан тарату ақпаратты беру және қабылдау ретінде ұсынылуы мүмкін және бұл әрекеттердің екеуін де екі түрлі субъектілер жүзеге асырады. Бұл әрекеттер жиынтығы (хабарландыру-қабылдау) бір мезгілде (бір мезгілде) жүзеге асуы мүмкін – мысалы, ақпаратты тікелей (ауызша) беру кезінде. Дегенмен, хабарландыру мен ақпаратты қабылдау арасында (мысалы, хат-хабарлама жіберу кезінде) уақыт аралығы болуы мүмкін.

Жеке немесе отбасылық құпияны құрайтын мәліметтерді таратқаны үшін қылмыстық жауаптылық адамның келісімі болмаған жағдайда ғана мүмкін болады. Бұл ретте адамның келісімі жеке немесе отбасылық құпияны құрайтын мәліметтерді жинау кезіндегі сияқты түсінілуі керек.

Жеке өмірге қол сұғылмаушылық адамның негізгі құқығы ретінде түсіндірілетін жағдайларда сөз бостандығы мен жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығын жүзеге асыру арасындағы құқықтық қайшылықтар сирек туындайды. Мұндай қақтығыстар жеке өмірді қорғайтын заң сөз бостандығын шектейді деп күмәнданатын кері жағдайда жиі кездеседі.

Адам құқықтары жөніндегі Еуропалық сот құпиялылық заңнамасы сөз бостандығына қайшы келетін жағдайларда жауап беруі тиіс үш сатылы сынақты тұжырымдады.[4]

Көпшілік алдында сөз сөйлеуде, көпшілікке көрсетілетін шығармада немесе бұқаралық ақпарат құралдарында жеке немесе отбасы құпиясын тарату адамның келісімін алғанына қарамастан қылмыстық әрекет болып табылады.

Мұндай жария ету митингте, жиналыста, конференцияда көпшілік алдында сөйлеген сөзінде жеке немесе отбасылық құпияны құрайтын мәліметтерді жария етуді білдіреді; көпшілікке қойылған туындыда – суретте, кескіндемеде, мүсінде, таспада немесе бейнежазбада; заңда көрсетілген ақпаратты теледидарда, радиода, баспасөзде жариялау және т.б. Сонымен бірге, құпия ақпаратты жария ету фактісінің өзі оны қабылдаған адамдардың санына қарамастан, қылмыстық жауапкершілікке әкеп соғады

1. Ключков В.Н. Неприкосновенность частной жизни в уголовном праве. Лекция. - Ставрополь: Ставропольсервисшкола, 2004. (2,5 п.л.)
2. О ратификации Казахстаном Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод (Кенжеғалиев Р.С., юрист)
3. О применении норм международных договоров Республики Казахстан
Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан от 10 июля 2008 года N 1. <https://adilet.zan.kz/rus/>
4. Бір жағынан, Қазақстан Республикасы мен екінші жағынан, Еуропалық Одақтың және оған мүше мемлекеттердің арасындағы кеңейтілген әріптестік пен ынтымақтастық туралы келісімді ратификациялау туралы Қазақстан Республикасының Заңы 2016 жылғы 25 наурыздағы № 475-V ҚРЗ <https://adilet.zan.kz>

Philosophical Sciences

THE EVOLUTION OF STATE-RELIGION RELATIONS IN KAZAKHSTAN

Mukan Aigerim Bolatovna

PhD student of Kazakh National University named after Al Farabi, Kazakhstan, Almaty

Shanbaeva Arailym Nurdygulovna

PhD student of Kazakh National University named after Al Farabi, Kazakhstan, Almaty

Annotation: The paper deals with topical issues of state-religious attitude in contemporary Kazakhstan. Today the state and religion are two essential elements of human nature that sustain and strengthen society. The history of the publicreligious relations formation in Kazakhstan is considered in the paper. Also the article analyses the religious situation in the country and the policy of the state in religious institutions. Overall, the article, based on current research gives approval, that the state-religious relations in Kazakhstan are developed according to the tolerance and understanding principles.

Key words: state, religion, multi-ethnicity, poly-religiosity, poly-confessional.

State-religious relations have acquired special relevance in modern Kazakhstan. The importance of state-religious relations in the past history and in our time is enormous. Religion and the state are two coexisting since antiquity as integral elements in people's lives. Each of these phenomena has its own characteristics: religion is the sphere of human spirituality associated with reality, eternal, not having limits and incomprehensible. Religion touches on the specific sacred side of his multifaceted spiritual life. The religion of people is conditioned by faith in salvation from the inevitable, the need for a righteous life. It is religion that asserts the main spiritual values, first of all about charity. a friend. It calls people to goodness, to a righteous life pleasing to God. Much of what strengthens public morality, morality and, accordingly, public order, as practice shows, depends on the level of religiosity in society. Religion provides great assistance to the state in the spiritual and moral education of citizens. The State is the main element of the political system. This is a political tool, which in its activities is focused on solving practical problems in the life of society. This is the realization of the powers and sovereignty of the country, the organization of public life, economy and social life, the spheres of education and culture. The creative power of the State is manifested in its functions that influence all vital spheres of public life. Thus, the objective nature of historical development determines the close relationship between religion and the state, the nature, content and evolution of their mutually conditioned relations. These relations in science are called "state-religious relations" [1]. They represent, in aggregate, historically evolving and changing multidimensional connections and relationships in the life of specific societies. State and religious relations in unity perform the most important integrating role within the social system.

State-religious relations in Kazakhstan have a long history of development. It should be noted that a certain stage in the history of Kazakhstan is characterized by restrictions and infringement of religion and religious activity. Independence, proclaimed with the collapse of the multinational power – the USSR, was for the former Soviet the republics are a turning point in their

distant historical destiny. Independence was the beginning of the transformation of society, carrying out deep socio-economic, political, spiritual transformations. This is the creation of its statehood on the anciently much-suffering Kazakh land. This is the formation and development of civil society and its institutions. It also determines the change of the worldview paradigm in the spiritual sphere of life – from the universally recognized postulate of Marxism-atheism towards religious orientation and freedom [2].

It was also the basis for the transformation of the entire system of state-religious relations that had developed in the country. The formation of new relations, the process of spiritual revival in independent Kazakhstan unfolded in the process of transformation of the social existence of society, taking into account all the best in its own history and the experience of the development of religious relations in advanced countries. The new state-religious relations in the Republic of Kazakhstan organically embodied the interaction of two trends coming from the depths of history: sacred, spiritual (religion) and earthly, secular (state). Relations between the state and religion have developed on based on new ideological imperatives. They were in practice truly constructive relationships. They united numerous ethnic groups and religions of Kazakhstan on the basis of the principles of tolerance, tolerance and active socio-political partnership. In the face of these relations, the polyethnic and poly-confessional society has received a reliable support in all spheres, especially in spiritual life. The purposeful activity of the political authorities played an important role in the revival of the national and religious traditions of the people of Kazakhstan. It is in the face of The President of the country believed that "without trust between people of different nationalities, without equality of all before the law, there will be no prosperity of the state, and hence, a happy life for ordinary people." She attached great importance to ensuring the sustainable and safe development of society, preserving peaceful interethnic and interreligious relations, the full exercise of political and religious freedom of all citizens of the country, solving problems of their relationships.

Since 1991, the Spiritual Administration of Muslims, created for the first time in the country, has been working

. The Law of the Republic of Kazakhstan "On Freedom of Religion and Religious Associations" (1992, 2011) was adopted and implemented. A truly democratic policy was consistently pursued in the country, uniting many ethnic groups and various religious associations in a secular Kazakh a society based on the principles of tolerance and tolerance. It was a decisive factor in the full realization of human rights and freedoms, including freedom of conscience and religion. The centuries-old connection of the historical and cultural tradition, interrupted in the development of religion and the religious consciousness of the people, was restored [4]. Kazakhstan, which is located at the junction of civilizations, has deep historical and spiritual roots. A lot of people have been formed and developed in this territory since ancient times different religions. The Eurasian continent is the border of two of the world's largest religions – Islam and Christianity. But before Christianity and before Islam, the territory of Kazakhstan was inhabited by tribes professing many other religions that peacefully coexisted. According to historical and archaeological facts, in ancient times the territory of modern Central Asia had its own urban culture. Where Zoroastrian, Buddhist, Nestorian and other temples in the same city peacefully coexisted. In the process of the historical development of humanity, religion was involved in political and social relations, since it can affect both a person individually, so it is for society as a whole. The consequence of this is a close connection between religion and political power, since political power is achieved and maintained through coercion, or by influencing the ideology of society and the spiritual worldview of a person. Currently, ideological manipulation of public consciousness is not only ingrained, but also tends to grow. Religion is often an instrument in manipulating public consciousness, since it is ideology and the system of social institutions, and these spheres of public life are somehow connected with the State.

In the process of the historical development of humanity, religion has been involved in political and social relations, since it can affect both a person individually and society as a whole. The consequence of which is a close connection between religion and political power, since political power is acquired and maintained through coercion, or influencing the ideology of society and the spiritual worldview of a person. Currently, ideological manipulation of public consciousness is not only ingrained, but also tends to grow. Religion is often an instrument in manipulating public consciousness, since it is an ideology and a system of social institutions, and these spheres of public life are somehow connected with the state.

Modern Kazakhstan is a country of many national groups, cultures and religions. Kazakhstan is a truly multiethnic and multi-confessional state. Here representatives of more than 140 nations and 17 confessions. During the years of independence, Kazakhstan experienced a significant quantitative and qualitative growth of religious institutions. According to the Agency for Religious Affairs, at the beginning of 2010, they amounted to over 4,550 (against 670 in 1990), now there are more than 3,000 religious associations consisting of 17 denominations.

Currently, Islam is Hanafi the direction is experiencing a true revival, has acquired socio-political prestige and authority in society. The influence of Islam, Orthodox Christianity and other religious confessions of Kazakhstan on the moral, spiritual and social level of development of Kazakhstan's society is increasing. Their social and humanitarian activities, aimed at forming an atmosphere of peace and harmony in the country, fostering mutual respect and tolerance, permeated with humanism [5]. Our country is characterized by heterogeneity, the presence of various social, ethno-cultural and religious groups in its population. The ethnic, cultural and religious diversity that has developed in Kazakhstan is a reality of historical development. It is characteristic that today polyethnicity and polyreligion, poly-confessionality in Kazakh society are perceived as natural, calmly, without irritation. This is not a separating, but rather a spiritual benefit uniting and mutually enriching them, a huge socio-cultural advantage. In modern Kazakhstan, religious worldview, consciousness, cults and services are implemented without restriction. Religious denominations have the necessary opportunities for free exercise a variety of activities, including their own various socially significant events by language, culture and faith [6]. Significant socio-political and spiritual holidays – Nauryz, Easter, Eid al-Adha, Ramadan, Christmas and other customs and traditions of the peoples living in modern Kazakhstan are celebrated together at the proper level. In Kazakhstan, major world and traditional religious systems – Islam, Orthodoxy, Catholicism, Judaism, Buddhism and others - enjoy the greatest spread and influence in society.

The unity of the Kazakh society, as The President said, it is necessary to protect, protect and multiply. In this regard, it is important that the state be wise, flexible and consistent in the management of society and in solving emerging problems. Event in Zhanaozen in December 2011 showed that it is deeply ill-considered decisions, illegal actions and miscalculations of local authorities that can disrupt the social stability of interethnic and interfaith harmony in the country [7]. Of course, working in the field of religious relations, the state does not interferes in the internal affairs of religious communities. But it can take an active part in regulating their social relations by using only proven legal and democratic ways to improve their health. The situation in the sphere of social, interethnic and religious relations needs to be skillfully managed and directed more than ever. It should be accompanied by finding solutions adequate to the emerging social, interethnic and interfaith problems, not to let their development take its course. It is known that today, the state in the face of challenges – global threats of the 21st century. pays special attention to ensuring the security of the social system and citizens from the encroachment of internal and external destructive forces. The Republic of Kazakhstan pursues an identity policy aimed at the integration of various social, ethnic and religious communities, does not share the thesis of differences and disagreements and unacceptable contradictions between them [8]. She, of course,

will not allow any advantages no one on ethnic, religious or racial grounds. It takes a clear and consistent position on these issues in order not to give rise to resentment, disagreements, discord and conflicts.

By prioritizing the principle of common citizenship, the State guarantees the realization of citizens' rights to freedom of religion, conducts systematic work to implement equality of citizens regardless of their national and religious affiliation, actively involving them in creative processes in all areas of the country's life. It can be assumed that in a country in which the freedom of civil self-identification is a priority, the subsequent implementation of the principle that "no religion can be established as a state and mandatory", it is of great importance [9]. Moreover, now that hard work, knowledge and responsibility of a person are recognized in Kazakhstan as high values, equality of civil rights and freedoms, which form the basis of Kazakhstan's unity, are becoming almost of great importance. In his Message to the People of Kazakhstan "Strategy "Kazakhstan-2050": a new political course of the established state" (December 2012) and

In the program article "Twenty steps to the Universal Labor Community", the President of the country has outlined a new Development Strategy. It is formed as a new political course of the nation until 2050. The new course proceeds from the fact that the paradigm of the tasks that we have to solve in the long term in the context of the global challenges of the XXI century has changed qualitatively. Independent Kazakhstan today needs a new policy, a new ideology, a new system of values that adequately meets the dictates of the modern stage of historical development. This circumstance is due to the need for a nation to be competitive, ready for global economic confrontation.

The essence of the new political course is to ensure the sustainable development of the country in the 21st century in the rapidly changing historical conditions. The strategy involves the implementation of tasks in seven main areas of the political course, deep and large-scale modernization of the foundation the development of our state until the middle of the XXI century.

The State attaches great importance to the system and regularity in the activities aimed at strengthening interethnic and interfaith harmony. In all regions of the country the main directions and problems in this work are identified. There is an increasing active participation of NGOs, ethno-cultural and religious associations in the implementation of state policy on the tasks in within the framework of the national program "Strategy "Kazakhstan-2050" [11]. All this ultimately significantly stabilized the situation and contributed to the formation of a new socio-political situation in the religious sphere of the country. The interaction of state bodies and religious associations in the spiritual and educational spheres has significantly increased. and social spheres of society. The activities of the new leadership of the DUMA have significantly intensified, which, relying on the laws of the Republic of Kazakhstan and the country's policy in the field of religion, has begun to optimize work with society and state bodies. They are now actively working to improve the situation among the Muslims of the country. The unification of Muslims is strengthening in achieving such common goals as the welfare and unity of the country, the position of the Hanafi trend in the spiritual life of society, the orientation is strengthening lost believers in the right their direction and adaptations to traditional religious trends, etc. A concrete example is the work with followers of the Salafism movement in Atyrau. As a result, there has been a significant change in the spiritual life of the Muslim Umma of the region, there is a strengthening of the influence of its spiritual values on citizens. In this regard, the consolidation of the people is of particular importance Kazakhstan is not only around traditional, but also new spiritual values and goals that affirm the highest spiritual values. Undoubtedly, a difficult question arises about the natural revival of religion and the return to positive origins of spirituality.

Interfaith and interethnic harmony in the Republic of Kazakhstan is one of the necessary conditions for the integrity of the State and its progress on the path of democratic

transformations. Peaceful coexistence of representatives of various national and religious groups largely depends on state policy, and in this regard, the experience of Kazakhstan deserves attention. At the same time, Kazakhstan is part of the world community, which has faced modern challenges in the religious sphere, including the advent of radical Islam. The influence of destructive forces can complicate the situation in the republic. Due to the change in the religious situation in the country, there was a need to rethink the achievements of Kazakhstan on the way to creating a state of interfaith harmony and the miscalculations made when underestimating the challenges in the religious situation. Insufficient attention to the activities of destructive forces has led to their activation. The degree of influence of destructive religious organizations on socio-political life The Republic of Kazakhstan depends on the goals of these organizations: some of them act destructively on personality, putting the individual in a psychological dependence on the leadership of such an organization, controlling its activities and directing its actions and actions in the right direction for the organization; others can significantly influence the political life of the state, posing a threat to the preservation of the independence of the country. The latter include religious movements or groups, which have recently been united by the term "radical Islam". Radical Islamist groups include currents called "Wahhabis", "fundamentalists", "Salafists" and many others – all of them consider the creation of an Islamic caliphate on a vast territory, including modern Kazakhstan, to be the ultimate goal of their activities. In other words, the activity of radical Islamist groups and parties is aimed at overthrowing the existing political system in the republic by one method or another. As a result of the passive attitude of the government in the first years of the formation of the independent Republic of Kazakhstan to this problem and the insufficient religious literacy of the population, many citizens of Kazakhstan, especially representatives of the younger generation, fell under the influence of destructive religious forces. The problem required a comprehensive analysis, including the study of the current religious situation in the country, the existing legislation in the religious sphere and the development of proposals and recommendations. Thus, in the years of independence Kazakhstan's society has achieved unprecedented freedom, full-blooded and stable development in socio-political and spiritual terms. It manifested itself in aspirations for democracy, freedom, justice, cooperation, cultural pluralism, dialogue and the principles of mutual understanding and tolerance. Unshakable universal values

– interreligious tolerance, tolerance and harmony - began to gain dominant importance in society. The authority of religion, including Islam, has significantly increased. Mutual understanding and mutual respect between peoples and faiths they began to acquire a systemic character. In the practice of everyday life, democratic spiritual and moral values were manifested: humanity, understanding and respect for alien culture, customs and traditions, thoughts, beliefs, well-being and appearance of a person as common civic values. Having overcome ideological, ethno-religious intolerance during the years of independence, Kazakhstan avoided conflicts and discord in the interethnic and religious spheres. All this is a confirmation of the formation and development in Kazakhstan of a kind of the optimal model of state-religious relations based on the principle of tolerance. These are the objective results of the positive development of state-religious relations in the years of independent development countries.

References

- 1 Kosichenko, A.G. (Eds). (2001). Islam i khristianstvo: vozmozhnosti dukhovnoi konsolidatsii narodov Kazakhstana [Islam and Christianity: the possibilities of spiritual consolidation of the peoples of Kazakhstan]. Almaty: Institute of philosophy and politology MES RK [in Russian]; Nurtazina, N.D. (2000). Islam v istorii srednevekovogo Kazakhstana (istoriko-kulturolozhicheskoe issledovanie) [Islam in the history of medieval Kazakhstan (historical and cultural research)]. Almaty: Farabi [in Russian]; Baypakov, M. (1994). Khristianstvo v Kazakhstane v srednie veka

- [Christianity in Kazakhstan in the Middle Ages]. Iz istorii drevnikh kultov Srednei Azii — From the History of Ancient Cults of Central Asia. Tashkent [in Russian].
- 2 Sartayev, S.S. (Ed.) (1982). Istoriia gosudarstva i prava Kazakhskoi SSR [History of the state and law of the Kazakh SSR] (Vol. 1). Alma-Ata: Mektep [in Russian].
- 3 Istoriia Kazakhstana (s drevneyshikh vremen do nashikh dnei) [The history of Kazakhstan (from ancient times to the present day)] (1997) (Vol. 4, Pt. 2). Almaty: Atamura [in Russian].
- 4 Zimanov, S. (2009). Obshchestvennyi stroi kazakhov pervoi poloviny XIX veka i Bukeevskoe khanstvo [The social system of the Kazakhs in the first half of the XIX century and the Bukeev Khanate]. Almaty: Arys [in Russian].
- 5 Buryakov, Yu.F. (1998). K istorii khristianstva v Srednei Azii: XIX–XX vv. [On the history of Christianity in Central Asia: 19–20th centuries]. Tashkent: Uzbekistan [in Russian].
- 6 Degtyarev, Yu. M. (1999) Istoriia relihoznogo voprosa [History of a religious issue]. Relihiia i pravo — Religion and law, 2, 12 [in Russian].
- 7 Russkoe pravoslavie: Vekhi istorii [Russian Orthodoxy: Milestones in History]. (1989). Moscow: Politizdat [in Russian]
- 8 Sultangaliyeva, A.K. (2012). Vozvrashchenie islama v Kazakhstan [The return of Islam to Kazakhstan]. Almaty: «Altynbek Sarsenbauly» Found [in Russian].
- 9 Alimov, S.V. (2011). Problemy pravovogo statusa relihoznykh obedinenii v Respublike Kazakhstan [Problems of the legal status of religious associations in the Republic of Kazakhstan]. Evraziiskii yuridicheskii zhurnal — Eurasian Juridical Journal, 11(42) [in Russian].
- 10 O svobode veroispovedaniia i relihoznykh obedineniiakh: Zakon RK ot 15 yanvaria 1992 h. [On freedom of religion and religious associations: Law of the Republic of Kazakhstan dated January 15, 1992] (1992). Vedomosti Verkhovnoho Soveta Respubliki Kazakhstan — Bulletin of the Supreme Council of the Republic of Kazakhstan, 4, 84 [in Russian].
- 11 O svobode sovesti i relihoznykh orhanizatsiiakh: Zakon SSSR ot 1 oktiabria 1990 h. [On freedom of conscience and religious organizations: Law of the USSR of October 1, 1990]. (1990). Vedomosti Sezda narodnykh deputatov SSSR i Verkhovnoho Soveta SSSR — Bulletin of the Congress of People's Deputies of the USSR and the Supreme Soviet of the USSR, 41, 813 [in Russian].
- 12 Ivanov, V., & Trofimov, L. (1999). Relihii v Kazakhstane [Religions in Kazakhstan]. Almaty: VShPTs «Adilet» [in Russian].
- 13 Artemyev, A. (1990). Ateizm, relihiia, lichnost [Atheism, religion, personality]. Alma-Ata: Kazakhstan [in Russian].
- 14 Podoprigora, R.A. (2002). Gosudarstvo i relihoznye orhanizatsii. Administrativno-pravovye voprosy [State and religious organizations: Administrative issues]. Almaty: Arkaim [in Russian].
- 15 Artemyev, A.I. (2010). Svideteli lehovy Kazakhstana i Srednei Azii: istoriko-relihoovedcheskii analiz [Jehovah's Witnesses of Kazakhstan and Central Asia: Historical and Religious Analysis]. Almaty [in Russian].
- 16 Dzhalilov, Z.G. (2006). Islam i obshchestvo v sovremennom Kazakhstane [Islam and society in modern Kazakhstan]. Almaty: Daik-press [in Russian].
- 17 Dzhalilov, Z.G. (2017). Vozrozhdeniie relihii i formirovaniie gosudarstvenno-konfessionalnykh otnoshenii v sovremennom

- Kazakhstane [The revival of religion and the formation of state-confessional relations in modern Kazakhstan]. *Narody i religii Evrazii — Peoples and religions of Eurasia*, 3(12–13), 110–121 [in Russian].
- 18 Sultangaliyeva, A. (n.d.). *Evoliutsiia islama v Kazakhstane* [The evolution of Islam in Kazakhstan]. www.ca-c.org Retrieved from https://www.ca-c.org/journal/cac-05–1999/st_06_sultangal.shtml/ [in Russian].
- 19 Vilkovski, D. (2010). *Islam v postsovetском Kazakhstane: v poiske novykh reprezentatsii* [Islam in post-Soviet Kazakhstan: in search of new representations]. *The world of Islam: history, society, culture: II Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia — 2nd International sci. conference.* (pp. 149–163). Moscow: Mardzhani [in Russian].
- 20 Smagulov, K. (2011). *Sovremennaia religioznaia situatsiia v Kazakhstane* [The modern religious situation in Kazakhstan]. *Tsentrlnaia Aziia i Kavkaz — Central Asia and Caucasus*, 14(3), 51–73 [in Russian].
- 21 Zhumabayev, E.Zh. (n.d.). *Pravovye osnovy gosudarstvennoho rehulirovaniia deiatelnosti religioznykh obedinenii v Kazakhstane* [Legal basis of state regulation of religious associations in Kazakhstan]. www.parlam.kz Retrieved from <http://www.parlam.kz/ru/blogs/zhumabaev/Details/4/11088> [in Russian].

Chemical Sciences

CATALYTIC ISOMERIZATION OF HYDROCARBONS IN THE PRESENCE OF IONIC LIQUIDS

Aysun Ismayilli

Azerbaijan State Oil and Industry University, Chemical technology, Technology of organic substances and high molecular compounds

PhD Emirov Sabir

Azerbaijan State Oil and Industry University, Chemical technology, Technology of organic substances and high molecular compounds

Abstract

The properties of catalytic systems based on triethylamine hydrochloride-aluminum chloride ionic liquid with the presence of 2,3,5-triphenyltetrazole chloride and metal complexes were studied. It was determined that the ionic liquid containing 2,3,5-triphenyltetrazole chloride has a higher catalytic activity in the liquid phase isomerization reaction for n-alkanes and their mixtures.

The effect of sulfates and chlorides of d-metals on the catalytic activity of triethylamine hydrochloride-aluminum chloride ionic liquid was revealed. In this case, metal sulfates form a more efficient catalytic system than chlorides of these metals.

Key words: Ionic liquids, catalyst, isomerization, pentane, hexane.

The negative impact of vehicle emissions on the environment leads to the need to tighten standards for motor fuels, especially gasoline. This fact leads to the replacement of the use of high-octane additives in favor of non-aromatic components of motor gasolines, which are obtained in isomerization units and allow to replace part of the aromatic hydrocarbons.

Available isomerization catalysts ensure that the process is carried out at a sufficiently high temperature. Lowering the process temperature also reduces production costs, and low-temperature alloys of organic and inorganic salts—and ionic liquids—can allow the process to be carried out at lower temperatures.

Ionic liquids already show catalytic activity in the isomerization of n-alkanes at a temperature of 20-40°C, while solid aluminum chloride activates the process only at a temperature not lower than 90°C [1-4]. In addition to the presence of Lewis acids as a catalyst in the reaction, it is possible to have other compounds that help to improve the activity and selectivity of the catalyst [5-10].

The purpose of this work is to create and study a catalytic system for obtaining high-octane components of automobile gasoline based on chloraluminate ionic liquid containing triethylamine hydrochloride-aluminum chloride with the addition of a cocatalyst in the low-temperature isomerization of hydrocarbons.

Methods of analysis.

n-pentane, n-hexane and their 1:1 volume mixture were used as substrates. For the synthesis of the catalytic system, triethylamine hydrochloride (TEAHX) and anhydrous aluminum chloride were used in a 1:2 molar ratio, and cobalt sulfate was used as a cocatalyst.

The isomerization process was carried out in a stationary batch reactor made of stainless steel. Qualitative and quantitative analysis of the obtained products was carried out using Shimadzu GC-2010 Plus gas chromatograph.

Results obtained

First of all, the catalytic activity of triethylamine hydrochloride-aluminum chloride ionic liquid in the presence of 2,3,5-triphenyltetrazole chloride and metal complexes was studied. The composition of catalytic systems is given in the table.

All catalytic systems containing organic salts based on 2,3,5-triphenyltetrazole chloride showed high activity in the isomerization reaction of n-alkanes and their mixture compared to the control sample A-0, which included only ionic liquid.

The AT sample has the highest catalytic activity at a temperature of 60°C, a process time of 3 hours and a substrate:catalyst ratio of 2:1 (volume). In the isomerization reaction of the n-pentane-n-hexane mixture in the presence of the AT sample, the yield of the target isocomponents increases by 8% (mass) compared to the A-O sample.

Table1.
Composition of catalytic systems

Name	Composition		
A-0	Triethylamine hydrochloride 3,00g	Aluminum chloride 5.818g	-
ATK	Triethylamine hydrochloride 3,00g	Aluminum chloride 5.818g	Cobalt complex with 2,3,5triphenyltetrazolium chloride 0.023 mol/mol
ATM	Triethylamine hydrochloride 3,00g	Aluminum chloride 5.818g	copper complex 2,3,5triphenyltetrazolium chloride,0.023 mol/mol
ATA	Triethylamine hydrochloride 3,00g	Aluminum chloride 5.818g	Aluminum complex 2,3,5 triphenyltetrazolium chloride,0.023 mol/mol
AT	Triethylamine hydrochloride 3,00g	Aluminum chloride 5.818g	2,3,5triphenyltetrazolium chloride,0.023 mol/mol

Table2- presents catalytic systems synthesized on the basis of triethylamine hydrochloride - aluminum chloride ionic liquid with the addition of inorganic salts.

Table2.
Composition of catalytic systems

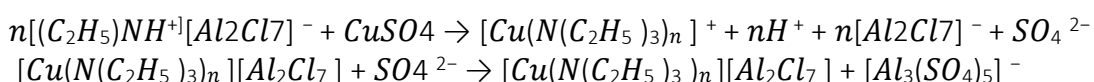
Name	Composition		
ASK	Triethylamine hydrochloride,3.00 g	Aluminum chloride 5.818 g	Cobalt sulfate 0.023 mol/mol
ASM	Triethylamine hydrochloride,3.00 g	Aluminum chloride 5.818 g	Copper sulfate 0.023 mol/mol
ASA	Triethylamine hydrochloride,3.00 g	Aluminum chloride 5.818 g	Ammonium sulfate 0.023 mol/mol

In the presence of copper sulfate, the conversion of n-hexane increases from 60% to 83% at 60°C, which is the best result. A-0 and ASA systems have the highest selectivity for isobutane. The lowest values of these indicators correspond to a temperature of 60°C for ASM and ASK samples. At 60°C, all catalysts have practically the same selectivity for isopentanes (25%), while this figure is slightly lower for the control sample.

The catalytic system based on ionic liquid with the addition of copper sulfate shows the highest selectivity towards isohexanes at 40°C and 60°C, and this indicator decreases with increasing temperature.

By adding copper sulfate at 60°C, the selectivity of the ionic liquid-based catalyst increases by 6.5% compared to the sample without salts added. The optimal process temperature for the considered catalytic systems was 60°C. The presence of copper sulfate helps to increase the total yield of i-C5 and i-C6 target products to 19%, and the presence of cobalt and ammonium sulfates to 11%.

During the experiment, it was determined that metal sulfates, when added to the ionic liquid, form a more efficient catalytic system than the chlorides of these metals. Ionic liquids, which are polar solvents, are mediums that easily separate salts into cations and anions, so it is possible to form a complex between the components during the synthesis of the catalytic system. This fact is confirmed by the data obtained as a result of the study of catalytic systems using IR spectrometry. Based on the ability of amine compounds to form complex compounds, the reaction scheme for the formation of triethylamine hydrochloride complex with copper can be presented as follows:

Unbonded hydrogen ion H⁺ creates additional acidity in the environment and has a positive effect on the catalytic properties of the system.

RESULT

1. The properties of triethylamine hydrochloride-aluminum chloride ionic liquid-based catalytic systems in the presence of 2,3,5-triphenyltetrazole chloride and metal complexes were studied. It was determined that 2,3,5-triphenyltetrazole chloride allowed ionic liquid has higher catalytic activity in the liquid phase isomerization reaction for n-alkanes and their permits. , substrate:catalyst ratio 2:1(v/v).
2. Sulfates and chlorides of d-metals affect the catalytic activity of triethylamine hydrochloride-aluminum chloride ionic liquid. In this case, metal sulfates form a more catalytic system than chlorides of these metals. The best promoter effect of metal sulfates can be explained by their complete polarity.

Literature

1. Kustov L. M., Ionic liquids as catalytic medium / Kustov L. M., Vasina T. V., Ksenofontov V. A. // Russian chemical journal. — 2004, vol XLVII1. - No. 6. — p. 27
2. Kustov L. M. Ionic liquids — a breakthrough into a new dimension? // Chemistry and life. 2007. No. 11. P. 36-41
3. Chervakov O. V. Burinistr, O. S., Sverd1ikovs'ka, V. H. Shapka Ionic liquids for promising ion- conducting polymer materials of electrochemical devices // Palmeri journal, 2008. Vol. 30, No. 1. C. 5-13
4. Jinshe Chen, Lingbin Yang, Wenbo Zhou, Lijun Zhu, Yulu Zhou, Yuzhi Xiang, Daohong Xia. Dicationic Ionic Liquid: A Novel Method for Improving the Isomerization Degree of n-Pentane. *Energy & Fuels* **2018**, 32 (4) , 5518-5526.
5. Бурдакова Е.С. Исследование каталитической активности и кинетики закоксовывания и регенерации нанесенных катализаторов изомеризации на основе ионных жидкостей/

- Е.С. Бурдакова, В.В. Петров // Нефтепереработка и нефтехимия. Научно-технические достижения и передовой опыт. – 2017. - №11
6. Ignatiev N. In. Welz-Biermann U., Wilner H. promising New ionic liquids // Ross. chem. Sib. (Journ. ROS. chem. Ob-VA inn. D. I. Mendeleev). 2008. T. LII, No. 2, pp. 80-91
7. Weizhong Zheng, Wenxiu Xie, Weizhen Sun, Ling Zhao. Modeling of the interfacial behaviors for the isobutane alkylation with C4 olefin using ionic liquid as catalyst. *Chemical Engineering Science* **2017**, 166, 42-52.
8. Lun Pan, Jiawei Xie. Design and Synthesis of High-Density Diamondoid Fuels. 2020,,, 101-148.
9. John S.Wilkes, Properties of ionic liquid solvents for catalysis / J.S. Wilkes // Journal of Molecular Catalysis A: Chemical 214 (2004), p 11-17
10. Aslanov L. A., Ionic liquids in some solvents / L. A. Aslanov, M. A. Zakharov, N.. Abramychева. M.: Izd-vo MGU, 2005. — 272.

Graft polymerization of lauryl acrylate on the surface of polyethylene terephthalate track-etched membranes

Moldabayeva Madina

Student of Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, (Astana, Kazakhstan)

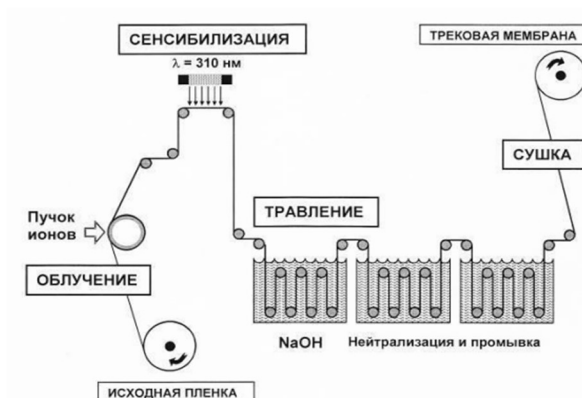
Annotation. The attention of many experts in the world is focused on the creation of surface modified materials [1-3]. It was found that chemical modification can be used to change the chemical properties of the surface, primarily its hydrophilicity and hydrophobicity. Physicochemical and chemical interactions of materials are carried out through the surface, and the nature of the surface layer is often crucial in processes such as catalysis, adsorption, filtration, etc. This can explain the great interest in surface modification of various materials. In this case, chemical bonding of various compounds on a solid carrier occurs, leading to the production of new materials with a number of properties that neither the carrier nor the grafted compound possessed. Track membranes, including those modified by various methods, are currently used in the processes of membrane catalysis, hydrogen energy, nanofiltration and separation of liquids, natural water purification and environmental pollution analysis, purification of liquids and gases, water purification from heavy metals, etc. [6] Sensors capable of detecting lower and lower concentrations heavy metal ions with greater accuracy and speed are necessary for effective water quality control and prevention of poisoning.

Keywords: polyethylene terephthalate, track-etched membranes, polymerization, lauryl acrylate.

Among the variety of membranes currently used, polymer track membranes (TM) occupy an important place, which are obtained by irradiation of polymer films with high-energy heavy ions, followed by chemical etching of the formed latent tracks to the formation of through pores [4]. Due to the small thickness and high uniformity of pores in size, TM are characterized by low resistance to the flow of the filtered medium, high selectivity of separation, low adsorption of solutes and ease of regeneration. Track membranes are lightweight (density 0.94-0.97 g/cm³), elastic and high-strength (tensile strength up to 210 kg/cm²) polymer films. The diameter of the pores varies from 0.015 to 10 microns, the thickness of the membranes ranges from 10 to 23 microns. The pore density (the number of pores per unit area of the membrane), depending on their diameter, ranges from 104 to 5 · 10⁹ cm⁻². The total porosity of the membranes, as a rule, does not exceed 10-15%. To obtain TM, polymers such as polyethylene terephthalate (PET), polycarbonate (PC), polypropylene (PP), polyimide (PI), polyvinylidene fluoride (PVDF) and polyethylene naphthalate (PENF) are most often used. PET and PC-based membranes are currently commercial products.

To create pores, the irradiated film is subjected to physicochemical treatment, including sensitization of latent tracks with ultraviolet light and chemical etching in an aqueous NaOH solution. To obtain a PET film with a thickness of 12 microns is used, chemical etching of the irradiated film is carried out at 85°C in an aqueous solution of chromium anhydride with a concentration of 1000 g / l according to the method [11]. In the works of foreign researchers, mainly PET-based TM and PC manufactured by Sterlitech Corporation (Wisconsin, USA) are used.

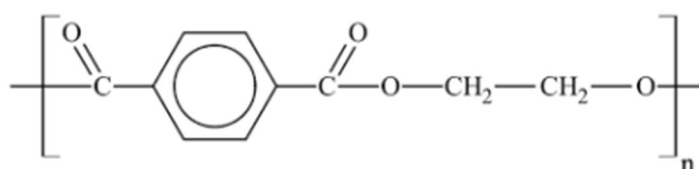
The production of track membranes includes 3 stages – (1) irradiation with accelerated heavy ions, (2) exposure to ultraviolet (UV) radiation, (3) etching.

At the first stage, during the passage of the polymer film, high-energy multicharged ions leave destruction zones along the trajectories of bombarding particles - latent (hidden) tracks. When irradiated with heavy ions in PET, there is a predominant rupture of the O–C bond between the residues of terephthalic acid and ethylene glycol and the formation of carboxyl groups in latent tracks. The diameter of the core of the track, where the polymer undergoes a deep transformation as a result of destruction, is several nanometers. The core is surrounded by a shell, where, along with destruction, macromolecules are crosslinking with the formation of bridges between aromatic rings and partial amorphization of the polymer [12]. The radiation-chemical processes occurring in the heavy ion track are very complex and have not yet been fully studied.

The first track membranes were obtained by bombarding dielectrics with nuclear fission fragments (natural uranium, californium-252) and subsequent chemical etching of dielectrics. The modern method of manufacturing track membranes based on the use of accelerated heavy ion beams was first developed under the leadership of G.N. Flerov at the Laboratory of Nuclear Reactions in Dubna [7]. Accelerated ion beams are not radioactive and have high energy, which, firstly, makes the technology safer, and secondly, allows you to vary the thickness of the membrane [6]. Subsequently, a technology for producing membranes with asymmetric pores was developed [8], their high performance and the formation of a thin selective layer in the manufacture of polycarbonate and polyethylene terephthalate were shown [9], "diode-like" properties were discovered in electrolyte-filled nanopores [10], techniques were developed to control the size and shape of pores in a wide range, the mechanism was described formation of such pores [10]. Among the polymers used for the manufacture of TM, polycarbonate (PC) and polyethylene terephthalate (PET) are the most common and studied.

Polyethylene terephthalate films (raw materials for the manufacture of track membranes) are obtained by molding from a melt followed by biaxial extraction, thermal fixation and crystallization. They have an amorphous-crystalline structure with a degree of crystallinity of about 40-45%. Polyethylene terephthalate is a polycondensation product of terephthalic acid and ethylene glycol.

The structural formula of polyethylene terephthalate

Products made of polyesters have high strength, chemical resistance, stability of mechanical properties over a wide temperature range [12]. The advantages of TM that distinguish them from other types of membranes include high pore uniformity in size, correct pore geometry, as well as high selectivity. In addition, it is possible to adjust the shape of the pore, the formation

of non-through holes (wells) or cross pores for special applications. The limitations of TM include their relatively low porosity (15-20%).

Chemical and physical modification of track membranes is applied from the point of view of solving two tasks: improving existing properties and expanding application areas. Membranes obtained on the basis of chemically and thermally resistant polymers, such as PET and PC, despite useful technological characteristics, have a relatively hydrophobic surface (the wetting angle of PET TM depends on many factors and is in the range of $\sim 60\text{--}75^\circ\text{C}$ [11]. The combination of hydrophobic sections of the chain and carboxyl groups that determine the negative charge of the TM surface causes high adsorption of diphilic ionogenic substances on the TM surface [12]. To increase productivity and reduce adsorption, the membrane surface is modified by various physical and chemical methods. The literature describes various variants of chemical modification, which are most often aimed at changing the hydrophobic-hydrophilic balance of the surface, for example, hydrophilization, hydrophobization.

The purpose of this work is to develop methods for creating composite materials based on polyester track membranes with grafting polymerization on the surface.

References:

1. Kumar, P.; Kim, K.H.; Bansal, V.; Lazarides, T.; Kumar, N. Progress in the sensing techniques for heavy metal ions using nanomaterials. *J. Ind. Eng. Chem.* 2017, 54, 30–43.
2. Cui, L.; Wu, J.; Ju, H. Electrochemical sensing of heavy metal ions with inorganic, organic and bio-materials. *Biosens. Bioelectron.* 2015, 63, 276–286.
3. Guidelines for Drinking-Water Quality, 4th ed.; World Health Organization: Geneva, Switzerland, 2011; pp. 383–385. ISBN 9789241548151.
4. Pierce, D.T.; Zhao, J.X. Trace Analysis with Nanomaterials; Wiley-VCH: Weinheim, Germany, 2015; p. 418. ISBN 978352763.
5. Dai, X.; Wu, S.; Li, S. Progress on electrochemical sensors for the determination of heavy metal ions from contaminated water. *J. Chin. Adv. Mater. Soc.* 2018, 6, 91–111.
6. Lu, Y.; Liang, X.; Niyungeko, C.; Zhou, J.; Xu, J.; Tian, G. A review of the identification and detection of heavy metal ions in the environment by voltammetry. *Talanta* 2018, 178, 324–338.
7. Abdulla, M.; Ali, A.; Jamal, R.; Bakri, T.; Wu, W.; Abdiryim, T. Electrochemical sensor of double-thiol linked PProDOT@Si composite for simultaneous detection of Cd(II), Pb(II), and Hg(II). *Polymers* 2019, 11, 815.
8. Brett, C.M.A.; Brett, A.M.O. *Electrochemistry: Principles, Methods, and Applications*; Oxford University Press: Oxford, UK, 1993; p. 464.
9. Huang, H.; Chen, T.; Liu, X.; Ma, H. Ultrasensitive and simultaneous detection of heavy metal ions based on three-dimensional graphene-carbon nanotubes hybrid electrode materials. *Anal. Chim. Acta* 2014, 852, 45–54.
10. Gao, C.; Yu, X.-Y.; Xu, R.-X.; Liu, J.-H.; Huang, X.-J. AlOOH-Reduced Graphene Oxide Nanocomposites: One-Pot Hydrothermal Synthesis and Their Enhanced Electrochemical Activity for Heavy Metal Ions. *ACS Appl. Mater. Interfaces* 2012, 4, 4672–4682.
11. Liu, X.; Yao, Y.; Ying, Y.; Ping, J. Recent advances in nanomaterial-enabled screen-printed electrochemical sensors for heavy metal detection. *TrAC Trends Anal. Chem.* 2019, 115, 187–202.
12. Zhao, W.; Ge, P.-Y.; Xu, J.-J.; Chen, H.-Y. Catalytic Deposition of Pb on Regenerated Gold Nanofilm Surface and Its Application in Selective Determination of Pb²⁺. *Langmuir* 2007, 23, 8597–8601.
13. Ouyang, R.; Bragg, S.A.; Chambers, J.Q.; Xue, Z.-L. Flower-like self-assembly of gold nanoparticles for highly sensitive electrochemical detection of chromium(VI). *Anal. Chim. Acta* 2012, 722, 1–7.

14. Wang, N.; Kanhere, E.; Miao, J.; Triantafyllou, M.S. Nanoparticles-modified chemical sensor fabricated on a flexible polymer substrate for cadmium(II) detection. *Polymers* 2018, 10, 694.
15. Gouveia-Caridade, C.; Brett, C.M.A. Strategies, Development and Applications of Polymer-Modified Electrodes for Stripping Analysis. *Curr. Anal. Chem.* 2008, 4, 206–214.

Pt/морденитсодержащие катализаторы процесса гидроизомеризации бензолсодержащих бензиновых фракций.

Гульгез Асадова

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности, Химическая технология, Технология органических веществ и высокомолекулярных соединений

к.х.н. Амиров Сабир

Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности, Химическая технология, Технология органических веществ и высокомолекулярных соединений

Резюме—Гидроизомеризация бензола является одним из перспективных процессов преобразования бензолных моторных топлив в экологически чистый метилциклопентан (МЦП) с октановым числом. С целью оптимизации состава катализатора исследовали выход основного продукта и его зависимость от кислотных свойств платины ($[\text{Pt}(\text{NH}_3)_4]\text{Cl}_2$ или H_2PtCl_6). Кислотные свойства поверхности модифицировали включением оксида алюминия в количестве 30-95 мас. Каталитическую активность измеряют при гидроизомеризации смеси циклогексана и бензола (20%) + н-гептана (80%) в проточном реакторе при 250-350°C, 1,5 МПа, $\text{H}_2:\text{CH} = 3:1$. ЖСЦ циклогексана составляет 6 часов, ЖОСС смешанного сырья — 2 часа, объем слоя катализатора — 2 см³, размеры гранул катализатора — 0,25–0,75 мм. Наиболее эффективным катализатором изомеризации циклогексана и н-гептана и гидроизомеризации бензола является платиносодержащий катализатор (0,3 % Pt), нанесенный на 30 % MOR и 70 % Al_2O_3 . В присутствии этого катализатора наибольшие выходы целевых продуктов изомеризации получают в интервале температур 280–310°C, термодинамически благоприятном для образования МЧК из бензола. Это свидетельствует о перспективности данного катализатора для гидроизомеризации бензолсодержащих бензиновых фракций. Поскольку предшественник платины удобен для коммерциализации катализатора, использование легкодоступного химического вещества H_2PtCl_6 делает привлекательным стоимость его производства в промышленных масштабах.

Ключевые слова: морденит, платиновые катализаторы, гидроизомеризация бензола.

Современные требования к качеству автомобильных бензинов касаются не только его эксплуатационных характеристик (октановое число, нагарообразующие свойства и др.), но и совместимости с окружающей средой. Действующие экологические нормы в отношении автомобильных бензинов жестко ограничивают концентрацию, в том числе товарных бензинов, ароматических углеводородов, бензола [1].

Перспективным процессом конверсии бензола является метилциклопентан (МЦП) [2], который является экологически чистым и является основным веществом для гидроизомеризации бензолсодержащих бензиновых фракций. В этом процессе конверсия бензола протекает более полно [2, 3].

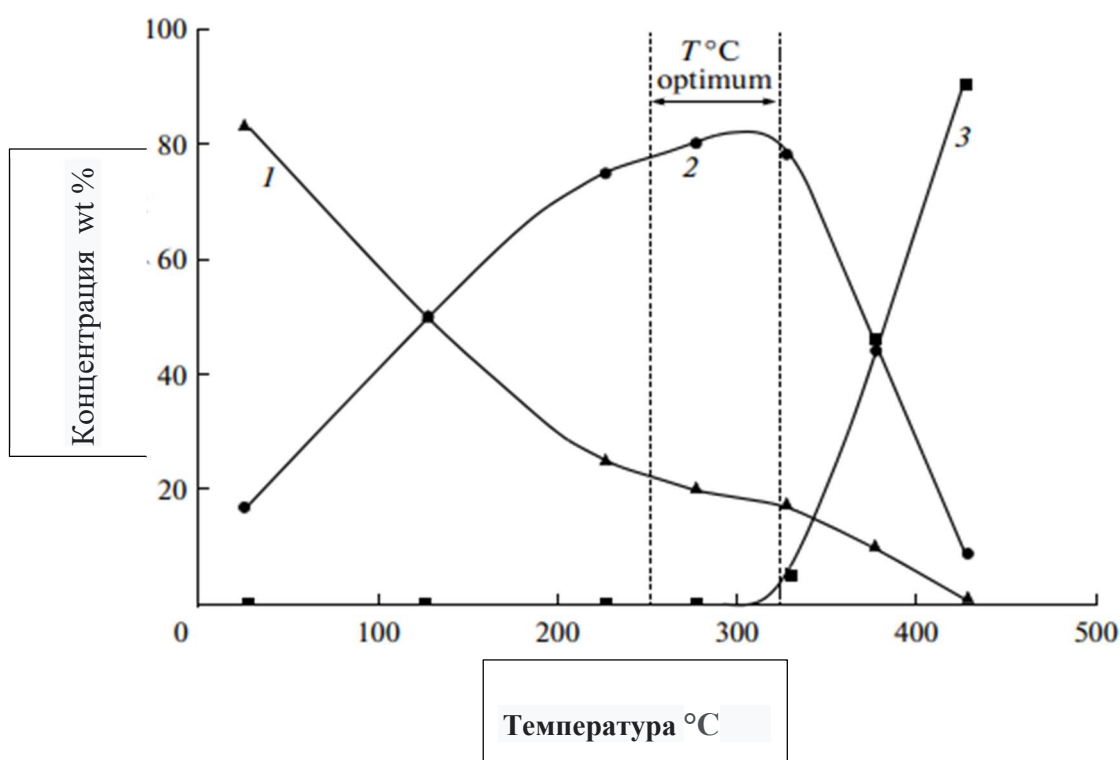
Гидроизомеризация бензола в циклогексан (ЦГ) с гидрированием и изомеризация в МЦП с более высоким октановым числом. На рис. 1 представлены данные, характеризующие состав смеси бензол + СН + МЦП [4]. Из этих данных делаем вывод, что оптимальная температура

образования МЧК находится в интервале 250–320°C, при котором максимальный равновесный выход МЧК составляет 80–82 %, а отношение МЧК/ЦГ составляет 4,0–4,6, что характеризует равновесную степень.

Платиносодержащие алканы и циклоалканы являются широко изучаемыми катализаторами гидроизомеризации бензола и его смесей. Платина откладывается на порах. твердые кислотные носители, а именно цеолиты [5, 6], сульфатированный кремнезем [7, 8] и оксид вольфрама [9]. Основным недостатком катализаторов является то, что вольфрам, представляющий собой оксид кремния, вызывает знон. Снижение производительности ГЦН и других жидких продуктов связано с нарушением баланса между кислотной и гидрирующей функциями катализатора [7-9].

Катализаторы при приготовлении цеолита в лаборатории, наиболее популярным является аминовый комплекс, дающий платину. $[\text{Pt}(\text{NH}_3)_4]\text{Cl}_2$ адсорбировался быстро и в больших количествах. При этом в качестве прекурсора платины используется платинохлористоводородная кислота H_2PtCl_6 .

Целью данного исследования была оптимизация кислотных свойств носителя катализатора путем добавления оксида алюминия в качестве связующего к цеолиту и выяснение зависимости производительности гидроизомеризации бензола катализатора от предшественника платины. ($[\text{Pt}(\text{NH}_3)_4]\text{Cl}_2$ и H_2PtCl_6).

Изображение. 1. Равновесные концентрации циклогексана (1), МЦП (2) и бензола (3). $P_{\text{H}_2}=1,2$ МПа, $P_{\text{B}}=0,15$ МПа

Опыт

Носителем катализатора был морденит (MOR) с силикагелевым модулем $\text{SiO}_2/\text{Al}_2\text{O}_3 = 20$ (Zeolyst International Co.). Цеолит преобразуется в форму Н прокаливанием при 450°C. Затем на цеолит наносят платину из раствора $[\text{Pt}(\text{NH}_3)_4]\text{Cl}_2$. Первый осадок платины не нагружают аммиаком путем предварительной влажной пропитки 1 н. аммиачным раствором Ph 10-11 (2% NH_3 от массы цеолита). Платину адсорбировали из ее раствора при комнатной температуре на цеолит.

Кислотность катализаторов регулировали разбавлением цеолита оксидом алюминия. Это было сделано путем добавления псевдобемита (Sasol Germany GmbH) к цеолиту в качестве связующего. После этого его прокаливали на воздухе при 500°C. Содержание смешанного морденита варьировало от 5 до 70 %. Носители будут обозначены как AMOR5–AMOR70, где А = оксид алюминия, MOR = морденит, а число означает содержание цеолита (MOR) в носителе.

Для приготовления катализаторов PtA/MOR и PtA/AMOR 30 платину наносили путем пропитки носителя амином $[Pt(NH_3)_4]Cl_2$ (символ А — PtA). Для приготовления катализаторов PtAc/AMOR5–70 и PtAc/Al₂O₃ платину собирали из раствора H₂PtCl₆. Содержание платины в катализаторах составляет 0,3%. Обозначения и составы исследованных катализаторов приведены в табл. 1. После нанесения платины все катализаторы высушивали при 120°C, а катализаторы, приготовленные с использованием амина платины, дополнительно прокаливали на сухом воздухе при 450°C в течение 3 ч.

Каталитические испытания проводились в проточном реакторе с неподвижным слоем и термопарной ячейкой. В реактор засыпают 2 см³ катализатора (размером 0,25-0,75 мм). После загрузки в реактор катализатор восстанавливают потоком очищенного водорода. Температуру постепенно повышают до 350°C (в течение 1 часа) и поддерживают на этом уровне в течение 1 часа. Катализаторы в процессе гидроизомеризации измеряют для двух типов сырья, т.е. циклогексана и смеси бензол+н-гептан (20:80 мас./мас.). Состав этой смеси такой же, как и состав бензола, входящего в состав риформата начальной стадии.

Температура кипения до 85°C. Испытания проводились при следующих условиях: T = 250–350°C, P = 1,5 МПа, H₂:CH = 3:1, ЧТС циклогексана 6 часов, ЧТС смеси сырья 2 часа. Продукты анализируют, направляя парогазовую смесь на хроматограф Цвет 800, снабженный капиллярной колонкой PONA/PIONA (J&W Scientific). Степень активности и селективности катализаторов связана с конверсией сырья и выходом целевого продукта. Кислотные свойства катализаторов изучали методом температурно-программируемой десорбции (ТПД) аммиака на хемосорбционном анализаторе AutoChem II 2920 Micromeritics с теплопроводностью. Все образцы перед измерением ТПД прокаливали при 500°C в течение 2 ч.

катализатор	Содержание Pt	поддержка композиции	предшественник Pt
MOR	–	H-Mordenite, 100%	–
Pt _A /MOR	0.3	H-Mordenite, 100%	[Pt(NH ₃) ₄]Cl ₂
Pt _A /AMOR-30	0.3	Al ₂ O ₃ , 70% H-Mordenite, 30%	
Pt _{Ac} /AMOR-70	0.3	Al ₂ O ₃ , 30% H-Mordenite, 70%	H ₂ PtCl ₆
Pt _{Ac} /AMOR-30	0.3	Al ₂ O ₃ , 70 % H-Mordenite, 30%	
Pt _{Ac} /AMOR-10	0.3	Al ₂ O ₃ , 90% H-Mordenite, 10%	
Pt _{Ac} /AMOR-5	0.3	Al ₂ O ₃ , 95% H-Mordenite, 5%	
Pt _{Ac} /Al ₂ O ₃	0.3	Al ₂ O ₃ , 100%	

Таблица 1. Состав и обозначения катализаторов

Выводы и обсуждение

Изомеризация циклогексана на катализаторах MOR и Pt/MOR

Катализаторы MOR и Pt/MOR были испытаны в изомеризации циклогексана для оценки изомеризационной активности цеолита и цеолита с 0,3 % Pt. Данные, характеризующие конверсию циклогексана, представлены в табл. 2 и на рис. 2.

Из этих данных следует, что введение платины значительно увеличивает активность катализатора: при 250°C конверсия циклогексана увеличивается с 11 до 74%, при этом селективность изомеризации остается на уровне 96-97%. Это температура, при которой достигается наибольший выход МКП на катализаторе Pt/MOR, который составляет 71 % (равновесный выход 75–76 %). Для катализатора MOR, не содержащего платины, выход МКП при 350°C составляет 42% при селективности изомеризации 81%.

В случае катализатора Pt/MOR повышение температуры реакции резко снижает выход МЦП, ниже 1% при 350°C и конверсии циклогексана, близкой к 100%. В этом случае снижение селективности изомеризации циклогексана в МЦП объясняется ускорением реакций раскрытия цикла, что связано с высокой кислотностью цеолита. В то же время из рис. 1 видно, что максимальный равновесный выход МКП составляет 80-82 %, а при 290-310 °C получается. Чтобы увеличить выход МСР, кислотные свойства катализатора можно оптимизировать путем включения оксида алюминия в носитель.

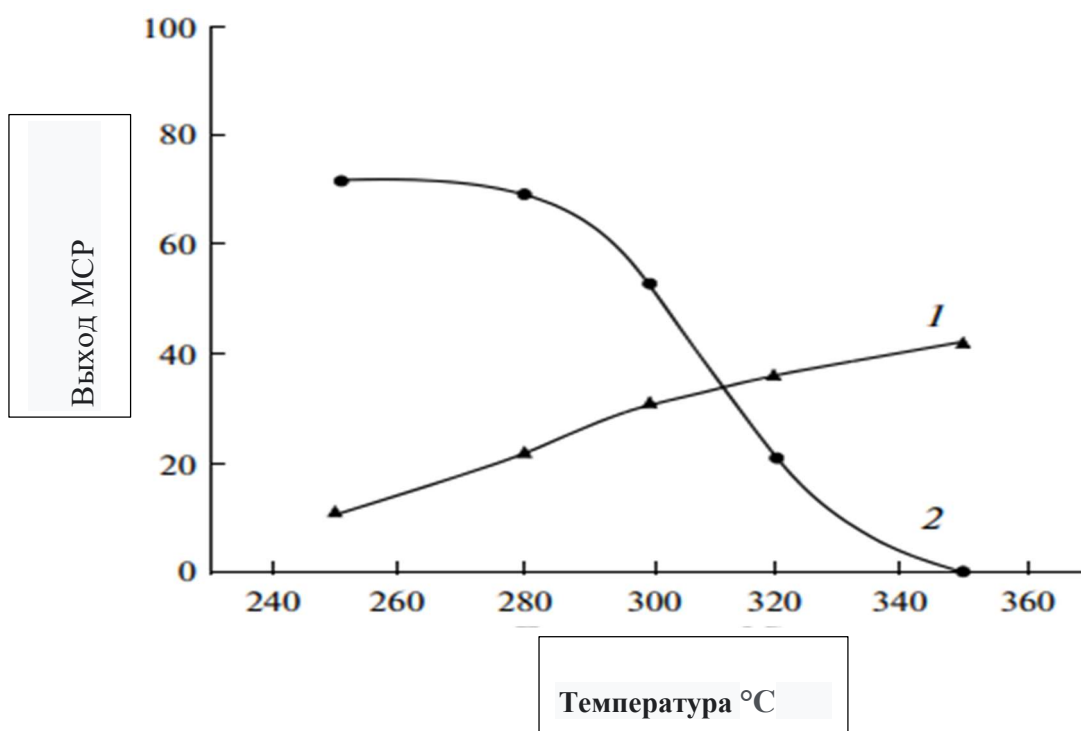

Рис. 2. Температурная зависимость выхода МСР в реакции изомеризации циклогексана на катализаторах MOR (1) и Pt/MOR (2). $P = 1,5$ МПа, $LHSV = 6$ ч⁻¹, $H_2 : CH = 3$ моль/моль, объем катализатора 2 см³, крупность 0,25–0,75 мм.

катализатор	T, °C	CH, преобразование	Селективность изомеризации CH в MCP, %	выход стабильного катализатора	Выход MCP	Выход CH	MCP:CH
		wt %					
MOR	250	11	97	99.9	10.6	89.1	0.1
	280	24	92	99.0	22.5	75.6	0.3
	300	35	89	98.1	30.9	65.3	0.5
	320	43	86	97.1	36.5	57.4	0.6
	350	52	80	95.2	41.8	48.0	0.9
Pt _A /MOR	250	74	96	99.4	71.6	25.8	2.8
	280	81	85	95.8	69.1	18.5	3.7
	300	88	61	85.5	53.0	12.5	4.2
	320	96	22	60.1	20.9	4.4	4.7
	350	100	0.3	16.9	0.3	0.1	3.1
Pt _A /AMOR-30	250	29	99	99.9	28.2	71.4	0.4
	280	72	96	99.2	69.0	28.4	2.4
	300	81	89	96.4	72.4	18.6	3.9
	320	86	73	89.9	62.6	14.0	4.5
	350	95	26	63.2	24.9	5.2	4.8
Pt _{Ac} /AMOR-30	250	6	97	100	5.8	94.0	0.1
	280	40	98	99.8	39.0	60.4	0.6
	300	74	96	99.1	71.1	26.3	2.7
	320	84	89	97.0	74.4	16.3	4.6
	350	89	65	88.9	57.8	11.1	5.2

Таблица 2. Характеристики реакции изомеризации циклогексана.

Примечание: Условия реакции: P = 1,5 МПа, LHSV = 6 ч⁻¹, H₂:CH = 3 моль/моль, объем катализатора 2 см³, размер фракции 0,25–0,75 мм.

Температурно-программируемая десорбция NH₃

В каталитической промышленности алюминий часто используют как прочное связующее, придающее необходимую прочность гранулам катализатора, и как регулятор кислотных свойств катализатора в целом. Существенно и то, что оксид алюминия дешевле цеолитов.

После введения оксида алюминия в катализатор Pt/MOR кислотные свойства носителя оценивали методом ТПД аммиака. Мы исследовали носители MOR, AMOR70, AMOR30 и Al₂O₃, а также AMOR50, приготовленный для дальнейшего изучения изменения кислотных свойств носителя при уменьшении содержания морденита. Данные TPD представлены на рисунке 3 и в таблице 3.

Профили ТПД (рис. 3) показывают два температурных диапазона десорбции аммиака. Первый ряд, относящийся к слабокислотным областям, составляет 100–250°C. Вторая область десорбции аммиака находится выше 480°C и характеризует сильные кислотные центры [10]. Из профилей ТПД видно, что по мере постепенного разбавления цеолита оксидом алюминия положение низкотемпературного пика остается неизменным, кроме того, меняются только соотношения сильных и слабых кислотных центров.

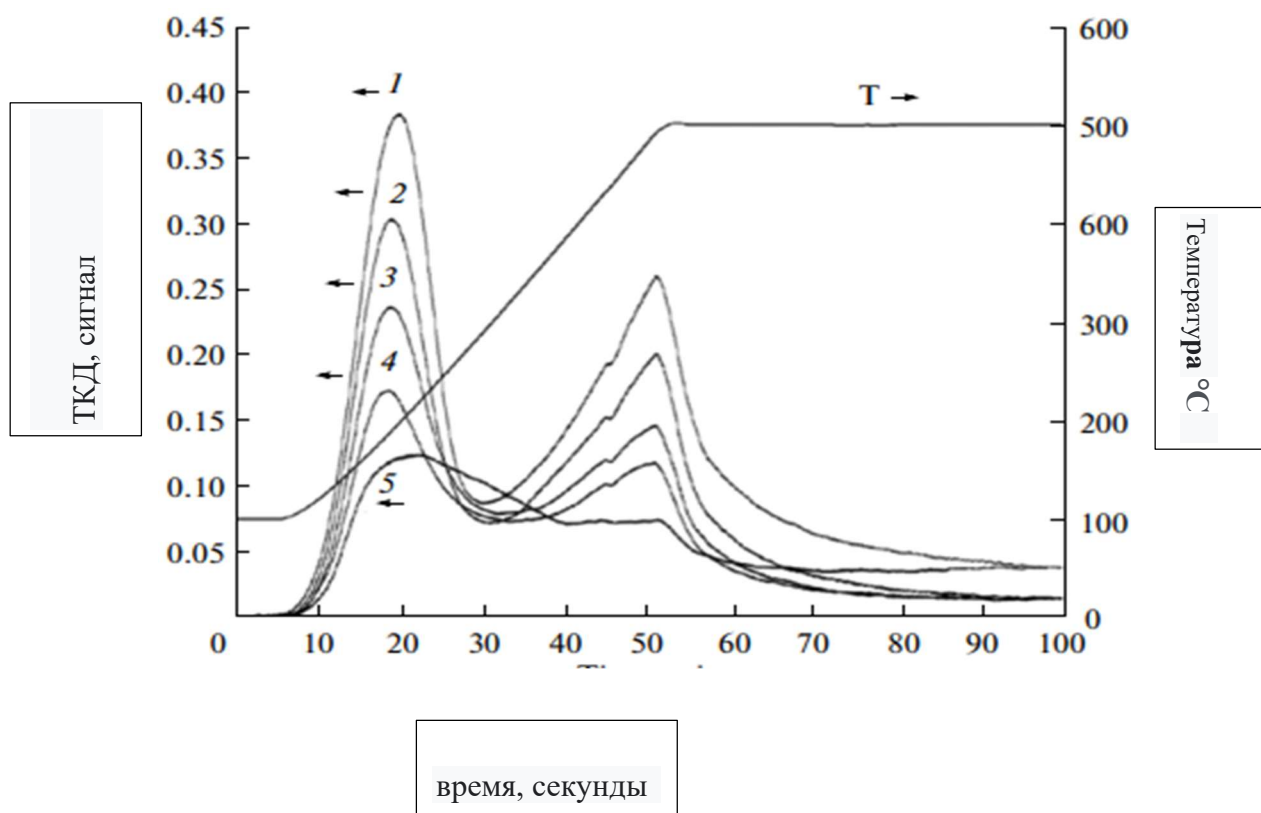

Рис. 3. Температурно-программируемая десорбция аммиака с носителей, содержащих различное процентное содержание оксида алюминия: 1 – AMOR, 2 – AMOR70, 3 – AMOR50, 4 – AMOR30, 5 – Al_2O_3 .

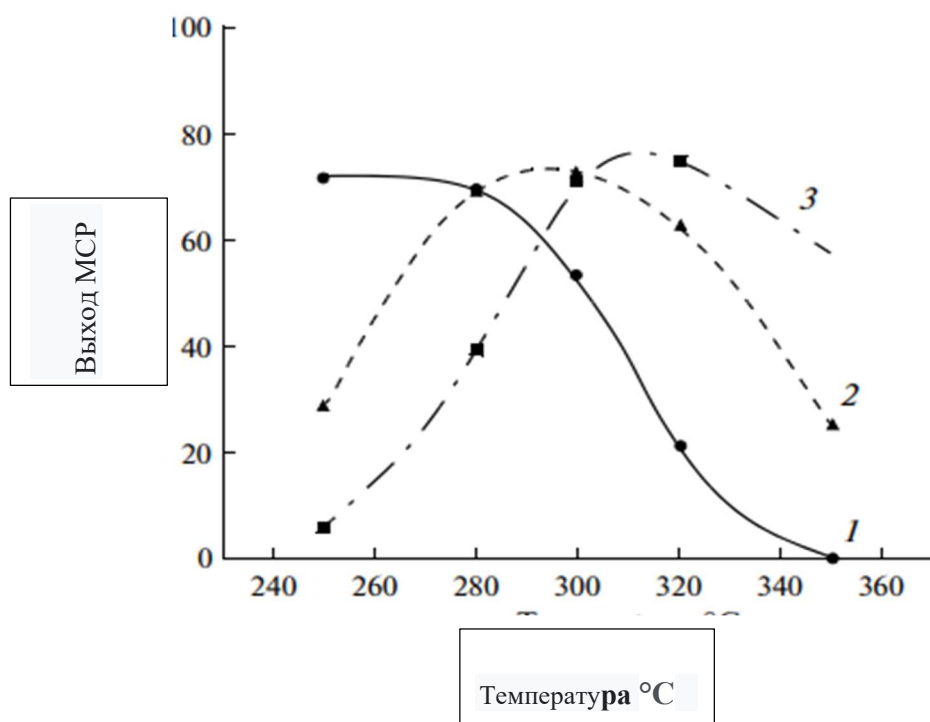

Рис. 4. Температурная зависимость выхода МЧК в реакции изомеризации циклогексана на катализаторах Pt_A/MOR (1), $\text{Pt}_A/\text{AMOR30}$ (2) и $\text{Pt}_{Ac}/\text{AMOR30}$ (3). $P=1,5$ МПа, ЧОСГ = 6 ч–1, $\text{H}_2 : \text{CH} = 3$ моль/моль, объем катализатора 2 cm^3 , размер фракции 0,25–0,75 мм

Влияние предшественника платины на изомеризацию циклогексана

В табл. 2 и на рис. 4 также представлены результаты исследований изомеризации циклогексана на катализаторах, приготовленных из растворов амина платины и платинохлористоводородной кислоты на AMOR30 (30 % морденита + 70 % Al_2O_3) в смеси с осадком платины. Для сравнения приведем те же данные, полученные для катализатора Pt/MOR без оксида алюминия. Кривые МКП для обоих катализаторов на смешанном носителе сдвигаются в сторону более высоких температур, чем такая же кривая для катализатора, нанесенного на цеолит. Для катализатора, приготовленного с использованием H_2PtCl_6 , она примерно на 20°C выше, чем у катализатора, приготовленного из $[\text{Pt}(\text{NH}_3)_4]\text{Cl}_2$. Наибольший выход МЧК с катализатором $\text{Pt}_A/\text{AMOR30}$ составляет 72 % и достигается при 300°C, с МЧК: $\text{CH} = 3,9$. Для катализатора $\text{Pt}_{Ac}/\text{AMOR30}$ максимальный выход МКП составляет 74% и достигает 320°C с МКП: $\text{CH}=4,6$. Таким образом, наибольший выход МСР обеспечивает катализатор $\text{Pt}_{Ac}/\text{AMOR30}$, приготовленный с использованием платинохлористоводородной кислоты. Включение 70% оксида алюминия снижает активность катализатора, но повышает его селективность по отношению к реакции изомеризации. Наблюдаемое незначительное увеличение выхода МЧК связано со смещением реакции изомеризации циклогексана в область более высоких температур, термодинамически благоприятных для образования МЧК. Равновесное массовое соотношение МКП:ЦГ составляет 1,7 при 250°C и 4,6 при 300°C [4]. Наиболее сильное влияние оксида алюминия в плане перемещения реакции в область более высоких температур и приближения к равновесным значениям наблюдается в катализаторах, приготовленных с использованием H_2PtCl_6 . Таким образом, изменяя кислотные свойства носителя, можно управлять эффективностью катализатора.

Гидроизомеризация бензола

Для катализатора гидроизомеризации бензола мы оптимизировали состав цеолитного носителя, включив 30–95 % оксида алюминия. Изменение кислотных свойств смешанного носителя оценивали по результатам изомеризации н-гептана в смеси бензол (20 %) + н-гептан (80 %). Результаты трансформации этой смеси приведены ниже. Таблица 4 и рис. 5 и 6. Видно, что выходы МСР и изомеров гептана достигают максимума в интервале 290–310°C, а затем снижаются. Снижение выхода целевых продуктов при высоких температурах обусловлено побочными реакциями, а именно раскрытием цикла и гидрокрекингом гептанов, в результате которых образуются значительные количества алканов C_5 и C_6 и углеводородов C_1 – C_4 .

При снижении количества цеолита в составе катализатора с 70% до 30% кривая каталитической активности сдвигается в сторону повышения температуры на 20°C. Тем не менее, наибольшие выходы целевых продуктов остаются неизменными, поскольку реакция протекает термодинамически. Данные, представленные в табл. 4, показывают, что для катализаторов, содержащих 30 и 70 % цеолита, при 300 и 310°C соотношение МЦП:ЦГ близко к равновесному значению (3,9–4,4), полученному при повышении температуры реакции. Однако для образца с 70 мас.% цеолита повышение температуры вызывает реакции гидрокрекинга гептана и раскрытия цикла, снижая выход МКП и общий выход жидких продуктов. За счет введения оксида алюминия снижается кислотность платинового катализатора, нанесенного на морденит (рис. 3), и снижается содержание цеолита до 30 %. Высокий выход МЦП (15-16%) сохраняется за счет смещения реакции в сторону более высоких температур и повышения селективности изомеризации циклогексана. Поэтому оптимальное соотношение компонентов МОС : Al_2O_3 = 30 : 70, что снижает стоимость катализатора и повышает его механическую прочность.

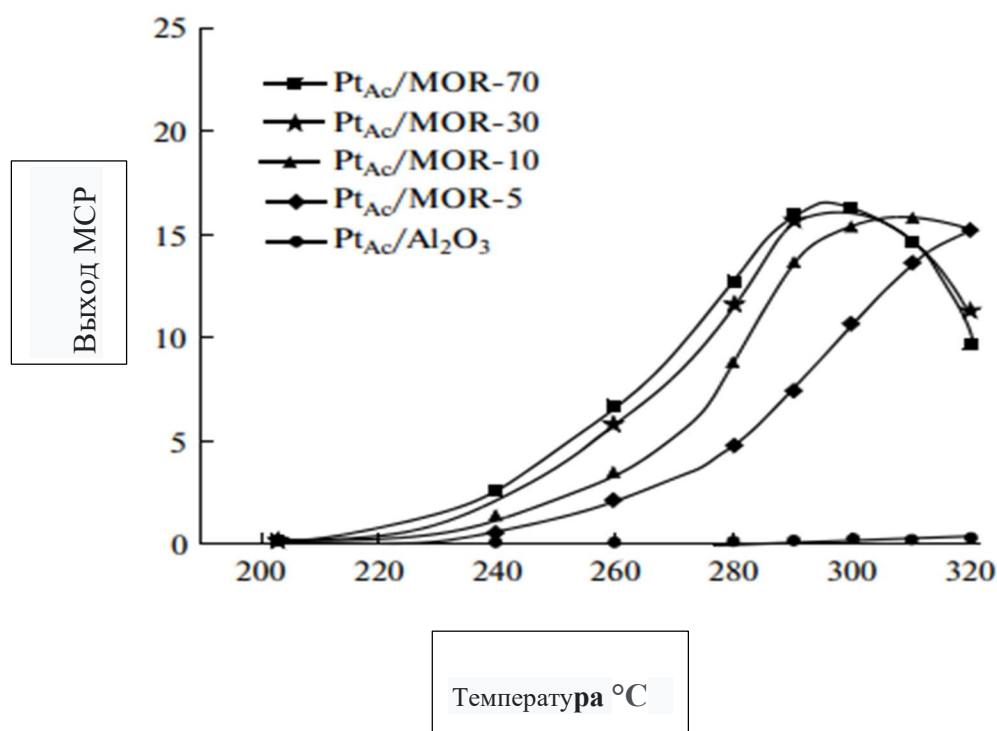

Рис. 5. Зависимость выхода МЧК от температуры при гидроизомеризации бензола (20 %) + н-гептана (80 %) на смешанных катализаторах Pt_{Ac}/AMOR. P = 1,5 МПа, LHSV = 2 ч⁻¹, H₂: углеводороды = 3 моль/моль, объем катализатора 2 см³, крупность 0,25–0,75 мм

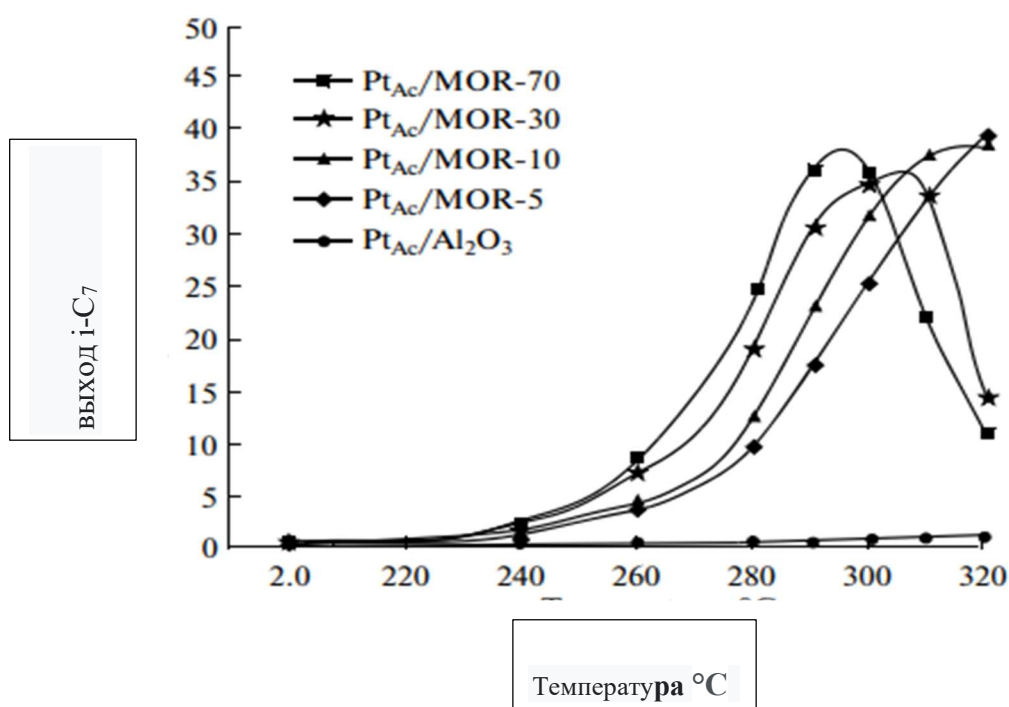

Рис. 6. Температурная зависимость выхода изомеров гептана при гидроизомеризации бензола (20 %) + н-гептана на смеси катализаторов Pt_{Ac}/AMOP (80 %). P = 1,5 МПа, LHSV = 2 ч⁻¹, H₂: углеводороды = 3 моль/моль, объем катализатора 2 см³, крупность 0,25–0,75 мм

Результат

Было показано, что введение Al₂O₃ в цеолитный носитель является методом регулирования кислотности катализатора Pt/MOR/Al₂O₃. Снижение кислотности при переходе на

модифицированный катализатор обусловлено разницей кислотности цеолита и оксидов алюминия. Наиболее эффективным катализатором изомеризации циклогексана и н-гептана и гидроизомеризации бензола является 0,3% Pt-катализатор, нанесенный на 30% морденита и 70% оксида алюминия. В присутствии этого катализатора наибольшие выходы целевых продуктов изомеризации получают в интервале температур 280–310°C, термодинамически благоприятном для образования МЧК из бензола. Таким образом, данный катализатор перспективен для использования в гидроизомеризации бензолсодержащих бензиновых фракций. Использование H_2PtCl_6 в качестве прекурсора платины удобно для коммерциализации катализатора и обеспечивает привлекательную цену при его промышленном производстве.

Использованная литература

1. Положение об автомобильном и авиационном бензине, дизельном топливе. и Судовое топливо, топливо для реактивных двигателей и мазут, Постановление №. 118 Правительства Российской Федерации от 27 февраля 2008 г., в редакции Постановления № 118 от 27 февраля 2008 г. Постановление Правительства РФ от 7 сентября 2011 г. № 748.
2. Akhmetov, T.V., Abdul'minev, K.G., and Maryshev, V.B., *Neftepererab. Neftekhim.*, 2011, no. 2, p. 14.
3. Maryshev, V.B., Mozhaiko, V.N., and Sorokin, I.I., *Neftepererab. Neftekhim.*, 2005, no.9, p. 9.
4. Zhorov, Yu.M., *Termodinamika khimicheskikh protsessov (Chemical Thermodynamics)*, Moscow: Khimiya, 1985.
5. Jiménez, C., Romero, F.J., Roldán, R., Marias, J.M., and Gómez, J.P., *Appl. Catal., A*, 2003, vol. 249, p. 175.
6. Minachev, Kh.M., Garanin, V.I., and Kharlamov, V.V., in Kh. M. Minachev: *Izbrannye trudy (Selected Works of Kh.M. Minachev)*, Moscow: LIBROKOM, 2011, p. 150.
7. Miyaji, A. and Okuhara, T., *Catal. Today*, 2003, vol. 81, p. 43.
8. Lavrenov, A.V., Kazakov, M.O., Duplyakin, V.K., and Likholobov, V.A., *Pet. Chem.*, 2009, vol. 49, no. 3, p. 218.
9. Benitez, V.M., Grau, J.M., Yori, J.C., Pieck, C.L., and Vera, C.R., *Energy Fuels*, 2006, vol. 20, p. 1791.
10. Hidalgo, C.V., Iton, H., Hattory, T., Niva, M., and Murakami, Y., *J. Catal.*, 1984, p. 36

Political Studies

ADMINISTRATIVE AND LEGAL RESPONSIBILITY FOR VIOLATION OF TAX LEGISLATION

Abdirov E.S.

Karaganda State University named after academician E.A. Buketov, 4th year student, Major in "International Law"

Since the 1990s, legal liability has remained the object of study exclusively of administrative and criminal law; its origin, development and functioning have not been studied. The first authors who spoke about the importance of studying legal liability as an independent area of research in the general theory of law were O. S. Ioffe and M. D. Shargorodsky. Today, the private theory of legal liability occupies a strong place in the structure of theoretical and legal science and is one of its largest branches. Tax crimes are not uncommon today. The system of norms of tax offenses qualitatively outlines the boundaries of the possible application of methods of state coercion to subjects of taxation. Every capable citizen is obliged to know the structure of the tax and legal structure. This will help the development of the national economy and will contribute to the modernization of the system of responsibility for tax offenses.

The subject of legal responsibility in legal relations is the state, and the object in these relations is the offender.

Legal liability is a measure of state coercion against a person responsible for a wrongful act. The implementation of all types of legal responsibility occurs in accordance with the relevant rules of law and is sanctioned by the state [1].

In characterizing legal responsibility, it is necessary to point out that it is one of the elements of a broader structure of the individual's social responsibility. The main feature that determines the independence of legal responsibility in the social responsibility system is that its application is always associated with a violation of objectively fixed legal norms, the implementation of which is ensured by the possibility of using the coercive apparatus of the state.

Therefore, legal liability can be defined as follows: Legal liability is the application of state enforcement measures to a person who has committed an offense.

The problem of understanding legal responsibility has 2 aspects: a problem in the theory of positive legal responsibility; problem on a generic basis of negative legal liability [2].

Signs of legal responsibility: prescribed for actions that are provided for by legal norms; occurs only for committed actions, intentions are not such. The types of goals of legal responsibility are very diverse; controlled by certain government agencies; compels the guilty person to perform duties for the offense; the perpetrator is liable only once for the same offense [3].

From all of the above, the following functions of legal responsibility can be distinguished: protection of public order; punishment of the guilty; crime prevention; penalty function; educational function; law enforcement function; organizing function [4].

Thus, legal responsibility differs from moral responsibility in that the violator is responsible for his actions not only to society, but also to the law and the court, and often one and the other type of responsibility are regulators of social behavior and act in parallel to each other.

Responsibility is usually coercive. This certainly applies to a specific deprivation of rights. That is, the guilty person is harmed by limiting his freedoms and interests.

The social necessity of responsibility is reflected by the functions: punitive (also often called penal) [5].

The punitive function, it is also called the penalty. This function implies responsibility, which is a punitive state impact on the offender, the content of this function is expressed in punishing the person who committed the offense, in causing personal, property or organizational encumbrances to a specific person, the results of which are not favorable for him.

Thus, all functions are conditioned by the goals of legal responsibility for which it is carried out.

The goals of legal responsibility are a concrete manifestation of the general goals of law. These are the consolidation, regulation and protection of social relations. These goals determine the existence of the regulatory and protective functions of law.

Since legal responsibility "participates" in the implementation of the protective function, then its goal in general form can be defined as the protection of the existing system and public order. The responsibility applied to a specific offender has (along with the protection of public relations) a narrower goal - the punishment of the guilty. At the same time, the state, exercising a measure of state coercion, pursues another goal - preventing the commission of offenses in the future.

This is what determines the nature of the actions aimed at achieving them. However, there are some nuances, which are listed below:

- Firstly, legal liability is intended to punish the offender, to restore justice. Therefore, there is the idea of retribution for the committed acts and the punishment depends on the severity of the crime.
- Secondly, the purpose of legal responsibility is to re-educate the offender and prevent the citizen from committing such acts in the future. After being released from correctional facilities, paying fines and other things, a person returns to society, therefore society itself is interested in such a person sincerely realizing his guilt and not being embittered at the world around him.
- Thirdly, the purpose of legal liability is that others do not commit illegal actions, and that they understand what kind of punishment they can suffer.
- Fourthly, legal responsibility is aimed at the compensation of material values, moral recovery and recovery of the victim as a whole [6].

Thus, the goals and functions of legal responsibility are aimed at maintaining order.

The tax system is managed through the legal regulation of tax relations, while the behavior of the participants is brought into line with the norms of tax law, the limits and scope of which are clearly defined in the legislation of the Republic of Kazakhstan.

A tax offense is expressed in non-fulfillment or improper fulfillment of tax obligations, for which the current legislation of the Republic of Kazakhstan, including the Tax Code of the Republic of Kazakhstan, establishes liability in the form of financial sanctions. A tax offense entails or may entail damage to the financial interests of the state by not paying the due amount of tax (fee) to the budget and extra-budgetary funds. There are a number of tax offenses that are recognized as such without consequences, but only by virtue of their commission.

Depending on the direction of illegal acts, several groups of tax offenses are distinguished:

- Offenses against the tax system.
- Offenses against the rights and freedoms of taxpayers.
- Offenses against the execution of the revenue part of the budget.
- Offenses against the system of guarantees for the fulfillment of taxpayer obligations.

- Offenses against the control functions of the tax authorities.
- Offenses against the order of accounting, preparation and submission of accounting and tax reporting.
- Offenses against tax obligations.
- Offenses against the tax system.

Today it is possible to define some basic principles of Kazakhstani tax legislation, which are defined by article four of the Tax Code of the Republic of Kazakhstan:

- The principle of mandatory taxation
- Tax certainty principle
- The principle of fair taxation
- The principle of good faith of taxpayers
- The principle of unity of the tax system
- The principle of publicity of the tax legislation of the Republic of Kazakhstan [7].

The law establishes the following requirements for imposition of liability:

- it occurs if the act does not contain signs of a crime;
- all sanctions are applied only in accordance with the law of the Republic of Kazakhstan.

A tax offense may be intentional or reckless. All further sanctions will be imposed depending on the form of the illegal act.

The object of a tax offense is various kinds of benefits and values regulated by law. It is in relation to these benefits that harmful actions or inactions are often committed.

The subject in this case can be called the perpetrators of the offense. Such persons may be tax agents, enterprises, taxpayers themselves. All these citizens should be subject to strict tax control, which is carried out by experts, translators and other specialists. The subjective side of a tax offense is legal guilt in the form of intent or negligence.

The grounds for attributing this or that act to an offense of precisely the tax type:

- Actual. We are talking here about a specific act of a specific subject who violated legal regulations.
- Regulatory. Legislative responsibility for an illegal act.
- Procedural. An act of an authorized instance in imposing a specific penalty for an offense [8].

Thus, the liability of a person to pay taxes is established by the courts. According to the norms of tax legislation, a violation in this area is a guilty action or inaction of a taxpayer, tax agent or other person.

Responsibility for an act is established in the form of sanctions determined by the court.

Liability for tax offenses depends on a number of factors, which must be assessed when deciding on the punishment applied to the taxpayer.

The division of illegal acts into different categories and the application of different types of liability to them is due to their diverse nature and the different amount of damage that their commission entails. That is why, in addition to tax liability for tax offenses, administrative and criminal liability may arise.

Any of the listed types of liability can be brought to the violator only in court, and the type of court to which the tax authority applies depends on which category the taxpayer belongs to.

Among the administrative offenses in the field of taxation, Kazakh legislation names the following violations:

- Violations of the legislation of the Republic of Kazakhstan on pension provision - art. 91 of the Code of Administrative Offenses.

Failure to fulfill or improper fulfillment of the obligation to withhold and (or) transfer mandatory pension contributions to accumulative pension funds entails a fine for officials in the amount of twenty to forty monthly calculation indices, for individual entrepreneurs, private

notaries, lawyers or legal entities - in the amount of fifty percent from the amount of unwithheld and (or) not transferred (lately transferred) mandatory pension contributions.

- Violation of the rules and norms of licensing - art. 464 of the Code of Administrative Offenses.

Violation of the licensing rules and norms established by law, including non-compliance with the qualification requirements for licensed types of activities, entails a fine for individuals in the amount of ten to twenty, for legal entities - in the amount of one hundred to two hundred monthly calculation indices with suspension of the license for a certain type of activity.

- Non-submission or untimely submission of information on entrepreneurial activity - art. 161 of the Code of Administrative Offenses.

Failure to provide or late submission of information on entrepreneurial activity established by law, necessary for state bodies to calculate taxes or statistics, entails a fine for citizens in the amount of up to two, for officials - in the amount of up to ten monthly calculation indices.

In addition to the above types of administrative offenses, the Code of Administrative Offenses also establishes the responsibility of banks and other organizations performing banking operations, state bodies and other persons in the field of taxation.

- Violation of the deadline for tax registration with the tax authority - art. 269 of the Code of Administrative Offenses.

Violation of the deadline established by the legislative acts of the Republic of Kazakhstan for filing an application for registration with a tax authority entails a fine for individuals in the amount of five to ten, for officials - in the amount of ten to twenty, for legal entities - in the amount of twenty to fifty. monthly calculation indices, and if the delay in filing an application is more than ninety days, then for individuals - in the amount of ten to twenty, for officials - in the amount of ten to forty, for legal entities - in the amount of forty to one hundred monthly settlement indicators.

Violation by a taxpayer of the deadline established by the legislative acts of the Republic of Kazakhstan for filing an application with a tax authority for registration as a payer of value added tax entails a fine for officials in the amount of ten to twenty monthly calculation indices, for individual entrepreneurs and legal entities - in the amount of fifty percent of the amount of taxable turnover for each month of non-registration.

- Illegal implementation of activities in the application of a special tax regime - art. 270 of the Code of Administrative Offenses.

Carrying out activities under the application of a special tax regime in violation of the conditions provided for by the legislative acts of the Republic of Kazakhstan for this regime, entails a fine for individual entrepreneurs in the amount of ten to twenty, for legal entities - in the amount of twenty to forty monthly calculation indices.

- Non-submission of tax reporting, as well as documents required for monitoring the taxpayer - art. 272 of the Code of Administrative Offenses.

Failure by a taxpayer to submit tax reports to the tax authority within the period established by the legislative acts of the Republic of Kazakhstan entails a fine for individuals in the amount of ten to twenty, for officials - in the amount of forty to fifty monthly calculation indices, for individual entrepreneurs and legal entities - in the amount of ten percent of the amount of tax and other obligatory payment payable but unpaid, but not less than twenty monthly calculation indices. If the delay in the submission of tax returns exceeds ninety days, then the penalties increase to the following amounts: from twenty to forty monthly calculation indices - for individuals, from fifty to seventy monthly calculation indices - for officials, for individual entrepreneurs and legal entities - in the amount of fifty percent of the amount of tax and other obligatory payment payable but unpaid, but not less than forty monthly calculation indices.

Failure to submit or refusal to submit by the taxpayer documents (including in electronic form) necessary for monitoring taxpayers entails a fine for officials and individual entrepreneurs in the amount of twenty to fifty, for legal entities - in the amount of two hundred to five hundred monthly calculation indices .

- Concealment of objects of taxation - art. 275 of the Code of Administrative Offenses.

Concealment of objects of taxation by a taxpayer entails a fine for individuals in the amount of five to ten, for officials - in the amount of twenty to fifty monthly calculation indices, for individual entrepreneurs and legal entities - in the amount of fifty percent of the value of the hidden objects of taxation. If, after bringing the taxpayer to the above administrative responsibility, he commits a similar offense within a year, then such actions entail a fine for individuals in the amount of ten to twenty, for officials - in the amount of fifty to seventy monthly calculation indices, for individual entrepreneurs and for legal entities - in the amount of one hundred percent of the value of hidden objects of taxation.

- Evasion of accrued (additional) amounts of taxes and other obligatory payments to the budget - art. 277 of the Code of Administrative Offenses.

Evasion from payment of accrued (additional) amounts of taxes and other obligatory payments to the budget, committed by the taxpayer making mutual settlements through the cash desk or bank accounts of third parties in the presence of debt on taxes and other obligatory payments to the budget, existing for more than ninety days from the date established by the legislative acts of the Republic of Kazakhstan term for their payment, and if this action does not contain signs of a criminally punishable act, entails a fine for individuals in the amount of ten to twenty, for officials - in the amount of twenty to fifty monthly calculation indices, for individual entrepreneurs and legal entities - in in the amount of fifty percent of the amount of the payments made.

Thus, legal liability is a measure of state coercion against a person responsible for an unlawful act. The implementation of all types of legal liability occurs in accordance with the relevant rules of law and is sanctioned by the state.

Responsibility - is characterized by the application to violators of legal norms and sanctions established by measures of state coercion, expressed in the norms of depriving the character of movable and organizational property. Offenses are possible only for the commission of unlawful acts in the legal sphere under consideration. Administrative responsibility provides primarily for penalties.

Responsibility of a criminal nature is determined by high social risk and falls under criminal signs. This may include forced labor, the loss of certain professional rights, and even imprisonment.

Responsibility for committing tax offenses is the application of certain sanctions by tax administration authorities against a citizen who has committed a tax offense.

Thus, the responsibility of a person who has committed a violation of tax laws can be tax, administrative and even criminal. The types of sanctions and the procedure for their application depend on the type of action (inaction) committed by the offender and the amount of damage caused by the offender to the state.

Список литературы

1. Akhmerova A.Sh., Timofeeva R.I. On the question of the purpose of punishment // Innovative science. 2016. No. 2-3 (14). pp. 161-163.
1. Alekseev S.S. State and Law: Textbook. M.: Prospekt, 2015. - 54 p.
2. Godunov, N. Measure of responsibility / N. Godunov. - M.: Legal literature, 2017. - 176 p.
3. Kharitonov, S.A. Information technologies of tax accounting / S.A. Kharitonov. - M.: 1C Publishing, 2017. - 182 p.
4. Lipinsky, D.A. General theory of legal responsibility / D.A. Lipinsky, R.L. Khachaturov. - M.: Legal Center Press, 2017. - 950 p.
5. Taxes and taxation: textbook for free software / ed. L. Ya. Marshavina, L. A. Tchaikovsky. - M.: Yurayt Publishing House, 2016. - 503 p.
6. Tax Code of the Republic of Kazakhstan: part one: as of December 25, 2017 - M.: Eksmo-Press, 2017. - 1488 p.
7. Lipinsky, D.A. General theory of legal responsibility / D.A. Lipinsky, R.L. Khachaturov. - M.: Legal Center Press, 2017. - 950 p.

Historical Sciences

Patriotic War for Karabakh (Road to Victory)

Nərgiz Məhəmməd qızı Çobanova

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract. If we pay attention to the history of their countries, the struggle for territorial integrity is important. The history of Azerbaijan is also rich in scenes of struggle against foreign invaders. After gaining independence, our country faced the war and tragedy in Karabakh. The occupation of our lands by Armenia for 30 years, the double policy, the insult and destruction of our cultural, historical and religious monuments did not concern the international organizations of the world. On September 27, 2020, as a result of another ceasefire violation by Armenia, the Azerbaijani army counterattacked. They liberated villages, settlements and cities and raised the 44-day Victory Flag in Shusha.

Keywords: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Victory ,Flag

The Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict entered the history of the 20th century as one of the most tragic conflicts, its consequences had a serious impact on the fate of millions of Azerbaijanis. This conflict, which started with Armenia's open territorial claims to the historical lands of Azerbaijan and provocations on ethnic grounds, terrorist acts, resulted in military aggression against Azerbaijan. Azerbaijanis living in the Armenian USSR were brutally deported many times from their historical lands. As a result, hundreds of thousands of Azerbaijanis were forcibly expelled from their native land, killed and injured. They were forced to seek refuge in Azerbaijan to save their lives in the face of Armenian violence. Azerbaijanis lived compactly in the territory of Armenia until 1988. However, unlike the Armenians settled in Nagorno-Karabakh after 1828, the Soviet authorities did not grant autonomous status within the Armenian USSR. At the beginning of 1988, Armenian rallies and demonstrations were held in the city of Khankendi (former Stepanakert), the center of DQMV. After that, successive steps were taken in the direction of secession of the province from Azerbaijan: Armenian-born deputies of the Council of People's Deputies of the DQMV voted in favor of the proposal to join the province to the Armenian USSR (Azerbaijani and deputies of other nationalities did not participate in the meeting), Armenian organizations aiming to unite Nagorno-Karabakh to Armenia were unhindered. It began to operate in Yerevan and Khankendi, the Supreme Soviet of the Armenian USSR adopted decisions on the "incorporation" of the Armenian SSR into the Armenian USSR and the "unification of the Armenian SSR and Nagorno-Karabakh". The so-called "Nagorno-Karabakh Republic" was declared in the area covering the territory. Taking into account the prospect of the collapse of the USSR, Armenia changed its strategy and drew such a plan in order not to portray itself as a party to the conflict. As a response to this, in November 1991, the Supreme Soviet of the Republic of Azerbaijan canceled the autonomous status of Nagorno-Karabakh. As the overall state structure of the USSR weakened, the situation in the region worsened. Armed groups and terrorists sent from Armenia were expanding their criminal activities. Armenia, which made groundless territorial claims, started military operations against Azerbaijan without declaring war. Thus, the conflict entered a new "hot phase". During the war, Armenian armed forces mercilessly killed the peaceful Azerbaijani population in the regions and cities they occupied without any distinction between military and civilians. As a result of the war, the Republic of Azerbaijan lost a fifth of its land, more

than a million Azerbaijanis were displaced from their homeland. The Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict, which has become a source of serious threat to international peace and security, has led to serious discussions within international organizations. In 1992, the Minsk Group was established for the peaceful settlement of this conflict based on the principles of the Council for Security and Cooperation in Europe (CSCE). In 1993, the United Nations (UN) adopted 4 resolutions of great importance in international law, demanding the complete, immediate and unconditional withdrawal of the invaders from the occupied territories of Azerbaijan. National leader Heydar Aliyev, who came to power in extremely complicated conditions for Azerbaijan, came to the conclusion that a comprehensive approach and consideration of important internal and foreign policy factors are required to resolve the conflict. The First Karabakh war started by Armenia, which received great support from its fans, ended in 1994 with a ceasefire signed in Bishkek with the mediation of Russia. Azerbaijan hoped for the implementation of relevant resolutions of the UN Security Council and the activity of the OSCE Minsk Group, which was created to resolve the conflict peacefully. However, since 1997, two of the proposals of the Minsk Group, co-chaired by representatives of the USA, Russia and France, were not accepted by Armenia. The third proposal, which effectively negated Azerbaijan's sovereign rights over Nagorno-Karabakh under the name of the "common state" principle, was firmly rejected by Azerbaijan. The President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev, who drew attention to the failure of the group's co-chairs to achieve peace, said in a meeting with them in December 2001 that "the danger of war is increasing". The co-chairs of the Minsk Group defended the interests of Armenia, which wanted to prolong the conflict artificially, by stating that "if the conflict is resolved by military means, the people who have already suffered very seriously and strongly will be exposed to greater calamities." After being elected President in 2003, Ilham Aliyev, who received the co-chairmen of the Minsk Group many times, categorically stated that Azerbaijan will not take even a step back in its rightful cause and will not make even an inch of territorial concessions. In October 2010, at the insistence of the Azerbaijani side, an international assessment mission was organized under the leadership of the co-chairs of the OSCE Minsk Group to the occupied territories. The members of the mission confirmed that the policy of settlement by Armenians in the occupied territories of Azerbaijan is continued, changes in infrastructure, place names, as well as economic activities are carried out.

They stated that the continuation of the current situation in the occupied territories is unacceptable and that the illegal activities there should be stopped. The invaders did not hesitate to conduct illegal archaeological "research" on the lands of Azerbaijan. From 1999, the findings discovered during the excavations in the Azikh cave were presented to the world as "examples of Armenian material culture". Minerals and forest resources in Nagorno-Karabakh and adjacent occupied territories were mercilessly looted. In April 2016, during the ceasefire regime, the biggest military conflict took place on the contact line of Azerbaijani and Armenian troops. During the night and day of April 1-2, Azerbaijani positions and settlements along the entire front were subjected to heavy artillery fire by the Armenian armed forces. Counter-attacking Azerbaijani soldiers broke through the fortification lines, which the Armenians proudly declared "impenetrable", in some places in 20 minutes, in some places in 2 hours. One fifth of the means at the disposal of the Azerbaijani engineers was enough to breach the barrier. As a result of the April battles, a lot of the Armenian side's manpower and military equipment were destroyed. More than 2,000 hectares of the occupied territory of Fuzuli, Jabrayil and Tartar districts were liberated. The security of the border areas with Iran in Jojug Marjanli and Fuzuli districts of Jabrayil district was ensured. On April 5, the ceasefire was restored based on the agreement between the Chiefs of Staff of the Armed Forces of Azerbaijan and Armenia in Moscow, with the mediation of Russia. After the April battles, the "Madrid Principles" proposed by the OSCE Minsk Group in 2007 came up again. According to these principles, in the first stage, Agdam, Fuzuli, Jabrayil, Zangilan, Gubadli

districts and 13 villages of Lachin district around Nagorno-Karabakh occupied by Armenian armed forces and their patrons should be returned to Azerbaijan, and Lachin and Kalbajar districts should be liberated in the next stage. The Azerbaijani community of Nagorno-Karabakh had to return to their places, after that the legal status of Nagorno-Karabakh had to be determined within the territorial integrity of Azerbaijan. However, N. Pashinyan's coming to power in Armenia in 2018 started to cause obstacles to the negotiation process. In March 2019, during a meeting with representatives of the Armenian community in New York, the Minister of Defense of Armenia made a statement about the necessity of a "new war for new lands". N. Pashinyan, who initially insisted that Nagorno-Karabakh should participate in the negotiations as a separate party, dealt a heavy blow to the peace process by saying "Karabakh is Armenia and the point" during his illegal visit to Khankendi in August 2019. Two months later, at the annual meeting of the "Valday" International Discussion Club held in Russia, the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, commented on the irresponsible words of the Prime Minister of Armenia in front of the international community: "Both Aran and Nagorno-Karabakh are recognized by the world as an integral part of Azerbaijan. Armenia itself does not recognize this illegal institution.

Karabakh is the historical, ancient land of Azerbaijan. Thus, Karabakh is Azerbaijan and an exclamation mark. The swearing-in ceremony of the president of the so-called "Nagorno-Karabakh Republic" in Shusha in May 2020, the plan to move the parliament and the capital to Shusha, successive illegal visits to the occupied territories of Azerbaijan, etc. with provocative behavior, the Armenian government showed the world community the impossibility of a peaceful settlement of the Nagorno-Karabakh problem. The peace-breaking steps of the Armenian leadership were accompanied by provocative actions of the Armenian military against the Azerbaijani Army along the contact line. In July 2020, Armenian military units attempted to attack the strategic heights in the direction of Tovuz on the state border of Azerbaijan. As a result of 11 days of fierce fighting in such a region, which occupies an important place in oil strategy and communication policy, the enemy was forced back. Along with a lot of armored vehicles, radio intelligence equipment, drones, the Armenian side lost a lot of manpower. In the battles, 12 soldiers of the Azerbaijani army, including the chief of staff of the 3rd army unit Major General Polad Hashimov and colonel Ilgar Mirzayev, died heroically.

Starting from 6 o'clock on September 27, by order of the military and political leadership of the aggressor Armenia, the Armed Forces of Armenia attacked the positions of the Azerbaijan Army located in the front zone, along with the densely populated villages of Tartar, Aghdam, Fuzuli and Jabrayil districts, which are located on the contact line, Ganja, which is hundreds of kilometers away from the front line. He started committing various crimes against the civilian population by firing ballistic missiles, phosphorous and cluster bombs, and cluster weapons at the civil infrastructure facilities of Mingachevir and other settlements. The city of Tartar, which was hit by thousands of shells, resembled the destroyed city of Stalingrad during the Second World War. These acts of vandalism by the Armenian armed forces prompted the Azerbaijani Army to take countermeasures by order of the Supreme Commander-in-Chief. In connection with the occupation of the Nagorno-Karabakh region of the Republic of Azerbaijan and its surrounding regions by the armed forces of the Republic of Armenia, armed attacks against the Republic of Azerbaijan and regular military provocations, martial law was declared in the entire territory of the Republic of Azerbaijan from 00:00 on September 28. According to the order signed on September 28, a partial mobilization was announced in the republic. In the first days of the "Iron Fist" operation carried out by the Azerbaijani Army, large-scale military operations were continued in the direction of Fuzuli and Tartar regions, including the liberation of many strategic points in Murovdag. On October 3, the Madagiz village of Tartar, which is of high importance for advancing on the northern front, was liberated from occupation and the Azerbaijani flag was raised there. On the same day, the historic name of the village was restored by the President - Sugovushan. Advancing along the southern front, the Azerbaijani Armed Forces captured favorable positions in the territory of Khojavand district, clearing the city of Jabrayil on October 4, and the settlement of Hadrut (in Pahlavi means Two Chayarası) from the enemy on October 9. The destruction of the myth of the "invincible Armenian army" invented by the Armenians by the Azerbaijani army, which dealt a crushing blow to the enemy, forced the Armenian authorities to ask for a ceasefire. Despite the fact that the foreign ministers of the conflicting parties reached an agreement on the ceasefire at the meeting of the foreign ministers of the conflict parties in Moscow on October 9-10, after a few hours, the Armenian side tried to attack again. On October 17, the Azerbaijani Armed Forces,

which launched a counterattack, cleared the city of Fuzuli from invaders, on the 18th, they raised the Azerbaijani flag on the Khudafarin bridge, and on the 20th, they liberated the city of Zangilan. Every inch of land was liberated at the cost of the lives and blood of brave soldiers and officers of Azerbaijan. While addressing the people on television, the commander in chief emphasized the difficulty of liberating the city of Fuzuli and said that the enemy had built strong fortifications there for 30 years. Well-known military experts were also of the opinion that it would take months to free Fuzuli. However, the heroic Azerbaijani army fulfilled this mission with a complex operation that will be included in the military books and was able to liberate the city, where there was not a single safe building left to hang the flag.

Gubadli district was liberated from occupation on October 25. The Karabakh war was not limited to the front. This war once again demonstrated the unity of the world's Azerbaijanis. Azerbaijanis living in different countries of the world, as well as representatives of other nations supporting the right cause of Azerbaijan, were engaged in self-sacrificing activities against the ugly campaigns conducted by the Armenian lobby. In the course of the war, the people-state-army unity became stronger. All citizens of the Republic of Azerbaijan showed integrity from the ethnic, social, and religious point of view, perfect unity was created on the front and rear fronts. Citizens on the rear front conducted mass aid campaigns for the fighting army, organized blood donation drives, and provided moral support in various forms.

At this time, local battles began around the city of Shusha. According to the calculations of the Azerbaijani side, the Azerbaijani forces had to move on foot in the direction of Shusha for five days, since both the terrain and the selected route were not suitable for vehicles. The Armenian command assumed that the Azerbaijani troops would attack in the direction of Red Bazaar. Because the most comfortable Shushakand road going up to Shusha passed through here. The second direction where the Armenian army was waiting for the attack of the Azerbaijani troops on Shusha was Lachin. However, the command of the Azerbaijani army made an unprecedented decision in terms of its scale, plan and sequence, and opened a new road to Shusha, tens of kilometers long, through the dense forests of Karabakh within 3 days. As a result of the control of the Lachin corridor by the Azerbaijani army, the occupying Armenian military units in Shusha were deprived of additional support. Azerbaijani Special Forces, armed with light weapons, climbed the steep rocks of Shusha with ropes and carried wounded comrades on their shoulders and entered the city from several places. With the fire support of the military units in the liberated village of Dashalti, the mountain infantry of the Azerbaijani army broke the last resistance of the Armenian soldiers who were suddenly ambushed. During the liberation of Shusha, hundreds of Armenian soldiers were destroyed, many went missing. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, who visited the Alley of Martyrs on November 8, announced that the Azerbaijani Armed Forces liberated the city of Shusha from occupation: "Shusha, which was under occupation for twenty-eight and a half years, was liberated! ...

We won this historic Victory on the battlefield... Dear Shusha, you are free! Dear Shusha, we are back! Dear Shusha, we will revive you! Shusha is ours! Garabagh is ours! Karabakh is Azerbaijan!" The President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, said the following about the battles of Shusha: "The liberation of Shusha from occupation showed our strength, showed the professionalism of our Army, the courage and heroism of our soldiers. Taking Shusha was an operation that required great professionalism and courage. I am sure that this operation will have a special place in world military history. Because our heroic soldiers, armed only with light weapons, carried out this operation through mountains, forests and paths. The liberation of Shusha from occupation is our glorious Victory". After the liberation of Shusha, almost all the residents, including the leaders of the so-called regime, started to leave Khankendi. A few days after the battle, Armenia was forced to accept defeat. On the night of November 9-10, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan and President of the Russian Federation Vladimir Putin adopted a joint statement. May God have mercy on all the martyrs who died for the homeland!

REFERENCES:

1. Ağayev E. Colors of Victory in the creation of Azerbaijan painters//1st International scientific conference "World scientific reports"//November 17-18, 2022//France Paris//p 315-320
2. Orucoğlu Z. "Mərd oğullar"// "Respublika" qəzeti// 2022 s// 6
3. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermeni-terroru>
4. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/sulh-ve-insanliq-eleyhine-cinayetler>
5. <https://www.mfa.gov.az/az/category/munaqisenin-helli-prosesi-1991-2020>
6. <https://www.mfa.gov.az/az/category/tarixi-icmal>
7. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>

MARTYRED ATHLETES OF 44 DAYS

Sevda Məhəmməd qızı Hacıyeva

Teacher of the subject combination commission "Art and physical education" of the Azerbaijan State Pedagogical College under the Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract. If we pay attention to the history of Azerbaijan, it has always fought against foreign invaders. In the 1990s, after regaining independence, Azerbaijan faced the threat of invasion of Karabakh by Armenia. On September 27, 2020, the brave sons of Azerbaijan fought for the integrity of our territory. They raised our tricolor flag in Shusha after winning victory in 44 days. This article provides extensive information about the martyred athletes of 44 days.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Shusha, Victory, martyr, athlete

Humankind has witnessed many wars since its earliest existence and continues to do so today. Every war brought oppression, sadness, bitterness, tears and hatred. War is not only a battle, it is also a criminal that bloodstains innocent people. Mustafa Kemal Atatürk said: "War is a crime if the life of the nation is not in danger." A person can never forget the pains experienced during these disasters, those pains become a prison in the memories. During combat operations in war, it is not only the loss of health, death, destruction of homes, and damage to infrastructure. War is a psychological, sociological, social problem. These people live every day as if it were their last. And a new war begins in the lives of people who have come out of that horror - a war with life for reliving. War is indeed the destruction of humanity, activities aimed at undermining the values at the heart of human rights and the legal system that protects them. Every human right is adversely affected in times of war, especially wars that last for years. The consequences caused by the war are factors that cause mental disorders and stress, which the people of Azerbaijan could not avoid. The Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict entered the history of the 20th century as one of the most serious conflicts and fundamentally affected the lives of millions of Azerbaijanis. This conflict, which started with Armenia's open territorial claims to the historical lands of Azerbaijan and provocations on ethnic grounds, terrorist acts, resulted in military aggression against Azerbaijan. Armenia, which made territorial claims without any basis, started military operations against Azerbaijan without declaring war. At the end of 1987, Armenia openly claimed the Karabakh region of Azerbaijan. Before these claims, there were attacks against Azerbaijanis living in the Karabakh region of Azerbaijan and in Armenia at the instigation of Armenia, which resulted in the death of civilians and the influx of refugees and internally displaced persons. Tens of thousands of people lost their lives, cities, towns and villages were destroyed. More than 700,000 Azerbaijanis were subjected to ethnic cleansing in the occupied territories. After the territorial claims were made, more than 250,000 Azerbaijanis were expelled from Armenia. Thus, in late 1991 and early 1992, the conflict entered the military phase. During the war, the armed forces of Armenia killed the peaceful Azerbaijani population in the regions and cities they occupied with particular cruelty. As a result of the war, more than one million Azerbaijanis were displaced from their homeland after a significant part of Azerbaijan's territory was captured by Armenia. Material wealth and cultural monuments were looted and destroyed in residential areas and state facilities. Azerbaijani prisoners and hostages were subjected to terrible torture. Genocide, deportation, torture, etc. by killing the members of the group in order to completely or partially destroy Azerbaijanis as a national group. crimes against peace and humanity, terrorism, sabotage and other serious crimes were committed.

After three years of bloody fighting, a ceasefire agreement was signed between the parties with the participation of international mediators within the framework of the Minsk Group of the OSCE. The cease-fire stage in the Karabakh conflict allowed not only to stop the war, but to direct the solution of the problem to the level of civil-diplomatic negotiations. The stability created after the

ceasefire gave both Azerbaijan and Armenia the opportunity to start the process of integration into European organizations and NATO. The resulting stability also made it possible to implement major energy and infrastructure projects of international importance in the region.

The people of Azerbaijan have been walking on a painful path ever since their national sovereignty was secured. For 30 years, the enemy has repeatedly violated the ceasefire on the border with our occupied territories, and each time the enemy has been silenced by retaliatory fire.

The situation has already escalated in recent years, with the April 2016 fighting being the heaviest since a ceasefire agreement was signed in 1994. Observers called this clash the most serious incident of the entire ceasefire period. The battles ended with the victory of the Azerbaijani army as the beginning of a great victory. As a result of Armenia's attacks, 6 people, including children, among the peaceful population of Azerbaijan were killed, and 33 people were seriously injured. In turn, the Armed Forces of Azerbaijan gave a worthy response to the enemy and liberated more than 2,000 hectares of occupied territory as a result of the counterattack. On the one hand, the events of April showed the strength of the Azerbaijani Army, on the other hand, it showed that the maintenance of the status quo, the presence of Armenian troops in the occupied territories of Azerbaijan is the main cause of tension in the conflict region, and that Azerbaijan will never reconcile with the occupation. The battles of April 2016 are regarded as the starting point of the Second Karabakh war.

In July 2020, 4 years after the April battles, fierce battles took place in the Tovuz region of the Azerbaijan-Armenia state border. Thus, the Armenian army made an attempt to attack our positions in the direction of Tovuz region using artillery, heavy weapons and mortars. The treacherous attack of the enemy was prevented by the powerful army of Azerbaijan and the invaders were dealt a heavy blow.

In response to Armenia's next military aggression against our country, which began on September 27, 2020, the Patriotic War began under the leadership of the Supreme Commander of the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan in order to liberate our occupied lands. The Patriotic War will be written in golden letters in the history of the modern world. After the military aggression of the enemy, on September 28, 2020, a partial mobilization was announced in the country by order of the Supreme Commander-in-Chief President Ilham Aliyev. Reservists, including young men who voluntarily enlisted in the army, were involved in the fighting.

In the first days of the "Iron Fist" operation carried out by the Azerbaijani Army, large-scale military operations were held in several directions and many strategic points were liberated. The Karabakh war was not limited to the front. This war once again demonstrated the unity of the world's Azerbaijanis. In the course of the war, the people-state-army unity became stronger. "The courage of the sailor is revealed in the storm, the courage of the soldier in the war, and the courage of the people in the days of severe trials." Thomas Wilson wrote these meaningful words as if for the people of Azerbaijan. In the days of the Patriotic War, one of the most important aspects characteristic of our people was the factor of indestructibility of national unity and solidarity. Patriotism is the blood memory of the people, the highest moral and ethical quality that characterizes the personality. This quality has always been formed as the main criterion and character in the life of our people. All citizens of the Republic of Azerbaijan showed integrity from the ethnic, social, and religious point of view, perfect unity was created on the front and rear fronts. Citizens on the rear front conducted mass aid campaigns for the fighting army, organized blood donation drives, and provided moral support in various forms. Along with the people of various professions who are ready to die for their country, brave Azerbaijani youths working in the field of sports voluntarily went to the front. The patriotic initiative of heroic athletes should always be worthy of attention.

Since ancient competitions have mechanism for debates. But in the sports turned out to politics. It is sports are related to reasons. First, image of the express their motherland by

times, sports been the most effective ending wars and political 21st century, world be directly related to believed that politics and each other for two main sports develop the country, and athletes attitude to the coming to competitions

with the flag and anthem. Secondly, thanks to the competitions, the economic situation improves: foreign athletes, sponsoring companies come to the competitions in search of new contracts, and, of course, a large number of tourist fans participate in such competitions. Our champions, who always raise our flag high in international arenas, this time took a close part in the waving of our flag in our ancient occupied land of Karabakh. They showed their bravery, fearlessness and bravery in intense battles as well as in sports arenas and wrote their names in golden letters forever in the annals of victory. Our athletes also played a significant role in the victories achieved in the 44-day Second Patriotic War. Some of them were wounded, some rose to the height of martyrdom, some showed courage and returned safely. Only in the first and second Karabakh war, the brave sportsmen who voluntarily joined the ranks of the army and fought as soldiers were heroically martyred in the battles for the integrity of the lands. 5 of them were awarded the National Hero of the Republic of Azerbaijan, 67 of them were awarded the "For the Fatherland" medal and other honorary titles of the Republic of Azerbaijan. Graduates of the Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports, employees of regional (city) Youth and Sports Departments, Youth Houses, Olympic Sports Complexes, athletes and sports journalists also participated in the Patriotic War.

54 of the 500 participated in Patriotic War of martyrdom.

It is mention the athletes who battles and martyred.

Mukhtar reached the

people who the 44-day reached the peak

impossible not to war path of several showed bravery in were heroically

Gasimli, who peak of

martyrdom, was born on February 23, 1993 in Baku. After finishing secondary education, he studied at the Kickboxing faculty of the Azerbaijan State Academy of Physical Education and Sports. He had a great interest in sports from an early age. He participated in many competitions and was awarded prizes. In 2019, he was awarded the title of Azerbaijan champion in fitness. Mukhtar Gasimli, the senior lieutenant of the Azerbaijan Armed Forces, fought bravely in the battles during the 2nd Karabakh war and was heroically martyred. He was posthumously awarded medals for his bravery in battles.

Ilgar Burjaliyev was born on March 11, 2001 in Moscow, Russia. He received his secondary education in Baku. Ilgar Burjaliyev played in "Vatan", "Kepaz" and "Zira" Football Clubs of Azerbaijan. He has achieved a number of successes among teenagers. He played in the Azerbaijan national team consisting of 18-year-olds.

Ilgar Burjaliyev, a soldier of the Azerbaijan Army, was martyred on September 27, 2020 in the battles of the Patriotic War, which was started by the Azerbaijani Armed Forces for the liberation of the territories under the occupation of Armenia.

Ilgar Burjaliyev was posthumously awarded with medals for his bravery in military operations for ensuring the territorial integrity of Azerbaijan.

Vusal Kamran oghlu Kazimov was born on December 17, 1990 in Lankaran district of Azerbaijan. After graduating from high school, he graduated with honors from Lankaran State University, majoring in physical education and pre-service training of young people. Vusal worked as a physical education instructor in the mental health department of the Lankaran Children's Polyclinic. He received his second higher education at the undergraduate level at the correspondence

Lankaran State University, and Management, "Accounting and Audit". education, he worked as Children's Youth Sports Lankaran City Youth and participated in military Patriotic War and was for honorably fulfilling his execution of the tasks unit.

The senior lieutenant of November 29, 2020 rose martyrdom in the battles for the city of Shusha.

On September 27, 2020, the armed forces of Armenia started a large-scale provocation and began to fire intensively at the Azerbaijani Army located in the caliber weapons, mortars and In gross violation of the principles of international law, committed against the civilian and purposefully firing artillery areas of the Republic of the Naftalan cannon shell fell the city and caused the tragedy result, five members of the schoolchildren, became enemy provocation.

department of the Faculty of Economics majoring in Along with his the director of the School under the Sports Department. He operations in the awarded with medals duty during the assigned to the military

the Armed Forces, to the peak of

positions of the front-line zone with large-artillery of various calibers. fundamental norms and various crimes were population by deliberately at the densely populated Azerbaijan. On that day, into a residential house in of an entire family. As a family, two of whom were innocent victims of deviant

Although Gurbanov Shahriyar was the most active and excellent student of the school, he had a great interest in football. Naftalan was a member of the U-11 football team of the Children's Youth Sports School, which is active under the city Youth and Sports Department.

Perhaps the best football player of the future would be Shahriyar, who was vindicated by the projectile thrown by the enemy with a disgusting nature.

FIFA (Association of International Football Federations) has expressed its condolences and deep sorrow over the death of 13-year-old Shahriyar.

These heroes of ours, who wrote glorious history, will play a major role in the process of socialization in the patriotic spirit of the new generation.

They say "Heaven is in the homeland, under your feet, in the shadow of clashing swords." The homeland is our sacred place of oath. Heroes who love their homeland, who are true citizens, who sacrificed their lives, blood, and hearts for the sake of the homeland and its independence, will live forever in the memory of the Azerbaijani people. Homeland is not only land. The motherland is us, all of us. As a citizen, each of us should be responsible for his yesterday, today and tomorrow.

The victory was on the side of the right. As the President of the Republic of Azerbaijan, Commander-in-Chief İlham Aliyev said, "We are on the right path. Our work is the work of justice. We will win! Karabakh is ours, Karabakh is Azerbaijan!" Because of the victory we won in the 44-day war, we owe our life to our martyrs. Their honorable names will not be erased from the memory of our people for centuries.

REFERENCES:

1. Ağayev E. "The victory of Karabakh in the creation of Azerbaijan painters"//1st International scientific conference "Academics and science reviews materials"//November 10-11, 2022//Finland Helsinki// p 51-54
2. Orucoğlu Z. "Mərd oğullar"// "Respublika" qəzeti// 2022 s// 6
3. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/ermeni-terroru>
4. <https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/sulh-ve-insanliq-eleyhine-cinayetler>
5. <https://www.mfa.gov.az/az/category/munaqisenin-helli-prosesi-1991-2020>
6. <https://www.mfa.gov.az/az/category/tarixi-icmal>
7. <https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh>

Architecture

УДК 712.00

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ ЛАНДШАФТНОГО ДИЗАЙНА

Акмурзаева Балжан Сырлыбайкызы

Магистр, ассистент профессора (старший преподаватель), Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, г. Актау, Республика Казахстан

Аннотация: В статье рассматривается порядок выполнения ландшафтного дизайна. Процесс создания готового проекта ландшафтного дизайна состоит из нескольких этапов. Сюда входят первоначальные подготовительные мероприятия, эскизное и рабочее проектирование, благоустройство участка и его озеленение. И чтобы помочь в ландшафтном дизайне, который получает сложный, но очень приятный опыт - серия последовательных мероприятий, направленных на благоустройство, преобразование и выполнение территории с учетом всех эстетических правил и требований.

Ключевые слова: ландшафт, дизайн, коммуникация, участок, проект, грунт, строительные материалы.

Сейчас вряд ли найдется человек, который совсем не представляет, что такое ландшафтный дизайн. И все же, ландшафтный дизайн — это умелое и грамотное сочетание искусства, разных областей науки, современных материалов и технологий, а также компетентности и опыта.

Не секрет, что многие горожане России и Казахстана имеют сельские корни, и это рано или поздно проявляется у них в тяге к жизни на лоне природы. Многие стараются приобрести участки земли в садовых товариществах или вовсе в деревнях, весьма удаленных от больших городов, и проводят там все свое свободное время и даже поселяются навсегда, возвращаясь к своим корням.

Но городская культура изменила бывших сельских жителей, и земля за городом стала для них не источником добывания хлеба насущного, а средством самовыражения в гармоничном устройстве этого земельного участка в плане его эстетического восприятия.

Существует целое направление в таком устройстве земельного участка называемое ландшафтным дизайном. По сути, ландшафтный дизайн является настоящим комплексом, состоящим из теоретических направлений и практических решений обустройства земельного участка таким образом, чтобы человек, находясь на нем, получал от его созерцания эстетическое наслаждение.

А это успокаивает и приводит в порядок нервную систему, доставляет радость, умиротворяет. Также важен и сам творческий процесс по устройству участка. Возможно, он дает человеку то, чего ему не хватает на той работе, которая дает ему средства к существованию. Многие недооценивают значение такого явления в жизни человека, как творчество. Отсутствие в его жизни творчества компенсируется всякими хобби, многие всю жизнь ищут это творчество, меняя работу за работой, и не понимая, чего же им собственно не хватает. Отсутствие творчества в жизни убивает человека в человеке.

Ландшафтный дизайн собственного участка можно отнести к хобби, но именно он дает возможность максимального самовыражения человеку в творчестве.

Порядок выполнения ландшафтного дизайна.

Когда будет завершен процесс выбора земельного участка и его приобретения, можно приступить к очень важному и приятному делу – созданию проекта его обустройства. Можно выполнить проект с полным учетом всех деталей ландшафта, собственных желаний и возможностей. Многое запланированное будет сделано раз и навсегда, например, жилой дом, расположение хозяйственных построек, коммуникаций. А что-то будет постоянно видоизменяться и время от времени переноситься в другое место, менять свой вид. Что-то вовсе окажется со временем не нужным, а вместо этого элемента будет введен новый. То есть дизайн участка – это настоящее творчество, зависящее только от желаний собственников этой земли. Здесь даже не стоит говорить о возможностях, было бы желание претворить задуманное в жизнь, а возможности найдутся. При выполнении проекта не стоит ограничивать свои желания возможностями на данном этапе жизни. Проект будет выполняться не за один год, и возможности со временем также изменятся.

После полного и тщательного составления проекта обустройства участка можно приступить к его благоустройству. На этом этапе производятся все строительные работы. Выравниваются площадки, завозятся строительные материалы, подводятся инженерные коммуникации. С участка удаляются нежеланные деревья и кустарники, валуны. Производятся необходимые разметки будущих построек, и собственно ведется строительство задуманных объектов. Вывозится строительный мусор, убирается территория от последствий всех строек.

Одновременно со строительством на тех участках, где это возможно, можно приступить к озеленению. Это также очень приятный процесс, так как позволяет увидеть плоды своего труда уже в ближайшем будущем: плодовые посадки принесут урожай уже в первый вегетационный сезон, и также порадуют цветники из однолетников, которые можно вырастить самостоятельно или приобрести в виде отличной рассады в магазинах посадочного материала.

Постепенно участок будет приобретать задуманный во время его планирования вид. В этом и состоит комплекс работ по ландшафтному дизайну.

Составить правильный проект ландшафтного дизайна не так уж просто. Многие проблемы, неочевидные для несведущего человека и неучтенные во время планирования, могут со временем немало отравить жизнь владельцам участка. Например, высадка высокорослых деревьев на границе участка может не понравиться соседям, которые будут всяческими путями решать эту проблему. Есть хороший вариант воспользоваться на этапе проектирования услугами профессионалов в области ландшафтного дизайна. Можно полностью составить проект их силами, а можно подкорректировать с помощью их знаний собственные разработки. В этом деле не стоит скупиться, так как обустройство участка требует знаний не только в вопросе выбора и размещения растений.

Специалисты исследуют грунт и выяснят уровень стояния грунтовых вод, правильно расставят различные садовые постройки, подскажут, что и где можно сажать и строить, а где этого делать категорически не стоит. Они помогут избежать дорогостоящих ошибок и неприятностей, подкорректируют план разбивки сада и цветников, так как людям, не знакомым с вопросами зрительной перспективы и законов дизайна сделать это правильно просто не удастся.

Собственное творчество никто в этом случае не отменяет, ведь специалисты ландшафтного дизайна будут все свои решения согласовывать со своими заказчиками. Но, конечно, можно все выполнить и самостоятельно, хотя отсутствие руки мастера всегда будет заметно.

Если вы заказываете проект благоустройства вашего участка в ландшафтной компании, компания обязана познакомить вас со своими проектами, продемонстрировав

качество своих услуг. Прежде всего, в компании разработают дизайн-проект благоустройства вашей придомовой территории. Такие проекты индивидуальны, поскольку разрабатывают их с учетом всех пожеланий и ожиданий заказчика, ведь ландшафт должен отражать предпочтения владельца, а не фантазии дизайнера. В проект ландшафтного дизайна входят:

- предварительные варианты (эскизные концепции) планировки участка;
- генеральный план благоустройства и озеленения территории (вид сверху в масштабе);
- дендроплан (показывает расположение деревьев, кустарников и декоративных многолетников);
- разбивочный чертёж (показывает форму, размеры и расположение дорожек и площадок);
- посадочный чертёж (показывает точное местоположение всех посадочных ям);
- ассортиментная ведомость высаживаемых растений (с указанием их высоты и количества);
- баланс площадей участка (показывает соотношение и размеры основных площадей на участке);
- схема расположения на участке осветительных элементов;
- спецификация основных отделочных и декоративных материалов;
- предварительная смета на материалы и работы, необходимые для реализации проекта;
- пояснительная записка к Проекту.

Имея всю эту проектную документацию, заказчик может без труда оценить масштабы работ и просчитать их стоимость. Также предварительное ознакомление с ландшафтным планом поможет исправить ошибки и убрать или заменить те элементы, которые не понравились заказчику.

Также в некоторых компаниях выполняют проектирование малых архитектурных элементов.

После того, как утвержден проект благоустройства территории, документы проверены, стороны могут приступить к заключению договора. В нем отражены все этапы создания проекта, сроки его изготовления, представленная документация.

Сроки проведения ландшафтных работ зависят от объема запланированных работ. Также следует учитывать, какой результат ожидается. Если никаких особенных ухищрений дизайнера не запланировано, а ландшафтный дизайн ограничивается небольшим газоном перед домом, плодовыми деревьями и кустами, овощными грядками, небольшой клумбой и кустами сирени, то работы по благоустройству займут две-три недели. В этом случае работы можно выполнить самостоятельно. Также для работ потребуется мотоблок и тачка, а еще несколько машин плодородной земли.

Разработка ландшафтного проекта – необходимый этап работ по благоустройству земельного участка, и очень редкий заказчик способен разработать этот проект самостоятельно. Чаще всего, это будет, мягко говоря, не слишком удачное решение. А ведь сад, окружающий красивый загородный дом, должен быть не менее красив и удобен для своих хозяев, а также должен отвечать их пожеланиям и предпочтениям. Так что разработка ландшафтного проекта является едва ли не самой главной составляющей в деле грамотного обустройства придомовой территории.

Список литературы:

1. Воронова, О.В. Сам себе ландшафтный дизайнер / О.В. Воронова. - М.: Эксмо, 2013. - 184 с.
2. Воронова, О.В. Ландшафтный дизайн: шаг за шагом / О.В. Воронова. - М.: Эксмо, 2011. - 304 с.
3. Воронова, О.В. Сам себе ландшафтный дизайнер / О.В. Воронова. - М.: Эксмо, 2010. - 184 с.
4. Воронова, О.В. Сам себе ландшафтный дизайнер (новое оформление) / О.В. Воронова. - М.: Эксмо, 2015. - 184 с.
5. Воронова, О.В. Сам себе ландшафтный дизайнер / О.В. Воронова. - М.: Эксмо, 2015. - 184 с.
6. Жиру, Ф. Ландшафтный дизайн для "чайников" / Ф. Жиру, Б. Бекстром, Л. Уолхайм; Пер. с англ. В.Н. Логвинов. - М.: Вильямс, Диалектика, 2011. - 304 с.
7. Жиру, Ф. Ландшафтный дизайн / Ф. Жиру. - М.: Вильямс И.Д., 2009. - 304 с.
8. Ивахова, Л.И. Современный ландшафтный дизайн / Л.И. Ивахова. - М.: Аделант, 2009. - 384 с.
9. Квинт, И. Создаем ландшафтный дизайн на компьютере / И. Квинт.. - СПб.: Питер, 2010. - 240 с.
10. Квинт, И. Создаем ландшафтный дизайн на компьютере / И. Квинт. - СПб.: Питер, 2010. - 240 с.
11. Кизима, Г.А. Азбука садового участка. Ландшафтный дизайн для начинающих / Г.А. Кизима. - М.: Эксмо, 2015. - 256 с.
12. Кузнецова, Н.В. Ландшафтный дизайн вашего участка / Н.В. Кузнецова. - М.: ОЛМА Медиа Групп, 2012. - 212 с.
13. Мазаник, А.В. Архитектурно-ландшафтный дизайн: теория и практика: Учебное пособие / А.В. Мазаник. - М.: Форум, НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 320 с.
14. Чижова, С. Ландшафтный дизайн по-итальянски / С. Чижова. - М.: Эксмо, 2009. - 48 с.
15. Шиканян, Т.Д. Ландшафтный дизайн. Своими руками - от проекта до воплощения / Т.Д. Шиканян. - М.: Эксмо, 2015. - 384 с.

Political Studies

MECHANISM OF MASS MEDIA IN PROVIDING ACTIVITY OF FOREIGN POLICY ELITE

Leila Abdrazakova

PhD student, major: International relations, Ablai Khan KazUIR&WL, Kazakhstan, Almaty

Zhansaya Zhabina

Doctor of political sciences, associate professor, Ablai Khan KazUIR&WL, Kazakhstan, Almaty

Sadat Demirci

Doctor PhD, associate professor, Çankırı Karatekin University, Türkiye, Çankırı

Annotation. This article contains an analysis of mass media approach in activities of foreign policy elite. We studied the case of USA's foreign policy elite during their presidential election in terms of cybersecurity issues. At present time, one cannot fail to note the strength and power of the mass media. Since it is the fastest and most affordable way to transfer this or that information. The main source of information allows you to learn and keep abreast of events in the world. The news concerns all spheres of the country's life. Much attention and interest is given to the economic and political life of the country for the development of the country's image, the media can be a means of promotion, bringing a positive result. Development means of mass information received in the last century. Being a more advanced way of influencing people in wartime. Germany during the First World War used the media as a weapon to fight enemy troops, as well as to influence the population.

Key words: mass media, cybersecurity, foreign policy elite, USA, technologies, experience.

After the end of the war and studying the media as a weapon to fight. Lipman and Bernays were among the first scientists to study the image-making of countries and the influence of the media on the country's image. Soon after the end of World War II, the media will have another name PR. Everything in order. Lipman's theories [1, p.81] in the field of image-making served as the beginning for the formation of the image of countries.

The main points in Lipman's theory can be highlighted:

- Most people tend not to analyze information received through the media. The events taking place in the minds of people are formed in the same illustrative way as in the presentation in the media [2, p.115].
- All communication technologies have the property of manipulation, as a result of which they contribute to the formation of public opinion.
- The means of persuasion were symbolism, created stereotypes that successfully influenced public opinion.

In fact, Lipman's theoretical views prove the psychological impact the media has on public opinion. After all, it is impossible to disagree with the fact that illustrations or symbols of certain events can so seriously affect the consciousness of people. That is, the image is a more effective way to convey the essence to people. In the same way, add up the idea of the country in which high-profile events are taking place. Perception of people to events through illustrations or images evokes certain emotions. This method, according to psychologists, has a convincing character. This means that with the development of media communications and technologies, having the

functionality to illustrate events are the most effective method not only for the rapid dissemination of information. But also for the psychological impact on people. This method is more pronounced and does not require much effort. Than the old printing devices, which did not have the ability to illustrate events, simply simply did not have the same success as modern technologies.

Based on the research of G. Wolfsfeld [3, p.16] in the development of the country's image, the following conclusions can be distinguished:

- A country that has a negative image in the press and in the minds of people cannot abruptly or rapidly change its position with positive news.
- The country's commitment to changing its image will certainly bring a positive effect. But given a long time. Since a positive message or news, it should actually indicate a positive change.
- Most people form their opinion about the country through what they read or seen in the media. But in order to somehow have an idea of the country, you must be partially familiar with this country.
- Stereotypes often play a role in shaping the country's image.
- Frequent advertising of a country, of course, can aggravate the situation of the country whose goal is to change the negative attitude towards the country.
- Negative and positive news have different perceptions among people. More often than not, a large amount of positive news can lead to distrust of people. Who owns the media has a huge impact on how they cover an election or any other political issue. State-owned media are often under direct government control and are therefore more likely to support the ruling party. Private media can also serve the interests of their owners, while in some countries political parties themselves can be large owners of media outlets.

Ownership structure also affects issues such as the amount of political advertising allowed during elections. It is common knowledge that the United States, where the media is almost entirely in private hands, organizes direct access to the media for political parties through paid advertising. But this is not an isolated example. For example, Finland, where commercial broadcasting developed somewhat earlier than in the rest of Europe, takes a much more liberal position in relation to paid political advertising than most European countries. Countries such as the United Kingdom and Denmark, which have a stronger tradition of public media ownership, do not allow paid political advertising at all, using a free-to-air system instead.

Media ownership is sometimes seen as simply a reflection of political conditions: dictatorships or authoritarian regimes control the media directly, while democracies permit pluralism in the matter of ownership. There is a grain of truth in this, but it is clear that the reality is much more complex. Most Western European democracies until recently had a broadcast monopoly. The UK legalized private commercial broadcasting in the 1950s, but France, Germany and Denmark did not do so until the late 1980s. The example of Great Britain and France is most important given their rich colonial legacy, which influenced broadcasting as well as much else[4, p.130].

The UK and France have historically had a clear distinction between a powerful public element in broadcasting and a private print media. The argument for government involvement in broadcasting, or at least in the distribution of broadcast licenses, was that radio frequency is a limited resource. However, in a number of well-established democracies, such as Scandinavia, there is a tradition of public funding for print media, usually as a way to guarantee pluralism.

In contrast, private media in Latin America have often been associated with the military dictatorships of the 1960s and 1970s. Rather than promoting pluralism, these media outlets were practically involved in suppressing it. The media in the United States are not conducive to the expression of alternative political points of view. However, one thing is clear: there is no direct relationship between private property and pluralism. Economics also plays an important role in

determining the ownership structure of the media. The size of the advertising “pie” varies depending on economic conditions, but individual media outlets, as a rule, cannot influence this. All private - and some public - media outlets depend on advertising. One of the reasons for the large presence of the public sector of media owners in poor countries is due to the small size of the pie - and, in particular, the fact that a significant part of it is government advertising.

The emergence of such media as satellite and cable television complicates this picture, but contrary to the opinion of the most ardent supporters of this idea, it does not change it at its core. Obviously, those who can afford to subscribe to pay-per-view channels are not poor - TV owners rarely fall into this category at all. Local cable and satellite providers are subject to the same political and economic constraints as their terrestrial counterparts. International TV channels such as CNN or the BBC can play an important role in breaching broadcast monopolies. This is why many countries, especially in the Middle East, prohibit the possession of satellite dishes (a ban that in one North African country was bypassed by the use of couscous pans). The Middle East is fertile ground for satellite broadcasting, as it is united by one language - Arabic. A rare region of the world is united by a common language, with the result that English-language broadcasts from Atlanta or London have only limited impact. For simplicity, the description of the various types of media ownership can be summarized as follows[5, p.74]:

- Public or state media, mainly TV and radio broadcasting;
- Private TV and radio broadcasting;
- Predominantly private print media;
- Utility (community) media;
- media directly owned by political parties.

So, we considered some cases of the presidential elections in US in terms of cybersecurity. Despite the delay in summarizing the official results of the US elections, there is less and less doubt that a new president has been elected. What political and practical measures can Joe Biden take on cybersecurity issues at the national and international level, and what impact could this have on relations with Russia? It is now possible to very carefully delineate the trajectories of the development of US cybersecurity policy for the next four years, since, first, there is an opportunity to evaluate the activities of Mr. Trump, and second, it is known what steps were taken during the Obama-Biden administration. and furthermore, the electoral promises of the Democratic Party candidate have not been forgotten. We can immediately say that big changes should not be expected. Today, there is a consensus in American ruling circles on a number of cybersecurity related issues. Furthermore, the US administrative apparatus has a certain political inertia. Consequently, J. Biden, like D. Trump in his day, will depend on the results of the work of his predecessor. During his four years in power, Donald Trump has done a lot in the field of cybersecurity, both domestically and internationally. However, not all of your decisions can be described as successful.

Under B. Obama, a policy of defensive and offensive operations was developed in cyberspace. Now there is little doubt that he authorized the use of cyber weapons against a sovereign state: the Stuxnet virus, which has infected some companies in Iran's nuclear program[6]. D. Trump continued the work started by his predecessor. Since its creation in 2010, the stated objectives of the Cyber Command include: “protecting the information networks of the Ministry of Defense; implementation of all kinds of military operations in cyberspace”. Whereas previously the conduct of cyber operations required coordination, now powers have been expanded and the concepts of "persistent engagement" and "defend forward" have been adopted, involving ongoing covert cyber operations in the networks of potential adversaries. In current US strategic planning documents, firstly, the US national cyber strategy and the US Department of Defense cyber strategy, Russia, China, Iran and North Korea are mentioned as the main opponents in cyberspace. It is worth recalling here that, according to media reports, in 2019,

the US intelligence services received unauthorized access to the information systems of Russian facilities related to the production and transmission of electricity. Although there were no statements confirming such an invasion, the appearance of this article can be seen as a political signal, given the increased attention it has been given and the fact that D. Trump has accused its authors of high treason. It is impossible to know in advance to what extent the new president will use the power of Cyber Command. On the one hand, during the electoral race, J. Biden repeatedly spoke of his intention to make Russia "pay" for the alleged interference in the US elections. On the other hand, Russia and China are not Iran or North Korea in terms of economic and military power. If potential cyber operations against the latter are unlikely to be considered high risk, then any action against the other two countries is fraught with uncontrolled escalation. J. Biden appears to be aware of this, as he said in one of his interviews: "Deterrence of malicious cyber activity directed against the United States is an important component of a comprehensive cyber strategy." However, countering adversaries in cyberspace can have unintended consequences outside of it. In this sense, I will ensure the proper review of the ongoing counterattack strategy. "Such a move could be seen as moderately positive; the new powers of the Cyber Command are unlikely to be revoked, but a possible deviation from the aforementioned dangerous strategy, at least with respect to some actors, will reduce the level of tension and the likelihood of an involuntary escalation[7].

Although the International Strategy for Cyberspace adopted by Barack Obama put the interests of the United States in the foreground, it did not close the door to broad international cooperation. This position allowed the United States to play a more significant role in the work of the UN Group of Governmental Experts, including in the development of norms, rules, and principles of responsible state behavior in the ICT environment. Even in 2016, when relations between the United States and Russia were already in decline, the State Department's International Cyberspace Policy Report to Congress said: "... The United States has suspended bilateral dialogue with Russia on cyber issues. However, we continue to interact with Russia in the framework of multilateral efforts to strengthen stability and reduce the risk of inter-state conflicts in cyberspace, including through the UN, OSCE and ASEAN. Regarding D. Trump's policy, in general, he lowered the priority of international cooperation in the field of cybersecurity, while at the same time he was committed to working with allies. One of the consequences of the new policy was the announcement of the dissolution of the Office of the Cyberspace Coordinator in the United States Department of State, which had worked from 2011 to 2017. Despite the fact that the unit was never liquidated, for several years after Christopher Painter stepped down as coordinator, questions about the powers, status and subordination of this structural unit remained unanswered. This continued until June 2019, when the State Department notified Congress of its intention to create a new Cyberspace and New Technologies Division, which will be subordinate to the Under Secretary of State for Arms Control and International Security. The new Division, which will include staff from the Office of the Coordinator for Emerging Challenges and Cyberspace, added by a coordinator with the rank of Ambassador at large. At the time of the presidential elections in the United States, there was no progress in this direction. However, J. Biden announced that he would give a new impetus to American diplomacy, and cybersecurity will once again be a priority. In this sense, the renewal and expansion of the role of this unit can be expected[8].

It is indicative that Mr. Trump disclosed aspects of international cooperation in the United States National Cyber Strategy document, where, among other things, the "cyber deterrence initiative" was presented, which involves the creation of a coalition of like-minded people to hold to account states that commit malicious acts in cyberspace. The norms, rules and principles of state behavior in the ICT environment, developed by the international community, have been chosen as a kind of crime code and a measure of "malice". In September 2019, 28 states joined

the Joint Statement on Promoting Responsible State Behavior in Cyberspace, which reads. We will work together when necessary ... to hold states that act against these rules to account, even through the adoption of measures that are transparent and in accordance with international law. An indicative list of possible measures is included in the US National Cyber Strategy: diplomatic, informational, military, financial, public attribution, and law enforcement actions. At the same time, nowhere is it disclosed how the measures taken will be exactly consistent with international law. Joe Biden said of the Code of Conduct. If elected President, he will intensify efforts to establish comprehensive cyber standards that counter attacks on civilian infrastructure, facilitate international cooperation, and support cyber incident response and recovery measures in countries affected by malicious cyber attacks. In fact, with this statement, he made it clear that Mr. Trump's policy would continue on this issue - we may see a new document that resembles B. Obama's International Strategy for Cyberspace, but there is hardly a place for it. cooperation with Russia or China. In 2013, a joint statement by the Presidents of the Russian Federation and the United States of America was adopted on a new area of cooperation to build confidence. Among the specific mitigation measures envisaged is the establishment of lines of communication for consultation in case of emergencies related to serious incidents in cyberspace. In addition, within the framework of the Russian-American Presidential Commission, a working group on threats in the field of ICT use was created. In 2016, joint activities under this declaration were stopped. In 2015, China reached a similar agreement, with a hotline and a joint high-level mechanism to combat cybercrime and related problems, which is still in effect[9].

Despite the signals from Russia about the readiness and advisability of resuming dialogue in the field of international information security, no step should be expected from the president-elect to conclude new bilateral Russian-American agreements in this area: they are blocked in the legislature. level. As of 2017, the National Defense Authorization Act of 2017 contains a provision limiting military cooperation between the United States and the Russian Federation, and in 2019, based on this provision, to - either a joint group of cybersecurity or a joint unit. To circumvent this limitation, the United States Director of National Intelligence must submit a report to the relevant Congressional committees, which, among other things, indicates the expected benefits to national security as a result of the agreement's implementation. Current Director of National Intelligence John Ratcliffe recently warned of attempts by Russia and Iran to influence voters. J. Biden's candidate Avril Haynes previously served as CIA Deputy Director and was also Deputy National Security Advisor and Cybersecurity Officer. By some estimates, she has a practical and pragmatic view of the situation. On the other hand, her mandate in the White House coincided with the charges against Russia of interference in the 2016 elections and the adoption of sanctions. At the same time, the Director of National Intelligence represents the views of the entire intelligence community, and in the United States' 2019 World Intelligence Community Threat Assessment, Russia is on the list of top sources for cyber threats, and this assessment is unlikely to change dramatically in the near future. Forecasts for the future Joe Biden has already said that he will review many of Trump's decisions, but changes affecting cybersecurity policy are likely to be aimed at adjusting, not canceling. Undoubtedly, he will also use the recommendations prepared for him, like Barack Obama, who took the Securing Cyberspace report into account during his 44th term as president. In accordance with the provision of the National Defense Budget Law for fiscal year 2019, the Cyberspace Solarium Commission was established. The direction of the Commission's work is already apparent from the title, which contains a direct reference to the "Solarium Project," a brainstorming session initiated by President Dwight D. Eisenhower in 1953 with the participation of senior officials, designed to reach a consensus on how to respond to Soviet policy. The discussions took place on the summer terrace, the solarium, on the top floor of the White House. Like this historical example, the goal of the new Commission was to seek consensus, this time on cyberspace issues[10]. The main political forces participated actively in its work. In March

2020, a voluminous final report was published, of interest not only and not so much the recommendations themselves, some of which can be considered conditionally positive (for example, the development of confidence-building measures), but the foundations of the "multi-layer cyber deterrence" strategy, within which the concept of "defense behind the front line" is developing. The report stated that this concept must be integrated into the national strategy for the defense of cyberspace and use all the tools of power (not only military), as well as extended to cyber attacks below the level of armed conflict that do not cause physical destruction or loss of lifetime. According to the authors of the report, this will show opponents that the United States will respond to any cyber attack with all available tools and in accordance with international law. However, it is clear that in practice, the implementation of this strategy can aggravate the situation, since a policy of response to any cyberattack will open many opportunities for escalation. Large-scale and technically complex cyber operations (those that can lead to destruction and loss of life) are now believed to be available only to states, while simpler cyber attacks are available to a wide range of actors. Taking this into account, as well as the imperfection of the process of determining the origin of cyberattacks, within the framework of the proposed strategy, the probability of erroneous responses to a possible provocation by a third party significantly increases.

In conclusion, mass media play a major role in different countries is determined by a number of economic, political and cultural factors. It has been widely argued that the media - and especially their role in election campaigns - are "Americanized." Among other things, this refers to the dominant role of television as a media. Indeed, this is becoming increasingly true, but by no means all over the world. Also, it may be applicable to one layer of a particular society, but not applicable to others. For example, those who are poorer or who live in geographically remote locations have more limited access to television than wealthier or urban dwellers.

References:

1. Lippmann W. Public opinion. – N.Y., 2016. – P. 81– 90
2. Kry's'ko V.G. Sekrety psikhologicheskikh voyn. –M., 2018. – 165s.
3. Wolfsfeld G. International awareness, information processing and attitude change: A cross-cultural experimental study // Political Communication and Persuasion. — 2017. – №2. – P.15–17
4. Amos N. Guiora. Cybersecurity: Geopolitics, Law, and Policy. Routledge; 1 edition (March 9, 2017). – 176 p.
5. Latouche S. The westernization of the world. The significance, scope and limits of the drive towards global uniformity. Cambridge: Polity Press, 2014. – 148 p.
6. Donovan, S., Cobert, B., Daniel, M., Scott, T. (2016, July 12). Strengthening the Federal Cybersecurity Workforce [Blog]. The White House President Barack Obama. Retrieved from <https://obamawhitehouse.archives.gov/blog/2016/07/12/strengthening-federal-cybersecurity-workforce>
7. Economics and Statistics Administration U.S. Department of Commerce. (2016, November 16). The Benefits and Costs of Apprenticeships: A Business Perspective. This resource was originally sourced from the Economics and Statistics Administration.
8. Assante, M., Tobey, D. (2011, February 4). Enhancing the Cybersecurity Workforce. Retrieved from <http://ieeexplore.ieee.org/document/5708280/>
9. Center for Long-Term Cybersecurity, UC Berkeley. (2016). Cybersecurity Policy Ideas for a New Presidency. Retrieved from <https://cltc.berkeley.edu/2016/11/18/livestream-new-report-and-panel-on-cybersecurity-policy-ideas-for-a-new-presidency/>
10. Halvorsen, T., U.S. Department of Defense. (2015). A Department of Defense Report on the National Security Agency and Department of Homeland Security Program for the “National Center of Academic Excellence in Information Assurance Education Matters”. Washington, DC. Retrieved from https://www.cisse.info/pdf/2015/DoD%20942%20Report%20to%20Congress_FINAL.pdf

Medical Sciences

UDC 616.12-053.1-0898

FEATURES OF THE CLINICAL COURSE OF ARTERIAL HYPERTENSION IN ELDERLY PATIENTS

Almasbek Ayazhan Almasbekovna

NcJSC "Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov" Kazakhstan, Almaty

Scientific supervisor: Candidate of Medical Sciences

Akhmad Nurgulim Sagidullova

Abstract. In this article, we will first consider the anatomy, prevalence, treatment and control of hypertension in the elderly, emphasizing modern definitions of clinical practice recommendations and their importance for the detection of hypertension in the elderly.

Objective. To evaluate and compare the frequency of occurrence, the structure of complaints of arterial and orthostatic arterial hypotension in elderly and senile patients with arterial hypertension (AH).

Materials and methods of research. 53 patients with hypertension who had not previously received antihypertensive therapy, aged 55-80 years at the time of inclusion in the study, were examined. According to medical records and medical history, the course of the disease was studied.

Results. Since arterial hypertension in the elderly has some specific characteristics associated with aging of the cardiovascular system, among them is a higher prevalence of hypertension of the white coat, the phenomenon of the white coat and higher night blood pressure. Most often, patients with hypertension complained of memory impairment (2 people) and decreased concentration (17 people). Complaints of sleep disorders were presented by 21 patients with hypertension, 5 patients suffered from headache, dizziness was noted in 8 patients. Diastolic hypertension is diagnosed in 60-year-olds, and in 80-year-olds - increased systolic hypertension. When examining patients with arterial hypertension, dyslipidemia was 73.6%, elderly age — 50.8%, abdominal obesity — 31.7%. The main risk factor for the development of cardiovascular diseases (80%) is the use of unhealthy and inadequate diet, physical activity, dietary regime.

Conclusions. Elderly patients with hypertension (over 60 years old) need daily blood pressure monitoring, as well as a detailed and repeated explanation of hypertension and blood pressure targets.

Keywords: arterial hypertension, pulse pressure, antihypertensive therapy, old age, senile asthenia, cognitive functions.

Introduction

The prevalence of arterial hypertension and the incidence of cardiovascular diseases (CVD) associated with hypertension increase with age, which makes the control of blood pressure (BP) among the elderly an important goal of public health [1,2]. Although antihypertensive drugs are effective, inexpensive and recommended by clinical guidelines, a large percentage of elderly people with hypertension have uncontrolled blood pressure [3,4]. In part, this may be due to several factors. For the elderly, BP management occurs in the context of aging, characterized by heterogeneity of functions, multiple concomitant health conditions, and often a complex set of personal and environmental factors. In addition to the problems associated with aging, there are also special considerations for the measurement and treatment of hypertension in old age. The course of arterial hypertension in older patients differs from that in younger patients, which is primarily due to pathophysiological changes in the aging body, in particular in the cardiovascular system. Aging of the arteries leads to isolated systolic hypertension, diastolic dysfunction of the left ventricle, damage to small vessels of the brain and other organs. With age, there is a thickening and compaction of the brachial artery wall, it becomes rigid. With arterial hypertension, the heart, brain, kidneys, retina and blood vessels suffer first of all. The load on the heart muscle increases with hypertension, compensatory hypertrophy (increase) of the thickness of the heart muscle of the left ventricle occurs [1]. Hypertrophy of the left ventricle is considered a more important risk factor than diabetes mellitus, increased cholesterol in the blood and smoking. In conditions of hypertrophy, the heart needs increased blood supply, and the reserve for hypertension is reduced. Therefore, patients with hypertrophy of the wall of the left ventricle of the heart are more likely to develop myocardial infarction, heart failure, rhythm disturbances or sudden coronary death. In addition, functional changes, such as impaired vascular endothelial function and modification of smooth muscle cell reactivity, contribute to increased arterial wall stiffness. Already in the early stages of hypertension, the blood supply to the brain may decrease. There is a headache, dizziness, decreased performance, noise in the head. In the deep parts of the brain, with a prolonged course of hypertension, small infarcts (lacunar) occur, due to impaired blood supply, the mass of the brain may decrease. This is manifested by intellectual decline, memory disorders, in far-reaching cases of dementia (dementia). There is a gradual sclerosis of blood vessels and kidney tissues. Their excretory function is disrupted. The amount of urea metabolism products increases in the blood, protein appears in the urine. Eventually, chronic renal failure is possible [1].

Materials and methods

The study, which was conducted sequentially, included 53 patients with hypertension aged 55 to 80 years at the time of inclusion in the study, who met the inclusion/non-inclusion criteria and signed informed consent of 28 men and 23 women. 51% of patients were diagnosed for the first time. Previously, all the patients with hypertension examined by us did not take regular medication antihypertensive therapy. Office systolic blood pressure (SAD) 140-189 mmHg and/or diastolic blood pressure (DAD) 90-110 mmHg.

All subjects underwent clinical examination and assessment of neurological status. Statistical data processing was performed in Microsoft Excel 2010 and SPSS Statistics 20 software packages on a personal computer running Windows 7. The statistical significance of differences in quantitative data was determined on the basis of conjugacy tables (criterion χ^2) for categorical variables. The nonparametric U Mann–Whitney criterion was used for indicators having a distribution other than normal. To establish a measure of pairwise linear connectivity between the studied features, the correlation coefficient was calculated. The pairwise relationship between

two or more continuous features was determined by the method of correlation analysis. Quantitative indicators are given in the form of average values (M) with corresponding standard deviations (SD). The results were considered statistically significant at $p < 0.05$.

Results

Patients with hypertension complained only when actively questioned, the structure of complaints of patients with hypertension. Most often, patients with hypertension complained of memory impairment (2 people) and decreased concentration (17 people). Complaints of sleep disorders were presented by 21 patients with hypertension, 5 patients suffered from headache, dizziness was noted in 8 patients. Complaints of increased anxiety were presented by 5 patients with hypertension. In the subgroup of patients with hypertension and with complaints of sleep disorders, women prevailed (21 women, 91.3%), especially in menopause (18 women, 85.7%), the differences are statistically significant ($p = 0.00008$ and $p = 0.03$, respectively). The average age of patients with hypertension and complaints of sleep disorders was statistically significantly ($p = 0.01$) higher than in patients with hypertension without these complaints. There were no other statistically significant differences in the initial characteristics, including blood pressure and heart rate levels (according to routine measurement data), as well as the results of SMAD (average daily, average daily and average daily levels of SAD, DAD and pulse blood pressure, variability of SAD and DAD during periods of wakefulness and sleep, in general for 24 hours). Since hypertension in the elderly has some specific characteristics associated with aging of the cardiovascular system, the most important aspect may be that these characteristics make outpatient blood pressure measurement suitable for use in the elderly [5-6]. Among them, the higher prevalence of white coat hypertension, white coat phenomenon and higher nighttime blood pressure, as well as the higher prevalence of the bucket-less and riser-less model are aspects that should be considered for better diagnosis and improved treatment. Diastolic hypertension is diagnosed in 60-year-olds, and in 80-year-olds - increased systolic hypertension. When examining patients with arterial hypertension, dyslipidemia was 73.6%, elderly age — 50.8%, abdominal obesity — 31.7%. Risk factors lead to disease progression and complications. The main risk factor for the development of cardiovascular diseases (80%) is the use of unhealthy and inadequate diet, physical activity, dietary regime. As a result of poor nutrition and poor mobility, blood pressure, glucose and fat levels in the blood increase, overweight and obesity develop. One of the factors that cannot be changed is age [5].

Conclusion

Thus, elderly patients with hypertension in the early stages of the disease are characterized by complaints of memory disorders, attention disorders, sleep disorders, less often — headache and dizziness. Emotional disorders are noted in this group of patients. As a cause of headache, migraine or tension headache are more common, which negatively affect the daily activity of patients. A detailed analysis of clinical symptoms in patients with hypertension allows in most cases to establish the exact nature of disorders that are not always associated with the underlying disease, fluctuations in blood pressure. Treatment of hypertension in elderly patients with hypertension should include a comprehensive assessment to also comprehensively identify their cardiovascular risk. Such an assessment will help us to find out whether a blood pressure reduction strategy can lead to a net benefit for elderly patients and not increase the safety risks associated with these strategies. The identification of specific disorders and the determination of

their immediate cause will contribute to a more differentiated and therefore more effective therapy, which ultimately is of great importance for increasing the commitment of patients with hypertension to comply with the doctor's recommendations.

List of literature

1. Internal illnesses. Cardiovascular system: textbook / G.E. Roitberg, A.V. Strutynsky. – 9th ed. - M. : MEDpress-inform, 2022. - 904 p.
2. Kobalava DZ, Shavarova KE. [Clinical Features of Arterial Hypertension in the Elderly and Senile Age and the Rationale for Using the Combination of Amlodipine/Indapamide-retard]. Kardiologiia. 2017 Aug;57(8):60-70.
3. Jiawei Qin, Zexiang He, Lijian Wu, Wanting Wang, Qiuxiang Lin, Yiheng Lin, Liling Zheng, Prevalence of mild cognitive impairment in patients with hypertension: a systematic review and meta-analysis, Hypertension Research, 10.1038/s41440-021-00704-3, 44, 10, (1251-1260), (2021).
4. Ze-Min Kuang, Effect of Combined Antihypertensive and Lipid-Lowering Therapies on Cognitive Function: A New Treatment Strategy?, Cardiology Research and Practice, 10.1155/2020/1484357, 2020, (1-10), (2020).
5. Xiao-Juan Hu, Lei Zhang, Jia-Tuo Xu, Bao-Cheng Liu, Jian-Ying Wang, Yan-Long Hong, Li-Ping Tu, Ji Cui, "Pulse Wave Cycle Features Analysis of Different Blood Pressure Grades in the Elderly", Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine, vol. 2018
6. Oliveros E, Patel H, Kyung S, Fugar S, Goldberg A, Madan N, Williams KA. Hypertension in older adults: Assessment, management, and challenges. Clin Cardiol. 2020 Feb;43(2):99-107. doi: 10.1002/clc.23303. Epub 2019 Dec 11.

UZBEKISTAN-GERMANY: A NEW STAGE OF COOPERATION IN THE FIELD OF MEDICINE

Umarova Ra' nogul Olim qizi

Lecturer of Siyab Technical College of Public Health named after Abu Ali Ibn Sina

Tog' ayeva Nurdida Ortiq qizi

Lecturer of Siyab Technical College of Public Health named after Abu Ali Ibn Sina

Namozova Umida Abdurafiq qizi

Lecturer of Siyab Technical College of Public Health named after Abu Ali Ibn Sina

Ravshanova Kumushbib Qobil qizi

Lecturer of Siyab Technical College of Public Health named after Abu Ali Ibn Sina

Abstract.

After backup Soviet Union founded new countries old them regions. Also, unified two German countries in Europe. Such as arose new independence states, one of them Republic of Uzbekistan, other was Federative Republic of Germany in Eurasia region. This are states established diplomatic relations at short time. Bilateral relations are rising during independence's years. Uzbekistan and Germany are reliable partners on today. In this article showed a new stage of cooperation in the field of medicine of Uzbekistan and Germany on the context of globalization by authors.

Introduction

At this time, the integration of Uzbekistan into the international community is one of the priorities of the country's foreign policy, when the era of transition to a new stage of diplomacy between nations in the current globalization process, peaceful settlement of disputes and problems in the system of international relations¹. Uzbekistan rapidly moving toward prosperity. Uzbekistan is peace-loving state. They foreign policy based of international law trends. In this day, Uzbekistan established diplomatic relation more than 130 countries of the world. Among them countries of Europe plays important role for Uzbekistan.

Uzbekistan established multilateral and bilateral relations with countries after Soviet Union collapsed in 1991. The Federal Republic of Germany was one of the first states to establish diplomatic relations with the new republic following independence in 1991 and was quick to open embassy. The German Government thereby sent an early signal that it intended to strengthen independence and support the transformation process in the newly independent state. Through development policy cooperation it is helping Uzbek government with political and economic modernization.

Establishing relations and formulating Germany's strategy toward Asia

On December 31, 1991, Germany officially recognized the independence of Uzbekistan, and on March 6, 1992 diplomatic relations were established between the two countries. Both

¹ Umarov S. Bilateral relations Republic of Uzbekistan and Germany //Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2019. – Т. 94. – №. 3. – С. 21-27.

sides were interested in contacts. For both united Germany and Uzbekistan, which has gained independence, it has to be a reliable and beneficial partner. thus, the cooperation was intensified.

The first embassy of Uzbekistan to Western Europe was opened in September 1994 in Bonn, Germany (the embassy was moved to Berlin on April 3, 2001). During the past years, high-level visits of First President Islam Karimov to Germany in 1993, 1995 and 2001, Germany's President R. Gerttoge's visit to Uzbekistan in 1995 and Chancellor Schroeder in 2002 and 2004 served as a solid basis for consistent development of relations between the two countries.

Since 2001, when German soldiers arrived in Uzbekistan as part of the international military force sent to the region to help establish peace in Afghanistan, Germany has been supporting the struggle against international terrorism. Germany is endeavoring to bring permanent stability to the region. This objective is stated in the German federal government's Central Asia Concept drawn up in 2002².

The President of the Republic of Uzbekistan Sh.M.Mirziyoyev emphasized, "Development of mutually beneficial cooperation with the leading European countries, primarily Germany, France and the United Kingdom, Central and Eastern Europe plays an important role for Uzbekistan"

The new president, Shavkat Mirziyoyev, while continuing to follow the concept of non-aligned status of the state and non-participation in military conflicts outside of Uzbekistan, has taken a course towards achieving regional leadership, eliminating the country's isolation and intensifying foreign policy, especially in relations with neighboring states. This is determined, firstly, by the political ambitions of the ruling elite of Uzbekistan. And, more importantly, the need for investment in the economy of the country, which is currently in stagnation. In this regard, the need for building stable and favorable external relations is growing³.

Cooperation in the field of medicine

The visit of the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev to Germany in 2019, as well as the President of the Federal Republic of Germany Frank-Walter Steinmeier to Uzbekistan was an important step towards expanding bilateral cooperation in the political, trade, economic, investment, financial and technical, cultural and humanitarian spheres.

During the visit of the President of the Federal Republic of Germany Frank-Walter Steinmeier to our country, it was planned to strengthen cooperation in many areas, including medicine, in particular in the field of oncology, and to implement a number of projects in this direction.

One of them is a project of a German oncological clinic being implemented in the Tashkent region. The project is implemented by the German company OPASCA German Oncology Solutions GmbH in cooperation with the Ministry of Health of our country. The goal of the project is to cover all areas of modern cancer treatment, including surgery, chemotherapy and immunotherapy, high-tech diagnostics using the entire range of tomography, nuclear medicine, histology and immunohistochemistry, as well as rehabilitation. In parallel, work is underway to improve the skills of personnel in this area and train specialists in Germany.

It should be noted that the negotiations held on March 12, 2019 in the form of videoconferencing between the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev and German Chancellor Angela Merkel are of great importance for expanding cooperation in the political, trade, economic, investment and medical fields.

² Reinhard Krumm. Central Asia The Struggle for Power, Energy and Human Rights. Compass 2020, January, 2007. P.2.

³ Umarov S. From history cooperation Uzbekistan and Germany //Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2020. – Т. 96. – №. 1. – С. 42-46.

Germany is watching progress in Uzbek politics, the economy and the public sphere "with great respect," Steinmeier said after talks with Uzbek President Shavkat Mirziyoyev. On the same day, representatives of the two countries signed an agreement on expanding cooperation. The German Ministry for Economic Cooperation and Development has promised to allocate 123.8 million euros for the relevant purposes over the next two years⁴.

On March 10-17, 2019, a delegation from Germany and Austria visited our country. During the visit, the guests visited the Academy of Sciences of Uzbekistan, the Ministries of Health and Innovative Development, the Tashkent Medical Academy, exchanged views with local experts on ongoing projects and plans for the future.

OPASCA German Oncology Solutions GmbH operates in the healthcare sector. The company holds a leading position in the German market for managing and optimizing the daily activities of clinics. We work closely with many universities and clinics in Germany. We help clinics effectively organize treatment and services. The visit of our delegation to Uzbekistan took place within the framework of our practical cooperation, which has been going on for more than three and a half years. In this process, our main work is aimed at introducing medical experience and standards into the healthcare sector of your country. We must not only discuss upcoming projects, but also sum up the results of interaction with our Uzbek partners. We have launched projects to train medical personnel and leading specialists. Specialists undergoing training under joint projects are trained in German clinics. Our cooperation in the medical field is extremely fruitful. Our goal is to create conditions for the use of advanced treatment methods used in Germany by Uzbek colleagues. Achieving the intended result will not be easy. The matter is not limited to the construction of a building and the installation of modern equipment. It takes a lot of experience. Therefore, we intend to expand ongoing projects and programs. Our delegation also includes Germany's leading oncologist, Professor Frederik Wentz. For three years now, he has been coordinating various programs in the field of oncology, which contribute to the development of this area in Uzbekistan⁵.

During the meeting, which was held with the participation of representatives of the medical field of Uzbekistan and Germany, the parties discussed issues of proton therapy, radionuclide diagnostics and therapy, genetic diagnostics and digitalization in oncology, as well as priority areas for investment.

Frederick Wentz, Director General of the Freiburg University Clinic, noted that the university clinic pays special attention to the scientific direction and the state allocates large funds to the clinic for the development of science. Particular emphasis is placed on the development of neurology, cardiology and oncology.

It should be noted that such cooperation creates opportunities for the exchange of experience in the field of medicine between not only the two countries, but also other foreign countries. Within the framework of cooperation between the Ministry of Health, the German company OPASCA German Oncology Solutions GmbH and other organizations, the Central Asian Radiation Oncology Congress has been held for three years. It focuses on discussing the issues of combining advanced scientific achievements in clinical practice and advanced medical technologies to achieve effective results in the fight against cancer, the synthesis of all international experience to save people's lives and health.

⁴ Германия выделит Узбекистану более 120 млн евро для развития медицины // <https://kun.uz/ru/news/2019/05/29/germaniya-vydelit-uzbekistanu-boleye-120-mln-yevro-dlya-razvitiya-medsiny>

⁵ Узбекистан и Германия будут сотрудничать в сферах науки, медицины и наращивании потенциала кадров // https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-i-germaniya-budut-sotrudnichat-v-sferax-nauki-mediciny-i-naraschivani-potenciala-kadrov-video_253348

It should be noted that the number of participants in this congress is growing every year, the platform of oncologists and radiologists is expanding. It is especially gratifying that representatives of Australia, Austria, Azerbaijan, China, Mongolia, the Netherlands, Poland, the Republic of Korea, the Czech Republic and South Africa joined the ranks of the participants in the 2020 congress.

The German scientist Frederik Wentz, who chaired the I Central Asian Radiation Oncology Congress in 2018, was awarded the title of Honorary Professor of the Tashkent Medical Academy for his contribution to the development of Uzbek-German scientific relations in the field of oncology.

During the visit, members of the delegation also visited the Tashkent Medical Academy. During the meeting in a narrow circle, the rector of the academy Alisher Shodmonov and the general director of the University of Freiburg clinic, Frederic Wentz, spoke about strengthening cooperation in the field of medicine, in particular oncology.

At the end of the meeting, Alisher Shodmonov presented Frederik Wentz with a diploma of honorary professor of the Tashkent Medical Academy for his contribution to the development of Uzbek-German scientific relations in the field of oncology⁶.

Uzbekistan is an important partner for Germany. We intend to actively develop cooperation with your country. Our partnership with the Tashkent Medical Academy is important in improving our relations, developing scientific approaches with the involvement of young personnel, providing the people of Uzbekistan with the necessary information and knowledge in this area. We want to improve outcomes for people with cancer and radio-oncology. We intend to achieve this by widely informing people about the modern possibilities of medicine, providing patients with digital and automated treatment.

The main goal of such cooperation is to raise the medicine of our country to the level of world standards, in particular, to develop the field of oncology and radio-oncology based on international experience, to introduce the most advanced technologies and modern methods of treatment, to effectively treat patients suffering from oncological diseases. And the use of the potential of advanced countries, such as Germany, in this area will also serve to solve the existing problems in the field.

The event in March, 2021, which was attended by representatives of the health sector of Uzbekistan and Germany, discussed proton therapy, radionuclide diagnostics and therapy, genetic diagnostics in oncology and digitalization, as well as priority investment areas.

First Deputy Minister of Innovative Development Shakhlo Turdikulova, General Director of the Freiburg University Hospital in Germany Frederik Wentz, General Director of OPASCA GmbH Alexei Sverdlov and others emphasized that cooperation between the two countries is strengthening in all areas, including in the field of medicine, in particularly in oncology.

It should be noted that Germany has rich experience in providing modern medical services to the population. It is significant that comprehensive cooperation is developing between Uzbekistan and Germany. The online negotiations held between the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev and the Federal Chancellor of Germany Angela Merkel on March 12 this year will serve to further strengthen ties between the two countries.

Today, partnerships in the field of healthcare are being actively established between Uzbekistan and Germany. This round table dedicated to the innovative development of nuclear medicine is a prime example of cooperation⁷.

⁶ Узбекистан и Германия будут сотрудничать в сферах науки, медицины и наращивании потенциала кадров // https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-i-germaniya-budut-sotrudnichat-v-sferax-nauki-mediciny-i-naraschivaniy-potenciala-kadrov-video_253348

⁷ На пути развития ядерной медицины // <https://adolat.uz/ru/news/na-puti-razvitiya-yadernoj-mediciny>

As the chief radiologist of the Ministry of Health Damir Zaredinov noted, in our country much attention is paid to improvement in the field of oncology. In this direction, systematic work is being carried out in three directions. Frederic Wentz, Director General of the Freiburg University Clinic, spoke at the round table. He shared his experience in the field of medicine and oncology in Germany.

Germany provided great practical assistance to our country in overcoming the consequences of the pandemic. AstraZeneca vaccine was delivered to our country within the framework of the COVAX program with the support of this state.

In addition, humanitarian aid in the amount of 160,000 euros, modern PCR laboratories, diagnostic equipment, and means of protection against COVID-19 were provided. In particular, the injection of 10,000 doses of the artificial "antibody cocktail" drug, which is highly effective in the fight against the coronavirus, gave a great result in the treatment of diseases.

Establishing close cooperation with the experts of the famous European scientific research institution in the field of infectious diseases - the Robert Koch Institute and the famous "Sharite" clinic is also an important factor in raising the relations in the medical field to a new level.

With the participation of "Heinemann Medizintechnik", "Karl Storz", "Greiner" and "KfW Bank Group" companies in the Republic of Karakalpakstan, the total cost is about 2 million. establishment of "Germany-Uzbekistan medical consultative and diagnostic center" equal to one euro and operations performed here by German doctors create an additional opportunity for the residents of the Aral Bay region.

At the same time, sick children from Uzbekistan are being sent to Germany for treatment as part of the humanitarian action organized with the support of the international charity "Friedensdorf International". Prospective projects implemented together with the German International Cooperation Society (GIZ) are also showing great results.

In addition, a number of projects related to the modernization of the healthcare system of our country are financially supported by the German Development Bank (KfW). In particular, a grant in the amount of 27 million euros has been allocated in our country for the protection of mothers' and children's health. As part of it, republican and regional children's multidisciplinary medical centers were equipped with modern medical equipment, and the qualifications of specialists were increased.

On the basis of a grant in the amount of 3 million euros allocated to the fight against tuberculosis, hospitals in this direction were provided with modern diagnostic equipment and medical equipment. 34.5 million of KfW Bank. the next euro project was directed to the modernization of multidisciplinary medical centers of the region and increasing the efficiency of their activities. According to the project carried out in the republican specialized cardiology scientific-practical medical center, MSKT, angiograph, X-ray equipment, IVL devices were installed here. Another €13.5 million project for 2022-2025 will modernize medical education and training programs in Termez. As part of it, the medical college in Termiz will be provided with the necessary equipment, including simulation tools that will enable the training of 200 secondary medical workers⁸.

Conclusion.

In conclusion may be say, countries of Europe region plays important role in foreign policy of Republic of Uzbekistan. During independence years, Uzbekistan connected durable relations

⁸ <https://yuz.uz/uz/news/ozbekiston--germaniyatibbiyot-sohasida-hamkorlik-yangi-bosqichga-kotiriladi?view=itsv-va-skolkovo-talim-ekotizimini-shakllantirib-strategik-va-amaliy-menedjment-darajasini-birlashtiramiz>

with Germany. International cooperation of universities of two countries as a way of their entry into world educational space.

List of sources

1. Umarov S. Bilateral relations Republic of Uzbekistan and Germany //Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2019. – Т. 94. – №. 3. – С. 21-27.
2. Reinhard Krumm. Central Asia The Struggle for Power, Energy and Human Rights. Compass 2020, January, 2007. P.2.
3. Umarov S. From history cooperation Uzbekistan and Germany //Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2020. – Т. 96. – №. 1. – С. 42-46.
4. Германия выделит Узбекистану более 120 млн евро для развития медицины // <https://kun.uz/ru/news/2019/05/29/germaniya-vydelit-uzbekistanu-boleye-120-mln-yevro-dlya-razvitiya-meditiny>
5. Узбекистан и Германия будут сотрудничать в сферах науки, медицины и наращивании потенциала кадров // https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-i-germaniya-budut-sotrudnichat-v-sferax-nauki-mediciny-i-naraschivani-potenciala-kadrov-video_253348
6. Узбекистан и Германия будут сотрудничать в сферах науки, медицины и наращивании потенциала кадров // https://uza.uz/ru/posts/uzbekistan-i-germaniya-budut-sotrudnichat-v-sferax-nauki-mediciny-i-naraschivani-potenciala-kadrov-video_253348
7. На пути развития ядерной медицины // <https://adolat.uz/ru/news/na-puti-razvitiya-yadernoj-mediciny>
8. <https://yuz.uz/uz/news/ozbekiston--germaniyatibbiyot-sohasida-hamkorlik-yangi-bosqichga-kotiriladi?view=itsv-va-skolkovo-talim-ekotizimini-shakllantirib-strategik-va-amaliy-menedjment-darajasini-birlashtiramiz>

Артериялық гипертензиясы бар науқастарға ауруларды басқару бағдарламасының енгізу маңыздылығы

Бердіқұл Тоғжан Талғатқызы

«Астана медициналық университеті» КеАҚ, Қоғамдық денсаулық сақтау факультетінің магистранты

Ғылыми жетекші: м.ғ.д., профессор

Керимбаева З.А.

Ғылыми кеңесші: м.ғ.к., доцент

Камалбекова Г.М.

Астана, Қазақстан

Жұмыстың мақсаты: Артериялық гипертензиясы бар ересек науқастарға ауруларды басқару бағдарламасының енгізу маңыздылығын зерттеу.

Аннотация: Ауруларды басқару бағдарламасы – денсаулық сақтау жүйесінде аурушандық деңгейін төмендету, науқастардың өзін емдеу процесіне тарту арқылы жұқпалы емес созылмалы аурулардың асқынуларының алдын алу мақсатында жүзеге асырылатын бағдарлама.

Кілт сөздер: ауруларды басқару бағдарламасы, артериялық гипертензия, өзін-өзі басқару.

Өзектілігі: Әдеби деректер бойынша Дүние жүзінде шамамен 1,13 миллиард адам гипертониямен ауырады және жыл сайын 7,5 миллион адам осы дерттен қаза табады [1]. Ал Қазақстандық статистикаға қарасақ еліміздің әрбір 33 тұрғынында қан айналымы жүйесі ауруларының белгілері бар, әрбір 12-сі артериялық гипертензиямен ауырады. 19 миллион халықтың 1,5 миллионнан астамы артериялық гипертензия бойынша диспансерлік есепте тұр [2].

Халықтың денсаулығын сақтау мақсатында үйлестірілген араласулар мен коммуникациялар жүйесінде ауруды басқару бағдарламасының маңызы зор. Қазіргі таңда ауруларды басқару бағдарламалары денсаулық сақтауды жоспарлау мен қамтамасыз етудің оңтайлы тәсілі ретінде кең қолданысқа ие [3].

Артериялық гипертензиямен ауыратын науқастар санының артуына, сондай-ақ өлім-жітім мен мүгедектікті жоғарылауына байланысты республикамызда артериялды гипертензиямен ауыратын науқастарды, қант диабеті, созылмалы жүрек жеткіліксіздігі бар науқастарға 2013 жылдан бастап ауруды басқару бағдарламасына кезең-кезеңімен енгізу басталды [4].

Ауруларды басқару бағдарламасында өзін-өзі басқару маңызды рөлге ие болды - бұл созылмалы жұқпалы емес аурулары бар адамның симптомдарды, емдеуді, физикалық және әлеуметтік салдарын және өршу, асқынулар санын азайту үшін өмір салтын өзгертуді басқару қабілеті. Бағдарлама пациенттерге медицина қызметкерлерімен бірге терапевт, мамандандырылған маман, мейірбике персоналы, психолог, салауатты өмір салтын ұстанатын маман, әлеуметтік сала мамандары бар мультидисциплинарлы топпен тұрақты байланыс арқылы өз ауруларын бақылауға және асқынулардың алдын алуға мүмкіндік берді [3].

Әдебиеттерді шолу нәтижесінде артериялық гипертензиясы бар науқастарға ауруларды басқару бағдарламасын енгізу маңыздылығы анықталды. Созылмалы жұқпалы

емес инфекциялық ауруларды басқаруда әр пациенттің өзін-өзі басқару және өзің-өзі қадағалауы маңызды рөл атқарады және бұл іс әрекеттер тұрғындардың денсаулығын сақтауға және нығайтуға өз үлесін қосатыны сөзсіз.

ҚОЛДАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.

1. Yerdessov S. et al. Epidemiology of Arterial Hypertension in Kazakhstan: Data from Unified Nationwide Electronic Healthcare System 2014–2019 //Journal of Cardiovascular Development and Disease. – 2022. – Т. 9. – №. 2. – С. 52.
2. Рақымбек А. М. ОЦЕНКА ВНЕДРЕНИЯ ПРОГРАММЫ УКРЕПЛЕНИЯ ЗДОРОВЬЯ ПО АРТЕРИАЛЬНОЙ ГИПЕРТОНИИ В ГОРОДЕ КАРАГАНДА //Вестник науки. – 2018. – Т. 2. – №. 9 (9). – С. 247-249.
3. РЕСПУБЛИКАНСКИЙ ЦЕНТР РАЗВИТИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ МИНИСТЕРСТВА ЗДРАВООХРАНЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН - Некоторые аспекты динамического наблюдения пациентов с артериальной гипертензией. Нур-Султан, 2019 год
4. Сон Д. А. и др. ПРОГРАММА УПРАВЛЕНИЯ ЗАБОЛЕВАНИЯМИ, КАК ИНСТРУМЕНТ ПРОФИЛАКТИКИ ХРОНИЧЕСКИХ НЕИНФЕКЦИОННЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ, НА ПРИМЕРЕ СЕРДЕЧНО-СОСУДИСТЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ //Вестник Казахского Национального медицинского университета. – 2019. – №. 2. – С. 419-421.

Sociological Sciences

Planning, management and evaluation in human resource development

Ana Chagelishvili

Ivane Javakhishvili Tbilisi State University, Georgia, Tbilisi, Faculty of Economics and Business

Natia Surmanidze

Guram Tavartkiladze Tbilisi Teaching University, Department of Business and Social Sciences, Georgia, Tbilisi, The University of Georgia, School of Business and Administrative Studies, Georgia, Tbilisi, Ilia State University, School of Business, Technology and Education, Georgia, Tbilisi

Annotation

The article reviews the role of Human Resource Development Service in human resource development and the scope of its functions. The aim of the paper is also to determine the place of human resources development in management and to review the issues of its evaluation. The importance of strategic development of human resources is also discussed in the second part.

Keywords: Human Resource Development; strategic Human Resource Development; human resources management department.

Along with the accelerated development, the functions and work issues of the human resources management department are also changing. If in the last century the function of the aforementioned service was only to arrange bureaucratic and basic issues related to personnel, then a number of important processes were managed by the human resources management service. Today, the situation continues to change in parallel with a number of globalization trends.

Is HRD (human resource development) part of human resource management? Of course they are related to each other, but at the same time they are separate areas that complement each other, however, often human resource development is thought of as an organization's approach to human resource management (Sloman 2002). The modern trend of human resource management is to move from personnel qualification improvement to human resource development. It combines the determination, forecasting and planning of the demand for specific personnel; career and professional development management; promoting adaptation; providing with trainings and teachings; formation of organizational culture (Paichadze, Chokheli and Paresashvili 2011, 150-151). In short, the general function of learning and development specialists is to identify needs in the mentioned direction and identify the best ways to meet these needs (Armstrong and Taylor 2014, 314).

Despite the link, human resource development is not the sole responsibility of the human resources department. On the part of the organization, direct and higher-level managers contribute to this process (McCracken & Wallace 2000). It is a common practice in today's organizations to have specialized human resources corporate teams in order to improve the quality of decision-making and long-term strategic issues by top-level managers. Such teams

include "HR business partners" or "relationship managers" distributed on different activities (Dessler 2020, 7).

In this way, the importance of the human resources management department in the development of human resources grew over the years and included a number of functions, however, due to the influence of a number of factors, the mentioned trend is changing recently. It is likely that as a result of such a transformation, the responsibility for human resources development will be written not only by any one structure, but by the organization as a system and its structures, as well as by their own obligations.

Human resource planning is a part of overall planning, which includes the process of determining the positions needed by the organization and making decisions about filling them. Any change in the overall plan also creates the need to adjust human resource planning. As with other planning processes, personnel planning is based on forecasting, where management determines how to meet the organization's need for human resources, to make internal and external recruitment, or at least to develop existing human resources. Based on the above, human resources planning includes human resources development planning (Dessler 2020, 132-134). In the planning process, great importance is attached to the comprehensive human resources development plan, which outlines the mechanisms to be used to achieve synergistic effects between the stages (Rao 1987, 48).

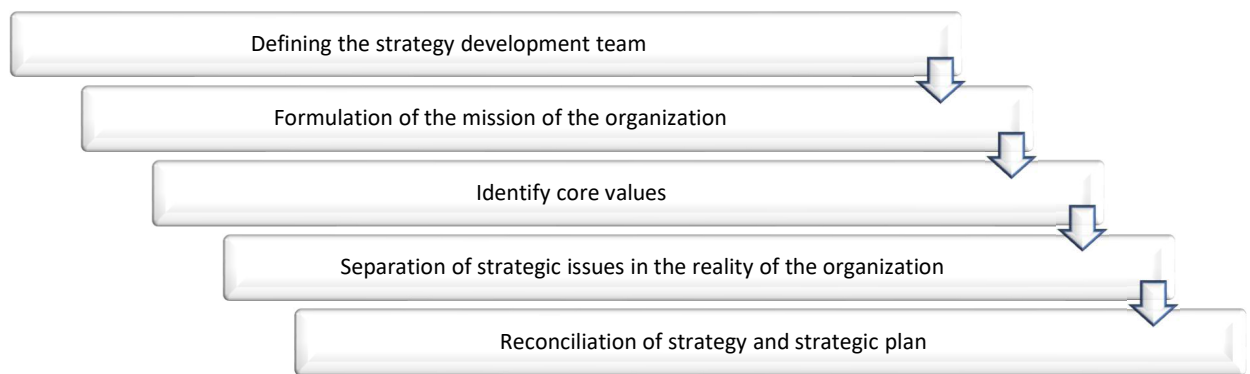
It is known that the overall strategy of the organization is determined by the top management, on the basis of which competitive strategies are created by the separate structures of this organization, including the human resources management department. Strategic human resource management refers to the formulation and implementation of human resource policies and practices in such a way as to obtain employees' competencies and behaviors that achieve strategic goals (Dessler 2020, 76-77). The human resources management strategy developed as a result of planning should be integrated with the organization's business strategy, in the preparation of which not only the human resources manager but also the organization's management should participate (Paichadze, Chokheli & etc. 2017).

The strategic development of human resources, which J. Walton relates to the implementation, change, direction or management of such processes, which will enable the organization to fulfill its current or future tasks by equipping employees with key skills, knowledge and competence (Walton 1999). It is aimed at achieving the organization's goals through appropriate policies and practices within a broad and long-term vision. Its main goal is related to the strengthening of human capital as the main source of competitive advantage (Armstrong 2006, 533-534). Strategic human resource development is only a specific option for human resource development (Garavan 1991, 42), and the term "strategic" highlights its organizational perspective (Wognum & Lam 2000). Features of strategic development of human resources are (Garavan 1991, 25):

- Related to long-term development of human resources.
- Always connected to and guided by the organization's strategic goals.
- In addition to his contribution to the implementation of the strategy, he is the shaper of the business strategy.
- Emphasizes the importance of learning in terms of job performance.
- Uses a variety of strategies for learning, performance, and change.

For the development of strategy for learning and development of human resources Harrison distinguishes certain stages (Harrison 2005), which is given in Figure 1.

Figure 1. Stages of development of human resource learning and development strategy

Source: Harrison, 2005

Human resources development strategy may be implemented according to different models (Carter, Hirsh & Aston 2002, 40-50):

- Centralized Model: All learning and development activities are centralized and managed from a corporate center.
- Model of persons with key positions: in the mentioned model, a small organizational center is responsible for development processes, and persons with key positions are responsible for implementation of training activities in business units.
- Decentralized Model: All learning activities are delegated to business units.
- Business Partner Model: Key position holders are accountable to business units.
- Shared Service Model: Business units share common learning and development services.
- Outsourcing model: refers to conducting learning activities from an external source.
- Stakeholder model: refers to a set of elements of different models.

To assess a number of issues, there is a human resource audit, which involves analyzing the effectiveness, efficiency, policies, practices, processes and relevant metrics of an organization's human resource management functions (Dessler 2020, 81-82). Most organizations have a variety of employee data (from demographic to academic data) on their own, however, due to a lack of analytical experience and skills required for proper analysis, it is not possible to use this information effectively (Bersin 2013). In order to analyze and evaluate the results of policies and practices, some information is needed, for which appropriate measures are used. Their number includes, for example, the total number of human resources; training hours per employee; the rate of human resource management employee per 100 employees of the company; personnel recruitment costs; maximum reimbursement per year for tuition expenses; Share of employees participating in tuition/education reimbursement programs, etc. To analyze the achievement of strategic goals, a strategy-based assessment is used, which is focused on measuring those activities that directly contribute to the achievement of the company's strategic goals. Thus, strategy-based measures include, for example, additional employee training, which should also increase customer engagement and ultimately bring additional profits to the organization. It should be noted that the use of only one or several measures for evaluation does not provide a complete and adequate picture of the performance of the organization's personnel. In addition, an adequate analysis of the obtained results is also needed (Dessler 2020, 81-82).

An informative measure for the Human Resources Management department is the rate of earnings and profits calculated per full-time employee. As a result, they are able to gauge employee productivity and better manage compensation, training and a range of other staffing issues. When calculating the mentioned indicators, in order to obtain reliable and adequate information, it is important to consider that the effectiveness of its use depends on the type of

business. For example, it provides a more adequate picture and is more recommended in the educational and service sectors than in capital-intensive industries, where the relationship between personnel productivity and business income is relatively indirect (Kroll 2006, 64-69).

Aggregate data may not allow assessing the relationship of in-depth issues related to human resources and their development to strategic objectives (Bersin 2013). A more effective way to this end is Talent Analytics, which includes analyzing the results of investing in human capital, revealing key issues that determine the health of the organization, and allowing managers to make decisions based on more scientific and analytical tools (Dessler 2020, 83-84).

Thus, the selection of an appropriate tool or measure for human resource assessment depends on a number of factors. Accordingly, the effectiveness of the audit is determined by the decisions taken by the subjects in a specific situation.

List of sources:

1. Armstrong, Michael. 2006. A Handbook of Human Resource Management Practice. 10th ed. London, Philadelphia: Kogan Page Limited.
2. Armstrong, Michael, and Stephen Taylor. 2014. Armstrong's handbook of human resource management practice. 13th edition. London: Kogan Page.
3. Bersin, Josh . 2013. "Forbes." Big Data in Human Resources: Talent Analytics (People Analytics) Comes of Age. Feb 17. Accessed December 1, 2021. <https://www.forbes.com/sites/joshbersin/2013/02/17/bigdata-in-human-resources-talent-analytics-comes-of-age/?sh=1de908cb4cd0>.
4. Carter, A., W. Hirsh, and J. Aston. 2002. Resourcing the Training and Development. Report No 390, Brighton: The Institute of Employment Studies. Accessed January 20, 2022. <https://www.employment-studies.co.uk/system/files/resources/files/390.pdf>.
5. Dessler, Gary. 2020. Human resource management. 16th Ed. New York: Pearson.
6. Garavan, Thomas N. 1991. "Strategic Human Resource Development." Journal of European Industrial Training 15 (1): 23-44. Accessed June 28, 2022. doi:<https://doi.org/10.1108/EUM00000000000219>.
7. Harrison, Rosemary. 2005. Learning and Development. 2nd ed. London: CIPD Publishing.
8. Kroll, Karen M. 2006. "Repurposing Metrics for HR: HR professionals are looking through a people-focused lens at the CFOs metrics on revenue and income per FTE." HR Magazine (Society for Human Resource Management (SHRM)) 51 (7): 64-69. Accessed December 1, 2021. <https://www.shrm.org/hr-today/news/hr-magazine/pages/0706kroll.aspx>.
9. McCracken, Martin, and Mary Wallace. 2000. "Towards a redefinition of strategic HRD." Journal of European Industrial Training 24 (5): 281-290. Accessed March 10, 2022. doi:<https://doi.org/10.1108/03090590010372056>.
10. Paichadze, N., E. Chokheli, and N. Faresashvili. 2011. Human Resource Management. Tbilisi: word.
11. Paichadze, N., Eka Chokheli, Manana Kharkheli, Giuli Keshelashvili, Shorena Tielidze, and Giorgi Churadze. 2017. "Human Resource Management Challenges in Georgia." Economics and Business 10 (2): 86-101. Accessed April 12, 2022. <http://eb.tsu.ge/?cat=nomer&leng=ge&adgi=566&title=%E1%83%90%E1%83%93%E1%83%90%E1%83%9B%E1%83%98%E1%83%90%E1%83%9C%E1%83%97%E1%83%90%20%E1%83%A0%E1%83%94%E1%83%A1%E1%83%A3%E1%83%A0%E1%83%A1%E1%83%94%E1%83%91%E1%83%98%E1%83%A1%20%E1%83%9B%E1%83%90%E1%83%A0>.
12. Rao, TV. 1987. "Planning for Human Resources Development." Vikalpa 12 (3): 45-51. Accessed June 28, 2022. doi:<https://doi.org/10.1177/0256090919870305>.
13. Sloman, M. 2002. "Don't believe the hype." People Management (21 March): 41.

14. Walton, John. 1999. Strategic Human Resource Development. 1st ed. Harlow: Financial Times/ Prentice Hall.
15. Wognum, Ida, and Jo Fond Lam. 2000. "Stakeholder involvement in strategic HRD aligning: the impact on HRD effectiveness." *International Journal of Training and Development* 4 (2): 98-110. Accessed June 28, 2022. doi:<https://doi.org/10.1111/1468-2419.00099>.

Қазақстандағы инклюзивті білім беруді нормативтік-құқықтық реттеу

Сыздық Мақпал Нұрсұлтанқызы

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс» кафедрасының 3 курс докторанты (Қазақстан, Алматы қ.)

Агулыкова Улжанат Айдаровна

ОҚМПУ «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасының аға оқытушысы, тарих ғылымдарының магистрі, (Қазақстан, Шымкент қ.)

Аннотация

Білім беру саласындағы реформалар, ең алдымен, белгілі бір проблемалық мәселелерді шешу арқылы тиісті білім беру саясатын қабылдауды көздейді. Дегенмен, оң өзгерістерден басқа, олар белгілі бір шешілмеген сұрақтарды тудыруы мүмкін. Бұл мәселелерді, әрине, қарастыру қажет, өйткені инклюзивті білім беру саласындағы әлеуметтік саясат тек ерекше білім беру қажеттіліктері бар балаларға ғана емес, сонымен қатар тәрбиешілер мен олардың ата-аналарына да қатысты, олар бүкіл қоғамның өміріне енеді.

Бұл мақалада инклюзивті білім берудің тарихи негізі және нормативтік-құқықтық заңнамалар, декларациялар мен конвенциялар қарастырылады.

Кілтті сөздер: инклюзивті білім беру, нормативтік-құқықтық реттеу, Қазақстан Республикасының Білім беру реформалары.

XXI ғасырға дейін әлемнің бірнеше елдерінде әртүрлі конвенцияларды, декларациялар мен келісімдерді қабылдау үшін қатысушы мемлекеттердің өкілдері жиналды, олардың мақсаты қандай да бір дәрежеде адам құқықтарын бекіту және адам құқықтары қозғалысының қол жеткізген жетістіктерін бекіту болды. Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталғаннан кейін батыста көптеген мүгедектердің пайда болуымен және мүгедектердің пайдасына көптеген қозғалыстармен бетпе-бет келді, олар өз құқықтарын қорғау үшін келесі нормативтік құжаттардың пайда болуы көрініс тапты: Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948), [1] Женева конвенциялары (1945-1949), бұл өз кезегінде «Адам құқықтарын қорғау туралы» жалпыеуропалық келісімді қабылдаудың маңызды алғышарты болды (1950) [2], Бала құқықтары декларациясы (1959 ж.) [3], 1969 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясында қабылдаған әлеуметтік прогресс және даму декларациясы [4].

Барлық балаларға яғни ешқандай кемстігіне және ерекшелігіне қарамастан білім беру идеялары БҰҰ, Еуропа Кеңесі, Еуропалық Одақ құжаттарында жазылған.

Заманауи зерттеушілер инклюзивті білім беру саласындағы заңнамасы ең озық елдердің ішінде Канада, Кипр, Дания, Бельгия, Оңтүстік Африка, Испания, Швеция, АҚШ және Ұлыбританияны бөліп көрсетуге болатынын атап өтті. Осы және басқа да көптеген елдерде инклюзивті білім 30-40 жылдан бері бар. Инклюзивті білім беруді қалыптастыру БҰҰ Балалар қорының (ЮНИСЕФ) стратегиялық бағыты болып табылады.

Италияда заңнамасы 1971 жылдан бері инклюзивті білім беруді қолдап келеді. Италия бүкіл әлем үшін инклюзивті білім беру моделінің сынақ алаңына айналды. Мемлекеттік мектептерде оқитын ерекше білім беруді қажет ететін балалардың саны 90%-дан асады. Италияндықтар ерте кезеңді «жабайы интеграция» деп атайды. Басты мақсат –

мектеп ұжымындағы балаларды әлеуметтендіру және бейімдеу, осыған орай әрбір адамда біртұтастық сезімі пайда болды. Ал адам бойындағы ерекшеліктерді жеке тұлғаның біртұтас қасиеті ретінде қабылдау және құрметтеу әуел бастан бірінші орынға қойылды.

Біріккен Ұлттар Ұйымының дүние жүзіндегі ғылым, білім және мәдениетке жауапты бөлімі ретінде 1945 жылы қарашада құрылған ЮНЕСКО өз алдына «халықтың білім беру саласындағы ынтымақтастығын кеңейту арқылы бейбітшілік пен қауіпсіздікті нығайтуға үлес қосу, ғылым мен мәдениет жалпыға бірдей құрметті, әділеттілікті және адам құқықтарын және Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысында жарияланған барлық халықтар үшін нәсіліне, жынысына, тіліне немесе дініне қарамастан негізгі бостандықтарды қамтамасыз ету мүдделері үшін», міндетін қойды.

Баланы оның ең жақсы қасиеттері басқа адамдардың игілігіне қызмет етуі керек және саналы тәрбиелеу керектігін жариялаған алғашқы құжат 1924 жылы Ұлттар Лигасы Ассамблеясы қабылдаған Бала құқықтарының Женева декларациясы болды [5].

1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында әркімнің білім алуға құқығы бар, ал бастауыш және жалпы білім беру тегін және міндетті болуы керек делінген. 1959 жылы БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Бала құқықтарының Декларациясында баланың жалпы мәдени дамуына ықпал ететін міндетті білім беру туралы ереже бекітілген.

1960 жылы Білім берудегі кемсітушілікке қарсы конвенция қабылданған [6]. Ол жерде Біріккен Ұлттар Ұйымының Бас Конференциясы «кемсіту» термині нәсіліне, түсіне, жынысына, тіліне, дініне, саяси немесе басқа көзқарастарына, ұлттық немесе әлеуметтік шығу тегіне, экономикалық жағдайына немесе тууына негізделген кез келген айырмашылықты алып тастау, шектеуді немесе артықшылықтарын қамту білім беру саласындағы қатынас теңдігін бұзудың немесе жоюдың мақсаты немесе салдары болады деп айтылады. Конвенцияның 3-бабында «Осы Конвенцияның тараптары болып табылатын мемлекеттер ЕО білім беру саласындағы мүмкіндіктер теңдігі мен қатынастарды жүзеге асыру үшін Ұлттық шарттар мен әдет-ғұрыптарға сәйкес келетін әдістерді пайдаланатын жалпымемлекеттік саясатты әзірлеуге, дамытуға және іске асыруға міндеттенеді» делінген.

Барлығына арналған білім беру жөніндегі дүниежүзілік конференцияға қатысушылар және 1990 жылғы негізгі білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін іс-қимыл шеңбері ретінде «жалпы алғанда, қазіргі білім беру жүйесі елеулі кемшіліктерден зардап шегеді және білім беруді өзекті ету, оны сапалы түрде дамыту және барлығына қол жетімді ету қажет» және «берік негізгі білім негіз ретінде қызмет етеді жоғары білім деңгейлерін және ғылыми-техникалық әлеуетті нығайту және ҰБТ ғылыми-техникалық сауаттылығын кеңейту үшін» Джомтиен, Тайланд қалаларын мойындалады [7].

Балалардың мүддесі үшін жоғары деңгейдегі Дүниежүзілік кездесуде (1990) күн сайын дүние жүзіндегі көптеген балалар олардың өсуі мен дамуына кедергі келтіретін қауіптерге тап болатыны айтылды. Олар соғыс пен зорлық-зомбылықтың құрбаны болу арқылы нәсілдік кемсітушілік, апартеид, агрессия, шетелдік оккупация және аннексия; босқындар және ЕО-ның қоныс аударған балалары; мүгедектік сияқты сансыз азапқа ұшырады. Күн сайын миллиондаған балалар кедейлік пен экономикалық дағдарыс дертінен – аштық пен панасыздықтан, індет пен сауатсыздықтан, қоршаған ортаның нашарлауынан зардап шегеді. Күн сайын 40 000 бала дұрыс тамақтанбау мен аурудан, соның ішінде жүре пайда болған иммун тапшылығы синдромынан (ЖИТС), таза судың жетіспеушілігінен және санитарлық жағдайдың нашарлығынан, сондай-ақ нашақорлықтың зардаптарынан өледі. Бұл – біз саяси көшбасшылар ретінде шешуге тиісті мәселелер. Балалардың әл-ауқаты жоғары деңгейде саяси әрекетті талап етеді» [8].

«Баршаға арналған білім: 2000 жылы Дакарда (Сенегал) қабылданған ортақ міндеттемелерді орындау» Дакар іс-қимыл шеңберінде [9] қатысушы мемлекеттер, 1990-

жылдары негізгі білім беру бойынша халықаралық қауымдастық қабылдаған міндеттемелерді, атап айтқанда Балаларға арналған Дүниежүзілік саммитті (1990), Ерекше қажеттіліктері бар адамдарды оқыту жөніндегі Дүниежүзілік конференция: Қолжетімділік және сапа (1994)) [10], Халық саны және даму жөніндегі халықаралық конференция (1994) [11], Әлеуметтік даму жөніндегі дүниежүзілік саммит (1995) [12], Әйелдердің мәртебесі бойынша дүниежүзілік төртінші конференция (1995) [13], Білім беру мәселелері бойынша халықаралық консультативтік форум, Барлық орта онжылдықты бағалау жиналысы (1996) [14], Ересектерге білім беру жөніндегі бесінші халықаралық конференция (1997) [15] және Халықаралық балалар еңбегі конференциялары (1997) [16] осы міндеттемелерді орындауды мақсат етті.

2000 жылы 30 қыркүйекте Нью-Йоркте өткен Балаларға арналған Дүниежүзілік саммитте қабылданған Балалардың өмір сүруі, қорғалуы және дамуы жөніндегі Дүниежүзілік Декларацияға қатысушы мемлекеттер мүмкіндігі шектеулі балаларға көбірек көңіл бөлуге, оларға қамқорлық жасауға және қолдау көрсетуге келісті. Басқалары сияқты өте қиын жағдайдағы балаларға да бірдей қарау және тең мүмкіндіктер беру керек. Декларация қазіргі уақытта 100 миллионнан астам баланың негізгі мектеп білімі жоқ екенін растайды, оның үштен екісі қыздар. Негізгі білім мен сауаттылықпен қамтамасыз ету – дүние жүзіндегі балаларды дамытуға болатын маңызды үлес. Құжатта сауатсыздық деңгейін төмендететін және барлық балалардың шығу тегі мен жынысына қарамастан білім алу мүмкіндігін беретін бағдарламаларды жүзеге асыруға ұмтылыс бекітілген; өмір бойы білім алу мүмкіндігін қамтамасыз ету; және бұл балаларға қолдау көрсететін және қолдау көрсететін мәдени және әлеуметтік ортада ересек өмірге жетуге мүмкіндік береді [17].

2006 жылғы 13 желтоқсанда Бас Ассамблея қабылдаған Мүгедектердің құқықтары туралы конвенция нәсіліне, түсіне, түсіне байланысты кемсітудің бірнеше немесе шиеленіскен нысандарына ұшырайтын мүгедектердің қиын жағдайларына жынысы, тілі, діні, саяси және басқа да көзқарастары, ұлттық, этникалық, аборигендік немесе әлеуметтік шығу тегі, мүлктік, туу, жастық немесе басқа жағдай алаңдаушылық білдіреді [18]. 24-бапта «қатысушы мемлекеттер мүгедектердің білім алу құқығын таниды. Осы құқықты кемсітсүз іске асыру мақсатында және мүмкіндіктердің теңдігі негізінде қатысушы мемлекеттер мүгедектерді жалпы білім беру жүйесінен, ал мүгедек балаларды тегін және міндетті бастауыш білім беру немесе орта білім беру жүйесінен мүгедектігі себебінен алып тастамау үшін барлық деңгейлерде инклюзивті білім беруді және өмір бойы оқытуды қамтамасыз етеді.

2003 жылы Италияның Білім министрлігі барлық директорларды ұлттық инклюзия саясатын жүзеге асыруды жетілдіру үшін жұмыстан қол үзбей тренингке қатысуға міндеттейді. Барлық мұғалімдерге жылына 40 сағатқа есептелген біліктілікті арттыру курсынан өту тапсырылады. Сол алғашқы кезеңді еске түсіре отырып, итальяндық тәрбиешілер барлық сұрақтарға жауап білмей алға ұмтылғанын айтады.

Италияндық тәсілдің ерекшелігі мектептердің диагностика мен терапияны жүзеге асыратын денсаулық сақтау саласына жататын ұйымдардың мамандарымен тығыз қарым-қатынасы болып табылады. Бұл мамандардың арасында дәрігерлер, психологтар, әлеуметтік қызметкерлер, медбикелер, логопедтер, Функционалды және физикалық терапевттер бар.

Ұлыбританиядағы инклюзивті білім осы елде бұрыннан келе жатқан тарихы мен дәстүрі бар арнайы біліммен өзара әрекеттесуде бар. Инклюзивті білім беру заңды түрде бекітіліп, бір рет жасалса да, арнайы жеке мектептер жұмысын жалғастыруда және ата-аналары олар үшін осындай оқу жолын таңдаған балалар үшін білім беру кеңістігінің бөлігі ретінде қарастырылады.

Америка Құрама Штаттарында 1990 жылы қабылданған «Мүгедектерге білім беру туралы заң» деп аталатын заң бар. Ол мемлекеттік білім беру жүйесінде баланың

қажеттіліктеріне сәйкес тегін білім алуға кепілдік береді. Ата-аналар мектептен баланың білім алу қабілеті туралы пікірді талап етуге құқылы, онда баланың дамуында кемістіктердің болуы немесе болмауының негіздемесі келтірілген.

Қазақстандағы мүгедектердің құқықтарына Конституциямен кепілдік берілген, сондай-ақ әрбір баланың білім алу құқығы берілген. Бірқатар халықаралық конвенцияларды ратификациялағаннан кейін Қазақстан барлық студенттердің, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі балалардың білім алуына және қатысуына тең қол жеткізуді қамтамасыз ету жауапкершілігін өз мойнына алды. Саламанкада ерекше қажеттіліктері бар білім беру жөніндегі дүниежүзілік конференциядан кейін «Баршаға арналған білім» бағдарламасы құрылды [19]. 2015 жылы Қазақстан БҰҰ-ның Мүгедектердің құқықтары туралы конвенциясын ратификациялады, оның мақсаты ерекше қажеттіліктері бар адамдардың құқықтары мен қадір-қасиетін қорғау болып табылады [20]. Халықаралық конвенцияларды ратификациялаудан кейін инклюзивті білім беру негізгі даму траекторияларының бірі ретінде белгіленген тиісті заңнамалық база мен Білім және ғылымды дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жасалды.

2009 жылы Қазақстанның Білім және ғылым министрлігі реформаны жүзеге асырудың негізгі қадамдарын белгілеген бірінші инклюзивті білім беру тұжырымдамасын ұсынды. 2020 жылға қарай Қазақстандағы барлық мектептердің 70 пайызы инклюзивті болады деп күтілуде. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы 2015 жылы инклюзивті білім беруді дамыту терминологиясы мен мерзімдеріне қатысты түзетулермен инклюзивті білім берудің қайта қаралған тұжырымдамалық тәсілін ұсынды. Жалпы, инклюзивті білім беруге мемлекеттік бағыт халықаралық деңгейде де, мемлекеттік деңгейде де қолдау тапты.

2015 жылғы мәліметтер бойынша Қазақстанда 18 жасқа дейінгі дамуында ауытқуы бар 141 952 бала бар, бұл балалардың жалпы санының 2,8% құрайды (Төтенше жағдайлар министрлігі және Ұлттық білім академиясы, 2015 ж.). Бұл көрсеткіш әлемдік орташа көрсеткіштен 7-12% төмен, бұл ерте диагностика жүйесінің дамымағанын білдіреді. Қазіргі уақытта мектептердің 30,5%-ында инклюзивті білім беруге жағдай жасалған, алайда бұл санның қалай есептелгені және қандай шарттар ескерілгені белгісіз. Бүгінгі күні мүмкіндігі шектеулі балалардың тек 27%-ы жалпы білім беретін мектептерде және 1%-ы ғана жоғары оқу орындарында оқиды (Білім министрлігі және Ұлттық білім академиясы, 2015 ж.). Бұл пайыздар бағдарламаға қанша мүмкіндігі шектеулі балалар енгізілгенін және олардың білім алуы сыныпқа жай ғана орналастырылмай, тиісті ресурстармен қамтамасыз етілетінін көрсетеді ме, күмән тудырады. Осылайша, одан әрі жақсарту және өсу мүмкіндіктерінің терезесі өте кең болуы мүмкін.

Жоғарыда аталған құқықтық-нормативтік заңнамаға, осы декларациялар мен конвенцияларға сүйене отырып, біз халықаралық құқықтық актілер, сондай-ақ қазіргі Қазақстандық заңнамалар әрбір адамның жынысы, нәсілі, діні, мәдени, этникалық немесе тілдік тиістілігі, денсаулық жағдайы, әлеуметтік шығу тегі, әлеуметтік-экономикалық жағдайы, босқын, иммигрант, мәжбүрлі көшіп-қонушы мәртебесі және т.б. негіздері бойынша білім алу құқығын және оны қандай да бір жағынан кемсітпейтін білім алу құқығын бекітетінін көреміз.

Осылайша, инклюзивті білім беру әртүрлі әдістемелік тәсілдермен алдын ала анықталған бірнеше бағытта қозғала бастады және қоғамның пайда болған сұранысына жауап берді. Инклюзивті білім берудің тарихи дамып келе жатқан және қазіргі заманғы міндеттері әртүрлі деңгейдегі заңдарда және басқа да нормативтік құжаттарда көрініс таппауы мүмкін емес еді, олар қандай да бір жолмен кемсітусіз білім алуға жалпыға бірдей құқықты бекітті. Алдымен бұл мүгедек балаларды жеке арнайы оқу орындарында оқшаулау (бөлу) түрінде денсаулығы мен психикалық дамуын дамыту, содан кейін оларды қарапайым мектептердегі түзету сыныптарына біріктіру болды. Біраз уақыттан кейін байырғы халықтың,

ал кейіннен мигранттар мен халықтың басқа да шеттетілген топтары арасынан балаларды оқытудың өмірлік қажеттілігі туындады.

Инклюзивті білім берудің тарихи негіздерін зерттеп, құқықтық және нормативтік заңнамаларды, осы декларациялар мен конвенцияларды талдай келе, инклюзивті білім беру идеясы халықтың белгілі бір топтарын оқыту қажеттілігінен туындады деп айта аламыз.

Әдебиеттер тізімі

1. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (БҰҰ Бас Ассамблеясы 1948 жылы 10 желтоқсанда қабылдаған)
2. «Адам құқықтарын қорғау туралы» Женева конвенциясы 1950 жылы қабылданды.
3. 1959 ж. БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Бала құқықтарының Декларациясы
4. 1969 ж. БҰҰ Бас Ассамблеясы қабылдаған Әлеуметтік прогресс пен даму декларациясы
5. Ұлттар Лигасының Ассамблеясы 1924 жылы қабылдаған Бала құқықтарының Женева декларациясы.
6. 1960 жылы БҰҰ Бас конференциясында қабылданған білім берудегі кемсітушілікке қарсы конвенция
7. Бүкіләлемдік білім беру конференциясы және негізгі білім беру қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін іс-қимыл шеңбері 1990, Джомтиен, Таиланд
8. Дүниежүзілік балаларға арналған саммит (1990)
9. Дакар әрекет ету шеңбері. Барлығына арналған білім: 2000 жылы Дакарда (Сенегал) қабылданған ортақ міндеттемелерімізді орындау.
10. Ерекше қажеттіліктері бар адамдарға арналған білім бойынша Дүниежүзілік конференция: қол жетімділік және сапа (Саламанка, Испания, 7-10 маусым 1994 ж.)
11. Халық саны және даму жөніндегі халықаралық конференция (1994 ж.)
12. Әлеуметтік даму жөніндегі дүниежүзілік саммит (1995 ж.)
13. Әйелдер жөніндегі төртінші дүниежүзілік конференция (1995 ж.)
14. Орташа онжылдықты бағалау бойынша барлығына арналған білім беру жөніндегі халықаралық консультативтік форум (1996),
15. Ересектерге білім беру жөніндегі бесінші халықаралық конференция (1997)
16. Балалар еңбегі жөніндегі халықаралық конференция (1997 ж.)
17. 2000 жылы 30 қыркүйекте Нью-Йоркте өткен Балаларға арналған Дүниежүзілік саммитте қабылданған Балалардың өмір сүруі, қорғалуы және дамуы туралы дүниежүзілік декларация.
18. 2006 жылғы 13 желтоқсанда Бас Ассамблея қабылдаған Мүгедектердің құқықтары туралы конвенция
19. Ерекше қажеттіліктері бар адамдарға арналған білім беру жөніндегі Дүниежүзілік конференцияда қабылданған Саламанка Декларациясы және Ерекше қажеттіліктері бар адамдарға арналған білім беру жөніндегі іс-қимыл негіздері: қолжетімділік және сапа (Саламанка, Испания, 7-10 маусым)
20. Мүгедектердің құқықтары туралы БҰҰ Конвенциясы, Қазақстан 2015 ж.

Technical Sciences

TYPE AND DESIGN FEATURES OF MINING DUMP TRUCKS

YESBOSSYNOV KAIRATBEK TULEUOVICH

PhD doctoral student of the department «Transport equipment and logistics systems»,
Karaganda State Technical University named after A. Sagynov

To date, the largest machine in the world is considered to be an 810-ton mining dump truck made in Belarus. Produced since 2013. Its declared carrying capacity is 450 tons. It is quite difficult to imagine such a weight. The truck is rightfully listed in the Guinness Book of Records, as it was able to load and transport a load with a total mass of about 505 tons to a test distance.

The dump truck has four-wheel drive and two diesel units, each with a capacity of 2330 horsepower. The size of the engines is so huge that the engine compartment in which they are housed is comparable in volume to a standard city apartment. Power plants, working synchronously, allow the dump truck to move at a cruising speed of about 65 km/h. It will take more than 5.5 thousand liters of diesel fuel to fully refuel a mining dump truck. The height of BelAZ-75710 tires is 4 meters, it is almost a two-story house, and they weigh about 5 tons each.

Dump truck dimensions: length - 20.41 meters; width - 9.8 meters; height - 8.2 meters.

In second place is a 625-ton mining dump truck from the American company Caterpillar, which specializes in the production of special-purpose mining equipment. This model is the third generation of the 797 series. The dump truck is able to carry about 365 tons of cargo.

Its dimensions: length - 15,1 meters; width - 9,51 meters; height - 6,45 meters.

The power plant is a 20-cylinder diesel engine of its own design C175-20 ACERT, capable of developing power - 3845 horsepower. Each of the cylinders of this super unit has a volume of 5300 cubic centimeters. It is not surprising that to overcome a 100-kilometer journey, it consumes 780 liters of diesel fuel, and the total tank volume is 6815 liters.

The tire for the dump truck is produced by the well-known tire concern Michelin, and each wheel, there are six in total, weighs 5 tons. Despite its weight, the dump truck is capable of reaching a speed of about 68 km/h on a flat road.

The third place in the ranking of the largest vehicles in the world is occupied by the 621-ton BelAZ-75600 dump truck, it is considered the technically most equipped special-purpose cargo vehicle. The ability to transport up to 360 tons of rock in its bucket body provides a diesel engine with a capacity of 3550 horsepower. Mining dump truck speed 64 km/h.

Dump truck dimensions: length - 14,9 meters; width - 9,3 meters; height - 7,3 meters. With such dimensions, the dump truck is able to perform a U-turn on a platform with a diameter of less than 35 meters. Up to 4360 liters of diesel fuel are filled into the dump truck tank, and about 170 liters of fuel are eaten per hour of operation of the power unit under load.

At peak moments, for example, when starting, the engine makes noises that are more than the pain threshold of the average person, so both the driver and maintenance personnel are forced to work using personal hearing protection.

The fourth place is occupied by the BelAZ-75601 mining dump truck with a carrying capacity of 360 tons, a total weight of 610 tons. The MTU 20V4000 diesel engine, developing 3807 horsepower, is able to start and operate in a temperature range from minus 50 to plus 50 degrees Celsius. Tires of size 59/80R63 are used, the outer diameter of which is over four meters. The

dump truck is equipped with an improved comfortable cab and modern electronics. Like the 75600 model, the dump truck is capable of traveling at a speed of 64 km/h.

Dimensions of the BelAZ-75601 dump truck: length - 14,9 meters; width - 9,3 meters; height - 7,4 meters. Tank volume - 4360 liters, eats 500 kg of diesel fuel per hour.

Fifth place in the top 10 largest cars in the world is currently occupied by a 600-ton mining dump truck from the famous German company Liebherr. Its carrying capacity is 363 tons, and at the time of release it held the record for this indicator. The MTU 20V4000 C22 diesel power unit for Liebherr T282C dump trucks has 18 cylinders and a power of 3980 horsepower, the T284 was equipped with a 20-cylinder MTU 20V4000 C23 engine with a power of 4079 horsepower. The fuel tank has a volume of 5360 liters.

Dimensions of a German mining dump truck: length - 15,7 meters; width - 9,7 meters; height - 8,4 meters.

As you can see, the dump truck impresses with its performance: bucket/body can be raised to full 49° degrees in just 50-55 seconds. This dump truck was produced exclusively by order, and each copy cost 4.5-5 million US dollars.

List of used literature

1. Mariev P.L., Kuleshov A.A., Egorov A.N., Zyryanov I.V., Career vehicles of the CIS countries in the 21st century. - SPb.: Nauka, 2006. - 387 p.
2. Main products, catalog - 2016/2017. Zhodino, Minsk region, the Republic of Belarus, 2016.

Modification of Wind Power Plant with an Umbrella Sail

Korganbay Sholanov

Doctor of Technical Sciences, Professor, Kazakh State Agrotechnical University, Astana, Kazakhstan

Anuar Omarov

Lecturer, Master of Technical Sciences, Karaganda Technical University, Karaganda, Kazakhstan

The objectives of the research are:

1. Improving renewable energy sources by changing the methods of converting wind energy into electrical energy;
2. Upgrading the construction of one of the existing types of sail wind power plant (SWPP);
3. Development of the umbrella sail;
4. Modification of actuators of manipulator-converter.

Literature analysis shows that despite all the advantages of the turbine WPP, an important condition for their operability is the presence of constant wind with the speed of 8 m/s and higher, which causes a territorial restriction on implementation of such wind turbines. The main production facilities are located away from the coastlines where the turbines are located, which involves the transporting expenses of the generated electricity. Territorial zones located away from power lines and having average wind speeds below 8 m/s cannot be covered by wind turbines. Another problem is the gusty and unpredictable nature of the wind, especially inherent in the countries of central and western Asia, which makes it impossible to use wind turbines. Therefore, the problem of developing of new wind conversion technologies is still relevant.

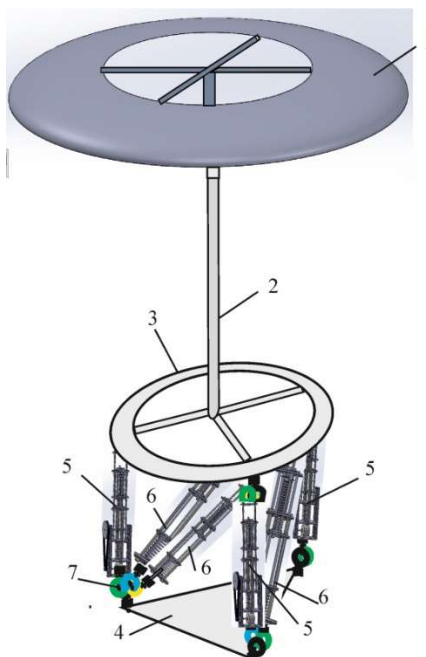

Figure 1. Structure of the SWPP

The structure of the SWPP consist of the sail 1 in the form of umbrella with a selected aerodynamic profile. It rigidly connected to the mast 2 and the upper platform 3 of the manipulator. Sail, mast and upper platform form the working body (WB). The hole in the center of the sail assists WB to return to its original equilibrium position after tilting at a certain angle. Fabric (parachute) surface of the sail provides the necessary aerodynamic characteristics. The upper movable 3 and the lower fixed 4 platforms of the manipulator are connected by six actuators: three axial 5 and three diagonal 6. The actuators are connected to the platforms through multi-link connections.

The regulation of windage in previous SWPP was carried out by changing the position of the sail along the height of the mast. However, the analysis of such design has shown that it has a number of disadvantages: firstly, with a strong wind, significant energy costs are required to lower the sail; secondly, the elastic deformation of the mast, as well as icing, prevent the sail from moving along the mast. In order to eliminate these difficulties of regulating windage, the sail structure was proposed in the form of umbrella with an external aerodynamic surface that creates simultaneous action of both drag and lifting forces. The first task was to choose the shape and aerodynamic cross-section profile that provide high values of aerodynamic drag and lift forces. Sails with thin cross-section made of lightweight materials turned out to be the most preferred. Using SolidWorks software and Flow Simulation package, two types of sails A35 and NASA-0024 profiles have been modeled and met the requirements of simultaneous action of drag and lift forces while changing position and geometric dimensions. The data obtained are summarized in Table 1.

Table 1. Aerodynamic profile parameters

Profile	Attack angle, degree	Chord, m	Inner diameter, m	Lift force, N	Drag force, N	L.f. coef.	D.f. coef.
A35	22	1	2	18,51	9,34	0,28	0,14
A35	24	1	2	18,28	10,06	0,28	0,15
A35	26	1	2	17,48	10,62	0,27	0,16
A35	0	1	1	6,03	2,02	0,16	0,05
A35	0	1	1,5	7,49	2,76	0,15	0,06
A35	0	1	2	8,96	2,94	0,15	0,05
NASA-0024	14	1	2	18,99	5,68	0,30	0,09
NASA-0024	16	1	1,5	14,87	5,15	0,29	0,10
NASA-0024	16	1	2	19,81	6,46	0,31	0,10
NASA-0024	18	1	2	18,35	7,40	0,29	0,12
NASA-0024	20	1	2	17,97	8,25	0,28	0,13
NASA-0024	22	1	2	17,06	9,04	0,27	0,14

According to the results, it follows that the aerodynamic forces increase significantly with an increase in the internal diameter of the sail and the constant length of the chord of the profile. Each of the profiles has a critical angle of attack at which maximum aerodynamic forces

and coefficients are achieved (A35 – 24 degrees, NASA-0024 – 16 degrees). According to the results of aerodynamic analysis, an A35 profile with an internal diameter of 2m and an angle of attack of 24 degrees was selected for the umbrella sail.

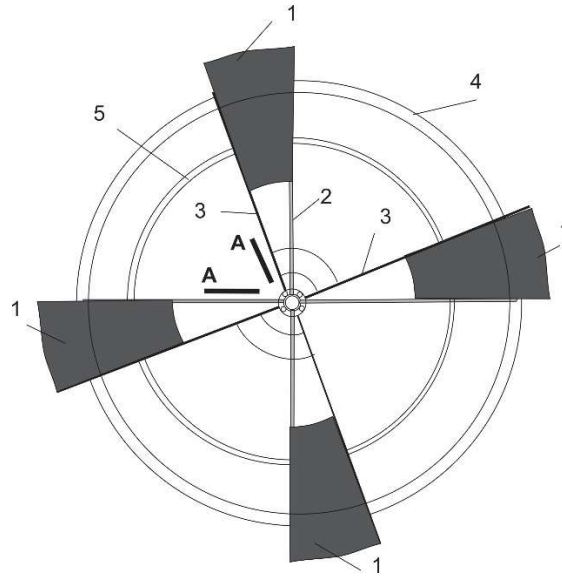

Figure 2. Structure of the sail

The principle of sail control is based on the fact that the umbrella folds and unfolds in fan principle, changing the area of contact with the air flow depending on the wind speed.

Sail 1 consists of fanfolds arranged in 4 quadrants. Moreover, one side of each fanfold is attached to a fixed crosspiece 2, and the other side is attached to a movable crosspiece 3. When the movable crosspiece moves, the fanfolds move along the outer 4 and inner 5 rims.

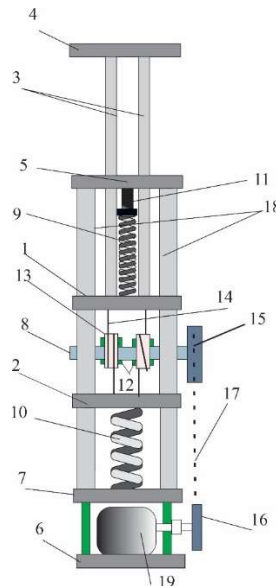

Figure 3. Structure of the actuator

In the structure of the SWPP, an important role is assigned to the manipulator converter, which converts the movement of the working body into the movement of the actuators. The actuator is made up of a movable part and a conditionally fixed part. The movable part includes a carriage consisting of the upper 1 and lower 2 plates connected to the rod 3 and flange 4. The

conditionally fixed part is formed by rigidly connected plates 5, 6, 7 and shaft 8. It should be noted that "conditionally" is used because this part forms a multi-link spherical connection with manipulator's fixed platform and actually performs some spherical movements. The movement of the carriage by spring 9 from above, and spring 10 from below, forming a controlled damping system due to an electric motor 11 controlling the preload of the spring 9. Overrunning clutches 12, covered by drums 13, are mounted on the shaft 8. Drums are encircled by steel ropes 14, attached to carriage plates.

Shaft 8, steel rope mechanism and belt drive with pulleys 15,16 and belt 17 form a power take-off system, that allows to convert the reciprocating motion of the carriage along the rods 18 into a rotational motion in one direction of the shaft of the electric current generator 19 (due to the overrunning clutches 12).

The technology of converting the energy of the air mass used in the SWPP lies in the fact that wind energy, perceived by the sail, converted into electrical energy by means of a six-movable manipulator converter. In order to improve the technology by increasing the efficiency of converting wind energy into electrical energy, a modification of a sailing wind farm is being carried out. First modification changed the structure of the sail, which has high aerodynamic characteristics and is less energy-intensive to control the sail. Second modification changed the structure of the actuators of the manipulator converter. At the same time, the using of controlled damping system, power take-off system, as well as a built-in electric current generator significantly reduce power losses to intermediate mechanical components, eliminating, for example, the use of expensive, inefficient linear electric current generators. The technology of converting wind energy into electrical energy in a modified SWPP allows all six actuators to participate in controlling the movement of the working body and generating electric current. The movement of the WB is controlled by automatically changing the preload of the spring of the damping system. For example, if the oscillation amplitude of the WB is higher than 10 degrees, then the preload of the spring increases. The electrical energy of the generators is converted by the circuit of the generation system, composed of power electronics elements.

After modification, sail of the SWPP has become more convenient for control and more sensible to wind changes. Modification of actuators has increased the efficiency of converting energy by reducing the number of intermediate nodes. The results of the research make possibilities to create controlled renewable source of electrical energy that can operate with rated power at wind speeds of 3 m/s and higher, regardless of changes in wind speed and direction.

Geological and Mineralogical Sciences

DEEP STRUCTURE PECULIARITIES OF PROMISING FOR HYDROGEN AREAS IN THE DNIEPER-DONETSK BASIN AND THE SITES OF SOURCES WITH HEALING WATER LOCATION IN UKRAINE

Mykola Yakymchuk

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Applied Problems of Ecology,
Geophysics and Geochemistry, Kyiv, Ukraine

Ignat Korchagin

doctor of physics and mathematics, professor, Institute of Geophysics, NAS of Ukraine, Kyiv,
Ukraine

Annotation

The results of the application of mobile direct-prospecting technology of frequency-resonance processing and interpretation of satellite images and photographs in local areas in the DDB and sources with living (healing) water on the territory of Ukraine are presented. Experimental studies of reconnaissance character were carried out in order to assess the prospects of hydrogen accumulations detecting and to study the features of the deep structure of hydrogen degassing sites. An important result of the research is the discovery of a basalt volcanic complex with hydrogen and living (healing) water, as well as the migration of hydrogen and phosphorus into the atmosphere in a local area, within which the presence of hydrogen in the soil layer is confirmed by field measurements. In the process of examining local depressions in seven areas of the DDB, only in the areas of three of them the presence of basalt volcanic structures with hydrogen and living water was established. Consequently, local depressions on the surface can be formed by volcanic structures with sedimentary and igneous rocks, in which conditions are created in the deep horizons of cross-section for the synthesis of gases and fluids, and their subsequent migration into the upper horizons of cross-section and into the atmosphere. All surveyed areas with sources of living water are located within volcanoes filled with basalts, through which hydrogen-enriched living water and hydrogen migrate to the upper horizons of cross-section and into the atmosphere. In the contours of such volcanoes, above basalts, accumulations of hydrogen can be found in dolomites, marls, and limestones. Siliceous rocks, gneisses, marls can serve as tires for reservoirs with hydrogen. In basalt complexes with a root at a depth of 723 km, the conditions for the synthesis of living water exist at a depth of 69 km, and with a root at 470 km, at 68 km. A fundamentally important result of the experimental work carried out is that the local areas of the sources with living (healing) water location are promising (priority) for the natural hydrogen searching! The results of reconnaissance studies in the DDB generally confirm the conclusions of specialists about the expediency of carrying out geological and geophysical work in the aulacogen and drilling wells in order to search for natural hydrogen accumulations in the upper part and in

the deep horizons of cross-section. The facts of hydrogen migration into the atmosphere recorded by instrumental measurements within the discovered basalt volcanoes in various regions of the world should be considered a fundamentally important result of the research, which indicates a large-scale migration of deep (abiogenic) gas and hydrogen into the atmosphere of Earth planet! The presented materials, as well as the previously published results of experimental work in various regions, indicate the advisability of using direct-prospecting methods of frequency-resonance processing of satellite images and photographs to detect zones of hydrogen accumulation in areas where basalt volcanoes are located, as well as in areas of hydrogen degassing. The use of mobile and low-cost technology will significantly speed up the exploration process for hydrogen, as well as reduce the financial costs for its implementation.

Keywords. Hydrogen, basalts, limestones, dolomites, marls, water source living water, gas migration, abiogenic genesis, volcano, local depression, direct prospecting, deep structure, oil, gas, amber, chemical elements, sounding of the cross-section, remote sensing data processing.

Introduction

In 2019-2022 during conducting experimental studies in various regions of the globe in order to test frequency-resonance methods of satellite images and photographs processing and decoding [1-2], a significant amount of experimental work was also carried out in areas of visible hydrogen degassing in order to study the possibility of targeted use of mobile direct-prospecting technology for hydrogen accumulations detection and localization and assessment (determination) of depths (intervals) of their occurrence in cross-section [3-7]. The expediency of conducting experimental studies in order to develop effective technologies for detecting and mapping natural hydrogen accumulations in the reservoirs of cross-section, as well as local zones and large areas of its migration into the atmosphere, is due to the intention of the leading countries of the world community to switch to the use of carbon-free energy resources - wind, solar, geothermal energy and hydrogen. This article presents the results of a reconnaissance survey of areas promising for hydrogen in the Dnieper-Donetsk depression, identified based on the results of traditional geological and geophysical studies [10], and sources with living (healing) water on the territory of Ukraine.

Research methods

Experimental studies of reconnaissance and detailed nature are carried out using a low-cost direct-prospecting technology, including modified methods of frequency-resonance processing and decoding of satellite images and photographs, vertical electric-resonance sounding (scanning) of a cross-section and a technique for integral assessment of the prospects for oil and gas (ore) potential of large prospecting blocks and local areas [1, 2]. The individual components of the technology used are developed on the principles of the "substance" paradigm of geophysical research, the essence of which is the search for a specific (sought in each individual case) substance. The developed methods are based on the standing electric waves, discovered by Nikola Tesla in 1899 in the deep horizons of the Earth. In the modified versions of the methods of frequency-resonance processing of satellite images and photographs, as well as vertical sounding (scanning) of cross-section, the existing databases (sets, collections) of sedimentary, metamorphic and igneous rocks (<http://rockref.vsegei.ru/petro/>), minerals and chemical elements are used. Thus, the collection of oil samples used in instrumental measurements includes 117 samples, gas condensate - 15 samples [1].

The set of photographs of sedimentary rocks consists of 11 groups: 1) psephites, monomineralic conglomerates (22 samples, sample numbers in the set are 2-23); 2) psammites (18, 25-42); 3) silts, mudstones, clays (6, 44-49); 4) kaolinite mudstones (6, 51-57); 5) kaolinite

clays (10, 59-68); 6) sedimentary-volcaniclastic rocks; tuff breccias (9, 70-78); 7) limestones (24, 80-103) (Fig. 2b); 8) dolomites (11, 105-115); 9) marls (10, 117-126); 10) siliceous rocks (13, 128-140), salt.

The database of photographs of igneous and metamorphic rocks includes 18 groups: 1) granites and rhyolites (29 samples, sample numbers in the database are 1-29); 2) granodiorites and dacites (7, 31-37); 3) syenites and trachytes (18, 39-56); 4) diorites and andesites (14, 58-71); 5) lamprophyres (14, 73-86); 6) gabbro and basalts (32, 88-119); 7) non-feldspar ultramafic rocks (20, 121-140); 8) feldspathoid syenites and phonolites (23, 142-164); 9) feldspathoid gabbroids and basaltoids (6, 166-171); 10) feldspar-free ultramafic and mafic rocks (10, 173-182); 11) kimberlites and lamproites (20, 184-203); 12) non-silicate carbonatites (8, 205-212); 13) metamorphic granulites (10, 214-223); 14) metamorphic gneisses (26, 225-250); 15) metamorphic crystalline schists (44, 252-295); 16) metamorphic microcrystalline schists (phyllites) (11, 297-307); 17) metamorphosed slates, cleaved sandstone (1, 308); 18) metamorphosed slates, cleaved siltstone (1, 309).

Features and capabilities of the methods used, as well as the measurement technique, are described in more detail in [1–7].

When conducting numerous studies using the described direct-prospecting methods in 2019-2022, the optimal procedure (processing graph, sequence of actions) was worked out (and constantly improved), which is used when carrying out work within the blocks and areas of survey. The used processing graph for a separate satellite image (or its local fragment) includes the following sequence of actions (steps).

1. Fixation from the surface of the presence (absence) of responses (signals) from the following set of minerals: oil, condensate, gas, amber, oil shale, argillic breccia, gas hydrates, ice, coal, anthracite, hydrogen, living water (deep), dead water, diamonds, brown coal, iron ore, potassium-magnesium salt, sodium chloride salt (hereinafter simply salt).

2. Registration of responses from the groups of sedimentary, metamorphic and igneous rocks that make up the cross-section.

3. Establishing the presence of deep channels (volcanoes) filled with various groups of rocks in the survey area; determination of the depths of the roots of volcanoes location.

5. Determination of groups of rocks (or individual samples of groups), from which signals are recorded at the frequencies of oil, condensate, gas and water (deep).

6. Establishing the presence (absence) of responses from oil, condensate and gas at the surface (depth) of 57 km - the boundary of hydrocarbon synthesis in deep channels (volcanoes), filled with certain groups of rocks.

7. Establishing the presence (absence) of responses from water (deep) on surfaces (depths) 59 km, 68 km, 69 km - the predicted boundaries of water synthesis in volcanoes of a certain type.

8. By scanning a cross-section with different steps from the surface up to 15 km, depth intervals are determined, within which responses are recorded at the resonant frequencies of oil, condensate, and gas. Refinement of the depths of location of the most promising for hydrocarbons intervals of cross-section during additional scanning with a finer step.

9. In case of detection of responses from the 6th group of igneous rocks (basalts) on the surveyed area, an assessment is made of the depth of the upper boundary (edge) of basalts, as well as the depths of the beginning of recording responses at resonant frequencies of hydrogen and living (healing) water from basalts.

10. When establishing the presence of signals from the 11th group of igneous rocks (kimberlites) in the survey area, the depth of the upper edge of the kimberlites is determined, as well as the depth interval within which responses are recorded at diamond frequencies.

Given the reconnaissance nature of the studies performed, the described set of separate procedures for satellite images processing in full was not implemented in all surveyed areas.

We also note that, unlike classical geophysical methods, the direct-prospecting frequency-resonance methods used make it possible in each specific case to fill the cross-section under study with the complexes of sedimentary, metamorphic and igneous rocks present in it, and also to determine in the first approximation (and refine at the stages of detailing) the intervals of cross-section, promising for the detection of combustible and ore minerals, immediately, in the process of measurements (signal registration) by the developed instrumentation and measuring devices (i.e. without additional stages of modeling and geological interpretation of the results of instrumental measurements). Below, as well as in other published materials, the emphasis is mainly on the presentation of the results of instrumental measurements.

We also note that the developed technology uses the frequency-resonant principle of the useful signals' registration. Satellite images or photographs of research objects, as well as photographs of rock samples, minerals and chemical elements, are, in principle, antinodes of standing electric waves, discovered by Nikola Tesla in 1899 in the deep horizons of the Earth [13, 14].

When carrying out instrumental measurements using the developed computerized complexes, the spectra of satellite or photographic images of objects studied are sequentially compared with the spectra of rock samples, the desired minerals and chemical elements. In the process of comparison, the measuring unit registers resonances (electromagnetic responses), which make it possible to draw a conclusion about the presence (absence) of specific rocks, the desired minerals and chemical elements in the cross-section of the object of study. Such features of the developed methods of satellite images processing and decoding are the basis for the use of the terms "frequency-resonance technology" ("frequency-resonance methods").

The processing of satellite images and photographs is carried out in laboratory conditions, without organizing and conducting field geological and geophysical studies. This provides an opportunity to quickly conduct research in any region of the globe, and, consequently, developing technology is super-mobile.

In addition to what was said in the previous paragraph, it is worth adding the following. As a result of testing and practical application of the developed measuring equipment in various regions of the world, numerous evidences (facts) have been obtained in favor of the "volcanic" model of the formation of many structural elements of the Earth (and other planets and satellites of the solar system), as well as deposits of combustible and ore minerals (hydrogen and water as well). Instrumental measurements established the existence of 10 types of volcanic complexes filled with various types of rocks. And what is characteristic, the roots of all volcanoes are almost always fixed by scanning the cross-section at the same depths, namely: 95-98 km, 214-218 km, 470 km, 723 km, 996 km.

It is quite natural that the depths of the roots of 470 km or 723 km of a salt or dolomite volcano cause rejection and skepticism among many experts. We also note that at the initial stages of testing the technology, such depths of roots were also surprising to the authors of the experiments. However, the ubiquitous repetition of such depth values during many hundreds of measurement experiments gives grounds for the assumption that such strictly predetermined values of the depths of the roots of various volcanic complexes are due to certain wave processes in the solar system and our galaxy.

Local site of the hydrogen content measuring in the soil

A satellite image of the site of hydrogen degassing and measurements of the hydrogen content in the soil is shown in Fig. 1a [10].

During frequency-resonance processing of a satellite image (Fig. 1a) from the surface, responses were recorded at the frequencies of phosphorus (red), hydrogen, living water, as well

as igneous rocks of 6th (gabbro and basalts), 6A (dolerites and andesites) and 6B (lamproites) groups. Signals from oil, condensate, gas, salt and sedimentary rocks were not received.

By scanning the cross-section from the surface, step 1 cm, the upper edge of the basalts was fixed at a depth of 9.5 m, and the root of the basalt volcano was determined at a depth of 723 km. Responses from granites(old) at a depth of 724 km were not received.

At a depth of 9.5 m, responses from hydrogen and phosphorus (red) from the upper part of the section are received with a delay.

Fig. 1. Satellite image of the local zone of measurements of hydrogen degassing in a basin at 30 km east of Kyiv (a) [10] and the position of this zone in the image of a larger area (b).

When scanning the cross-section from 9.5 m, step 1 cm, responses at hydrogen frequencies began to be recorded from 18 m, and at living water - from 22 m.

Responses from living water were recorded at a depth of 69 km (synthesis boundary), and no signals were detected at a depth of 68 km. It should be noted that in basalt volcanoes with a root at a depth of 723 km, the synthesis of living water occurs on the surface of 69 km, and with a root at a depth of 470 km, at 68 km.

At the 0 m surface, responses from hydrogen and phosphorus (red) were obtained from the upper part of cross-section, which indicates their migration into the atmosphere.

When processing a satellite image of a larger area in this region in Fig. 1b with a fragment cut in Fig. 1a (rectangle in Fig. 1a), signals were recorded from the surface at the frequencies of phosphorus (red), hydrogen, hydrogen bacteria, living water, deep basalts, lonsdaleite, and potassium-magnesium salt. Responses from oil, methane-oxidizing bacteria, dead water and sodium chloride salt were not received.

There were recorded responses from 6th (basalts), 6A (delayed), 6B (delayed), 7th (ultramafic), 8th, 9th, 10th, 15th, 16th, 17th and 18th groups of igneous and metamorphic rocks.

When scanning cross-section from the surface, with a step of 1 cm, the upper edge of the basalts was recorded at a depth of 9.6 m.

At a depth of 9.5 m, responses from the 2nd (psammites), 3rd, and 4th groups of sedimentary rocks were obtained from the upper part of cross-section.

When scanning cross-section from 9.5 m, step 1 cm, the responses at hydrogen frequencies were obtained from the interval 11-(18-intense)-20 m. Signals were recorded further, but scanning was not carried out!

Responses from live water began to be recorded from 24 m when scanning from 9.5 m with a step of 1 cm. Clarification: when scanning from 21.5 m with a step of 1 mm, responses from live water began to be recorded from 22.25 m.

Sites of local depressions in the DDB

Satellite images of areas of local depressions from the article [10] are presented in Figs. 2. The location of depressions in different regions of the DDB is shown in [10]. In the reconnaissance mode, frequency-resonance processing of all images was carried out.

Section 1. In the process of frequency-resonance processing of a fragment of a satellite image in Fig. 2a, signals were recorded from the surface at the frequencies of living water (with red phosphorus), living water, hydrogen bacteria, hydrogen, red phosphorus, sedimentary rocks of the 8th (dolomites) group and igneous rocks of the 6th (basalts), 6A and 6B groups. Responses from deep basalts and hydrocarbons have not been received.

The root of the basalt volcano was determined at a depth of 470 km, and responses from granites (old) were obtained from the interval of 470-996 km. By scanning cross-section from the surface, step 10 cm, the upper edge of the basalts was fixed at a depth of 69 m.

On the surface of 68 m from the upper part of cross-section, responses from dolomites, living water and hydrogen were recorded.

By instrumental measurements the fact of migration of hydrogen and red phosphorus into the atmosphere was established.

When scanning the cross-section from the surface, step 10 cm, signals at hydrogen frequencies were obtained from the interval 36-68 m (in dolomites). And the responses from hydrogen from basalts were recorded from the interval 80-(120)-(130-intense)-(175-very intense)-192 m when scanning from 60 m with a step of 10 cm. No deeper scanning was carried out.

When scanning from the surface, step 1 mm, responses from living water began to be recorded from 33 cm. This indicates the existence of a source of living water in the survey area.

Signals at living water frequencies were recorded at a depth of 68 km, and there were no responses at the surface of 69 km.

Section 2. When processing a fragment of the image in Fig. 2b, signals from white phosphorus and salt were recorded from the surface. Responses from living water, hydrogen bacteria, hydrogen, hydrocarbons, methane-oxidizing bacteria and potassium-magnesium salt were not received.

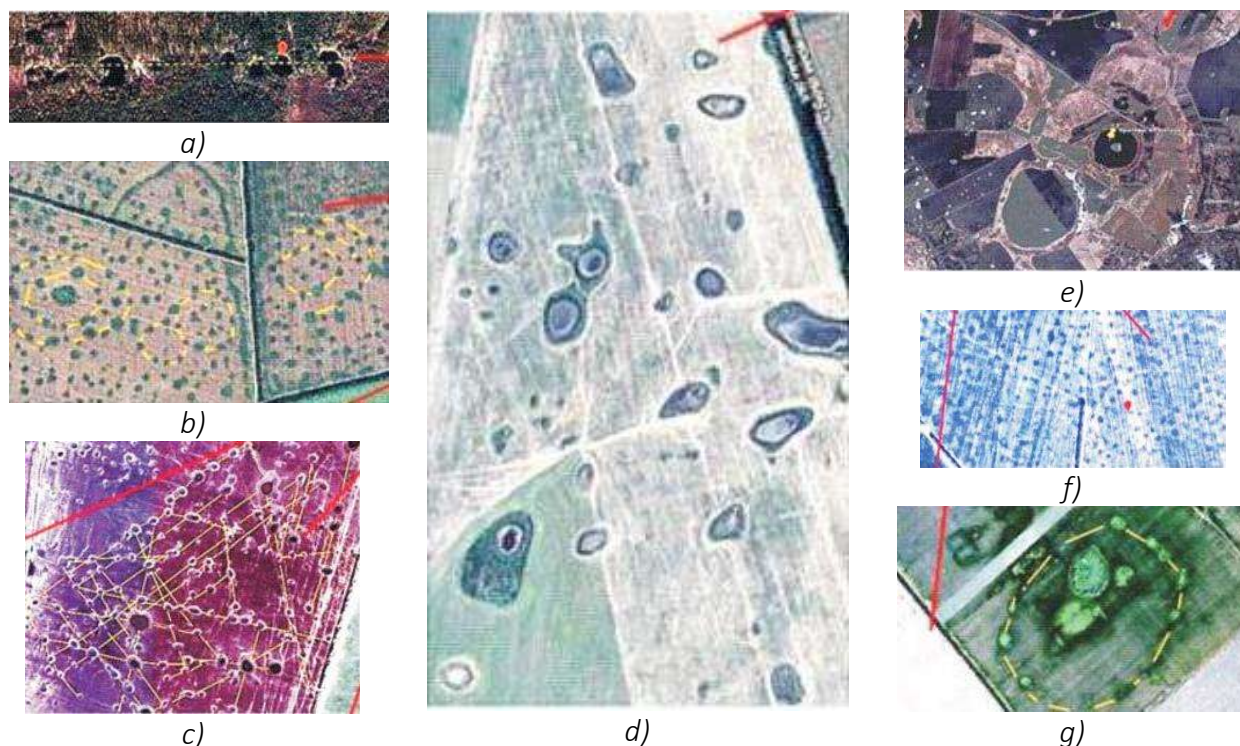

Fig. 2. Diversity of local depressions within the Dnieper-Donetsk aulacogen [10].

By scanning cross-section from the surface, step 10 cm, the upper edge of the salt was determined at a depth of 50 m. By fixing the responses at different depths, the root of the salt volcano was fixed at a depth of 505.5 km (for the first time in the process of instrumental measurements).

At a depth of 50 m and from the upper part of cross-section, responses were obtained from the 2nd (psammites) and 3rd groups of sedimentary rocks.

On the surface of 57 km, no responses from oil and water with white phosphorus were received, while signals from white phosphorus were recorded.

No responses from water with white phosphorus were also recorded on the surfaces of 0 m, 11 km, 46 km, 57 km, and 59 km.

Section 3. When processing a fragment of a satellite image in Fig. 2c, signals from the surface were recorded from white phosphorus and salt (overlapped). Responses from living water, hydrogen bacteria, hydrogen and oil were not received.

By scanning cross-section from the surface, step 10 cm, the upper edge of the salt was fixed at a depth of 132 m.

On the surface of 131 m, signals were received from the upper part of cross-section at frequencies of the 1st, 2nd, 3rd, 5th and 6th groups of sedimentary rocks.

Section 4. During processing a fragment of a satellite image in Fig. 2d signals from the surface were recorded from white phosphorus, salt and sedimentary rocks of the 1st, 2nd, 3rd and 6th groups. No responses from living water, hydrogen bacteria, hydrogen, gas and condensate were received.

By scanning the cross-section from the surface, step 10 cm, the upper edge of the salt was fixed at a depth of 214 m.

On the surface of 214 m, signals were received from the upper part of cross-section at the frequencies of the 1st, 2nd, 3rd and 6th groups of sedimentary rocks.

Section 5. In the process of frequency-resonance processing of a fragment of a satellite image in Fig. 2e, signals were recorded from the surface at the frequencies of living water, hydrogen bacteria, hydrogen, red phosphorus, deep basalts, sedimentary rocks of the 8th (dolomites) group and igneous rocks of the 6th (basalts), 6A and 6B groups. Responses from hydrocarbons and salt were not received.

The root of the basaltic volcano was determined at a depth of 723 km, and responses from granites (old) were obtained from the interval of 723-996 km. The upper edge of the basalts was recorded by scanning with a step of 10 cm at a depth of 144 m.

On the surface of 144 m from the upper part of cross-section, signals were received from hydrogen from dolomites. By scanning the cross-section with a step of 10 cm, signals from hydrogen from dolomites were obtained from the interval 85-(125-intense) (140-very intense)-144 m.

Hydrogen responses from basalts were obtained from the interval 168-(280-very intense)-308 m when scanning from 140 m with a step of 10 cm (no deeper scanning was performed).

When scanning the cross-section from the surface, step 1 cm, 10 cm, there were no responses from living water up to 30 m (no deeper scanning was performed).

Signals at living water frequencies were recorded at a depth of 69 km, and there were no responses at the surface of 68 km.

Section 6. When processing a fragment of a satellite image in Fig. 2f, signals from the surface were recorded from white phosphorus, salt, and sedimentary rocks of the 1st, 2nd, 3rd groups. Responses from living water with white phosphorus, hydrogen bacteria, hydrogen, hydrocarbons were not received.

By fixing the responses at different depths, the root of the salt volcano was fixed at a depth of 505.5 km.

Section 7. In the process of frequency-resonance processing of a fragment of a satellite image in Fig. 1g, signals were recorded from the surface at the frequencies of living water, hydrogen bacteria, hydrogen, red phosphorus, sedimentary rocks of the 8th group (dolomites) and igneous rocks of the 6th group (basalts). Responses from deep basalts and hydrocarbons have not been received.

The root of the basaltic volcano was identified at a depth of 470 km. The upper edge of the basalts was recorded by scanning with a step of 10 cm at a depth of 189 m.

On the surface of 189 m, signals were received from the upper part of cross-section from hydrogen, dolomites, and the 2nd and 3rd groups of sedimentary rocks.

By scanning the cross-section with a step of 10 cm, signals from hydrogen from dolomites were obtained from the interval 59-(76-intense) (100-very intense)-155 m.

Hydrogen responses from basalts were obtained from the interval 201-(216-intense) (235-very intense)-300 m when scanning from 180 m with a step of 10 cm (no deeper scanning was performed).

Location area of the Sribna Depression (DDB)

Promising for studying the potential of hydrogen degassing within the Sribna ring structure are shown in the figure in the article [10], and a satellite image of this territory is shown in Fig. 3.

During frequency-resonance processing of a satellite image of a large survey block (Fig. 3), signals were recorded from the surface at the frequencies of oil, condensate, gas, amber, carbon dioxide, methane-oxidizing bacteria, phosphorus (red, white, yellow), oil shale, gas hydrates, anthracite, nitrogen, oxygen, carbon, hydrogen, hydrogen bacteria, living water (only with red

phosphorus), ice, diamonds, graphite (old granites), mercury, gold, coesite. Responses from deep basalts, lonsdaleite, and potassium-magnesium salts have not been received.

Signals from sodium chloride salt, sedimentary rocks of the 1st-6th, 9th (marls), 10th (siliceous) groups of sedimentary rocks, as well as 1st (granites: young, old), 6th (gabbro and basalts), 6A (dolerites and andesites), 6B (lamproites) and 11th (kimberlites) groups of igneous rocks have been fixed.

The roots of the following volcanic complexes were determined by fixing the responses at different depths: 1) salt - 99 km; 2) basalts - 218 km; 3) 1-6th group of sedimentary rocks - 470 km; 4) granites - 996 km; 5) marls - 723 km; 6) siliceous rocks - 723 km; 7) kimberlites - 470 km.

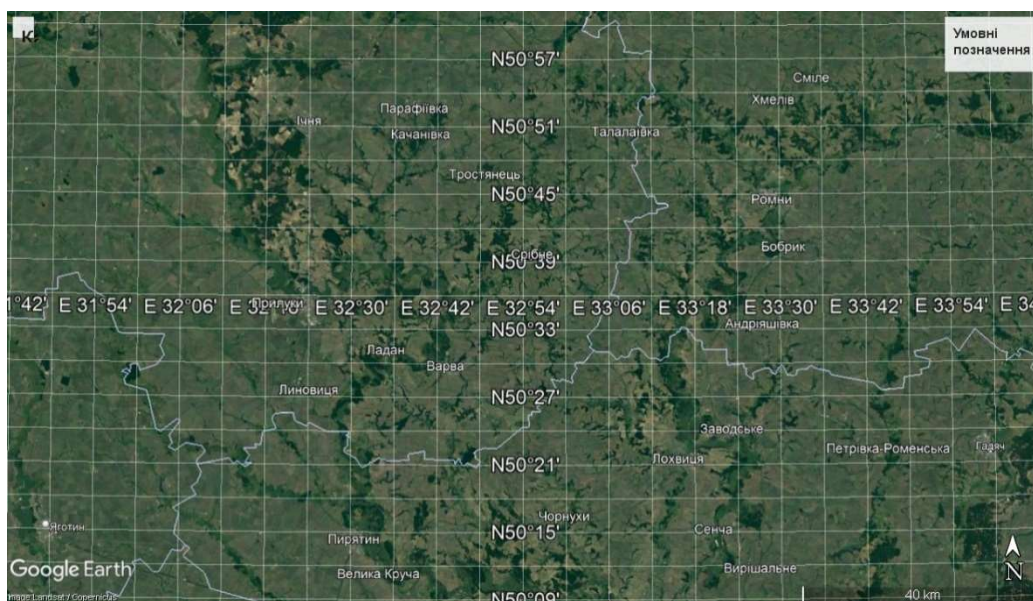

Fig. 3. Satellite image of the territory in the Sribna depression location in the Dnieper-Donetsk basin.

On the surface of 0 m from the upper part of cross-section (atmosphere), responses were recorded at the frequencies of carbon dioxide, phosphorus (red, white, yellow), hydrogen, oxygen, nitrogen, and gas, which indicates their migration into the atmosphere.

Unfortunately, due to the outbreak of hostilities on the territory of Ukraine, an extended set of measuring procedures has not been carried out on the depression area so far.

Rise of the Rio Grande region (Atlantic Ocean)

Paper [11] presents new data on the main elements and trace elements in volcanic rocks of the western and eastern parts of the Rio Grande Rise and the adjacent Jean Charcot seamount chain. In this regard, in the reconnaissance mode, a frequency-resonance processing of a satellite image of the area where the uplift is located was carried out in order to determine the types of volcanic structures (complexes) present in this region of the Atlantic Ocean. The research materials are included in the article for comparison with the results of processing a satellite image of the Sribnenskaya ring structure in the DDB, the geological and geophysical features of which are described in the article [10].

The position of the Rio Grande uplift is shown in Fig. 4a [11], and the satellite image of this territory is shown in Fig. 4b.

During frequency-resonance processing of the satellite image of the survey block (Fig. 4b) in the reconnaissance mode, signals were recorded from the surface at the frequencies of oil, condensate, gas, amber, carbon dioxide, methane-oxidizing bacteria, phosphorus (red, brown, white, yellow), combustible shale, gas hydrates, nitrogen, oxygen, carbon, hydrogen, hydrogen

bacteria, living water (only with red phosphorus), dead water, ice, mercury, gold, coesite. Responses from diamonds, deep basalts, lonsdaleite, and potassium-magnesium salt were not obtained.

Signals from sodium chloride salt, sedimentary rocks of the 1st-6th, 9th (marls), 10th (siliceous) groups of sedimentary rocks, as well as 1st (granites: young), 6th (gabbro and basalts), 6A (dolerites and andesites) and 6B (lamproites) groups of igneous rocks were fixed.

The roots of the following volcanic complexes were determined by fixing the responses at different depths: 1) salt - 99 km; 2) basalts - 99 km; 3) 1-6th group of sedimentary rocks - 218 km; 4) granites - 470 km; 5) marls - 723 km; 6) siliceous rocks - 723 km.

At the HC synthesis boundary of 57 km, signals were recorded at the frequencies of oil, condensate, gas, amber, yellow phosphorus, nitrogen, carbon, living water (with yellow phosphorus). At a depth of 59 km, responses were received from dead water, oxygen and carbon dioxide.

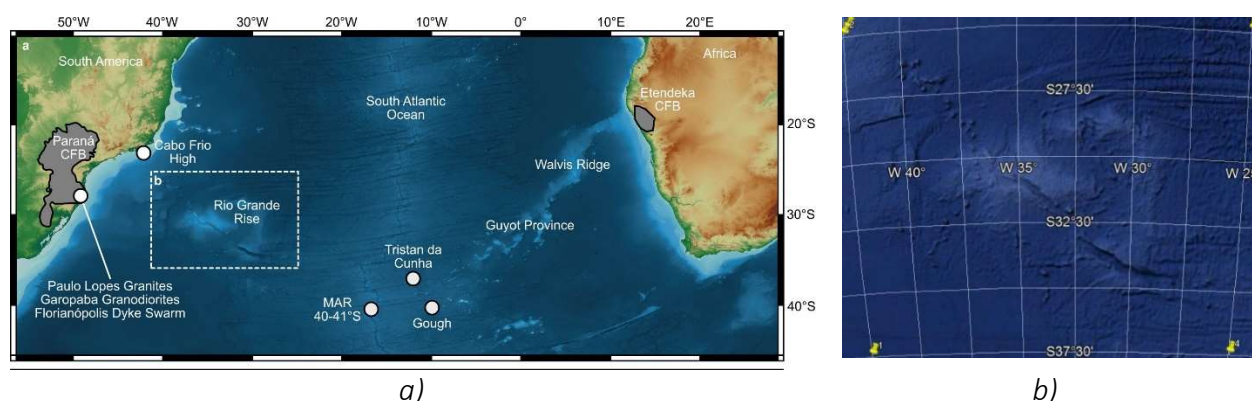

Fig. 4. Position of the Rio Grande Rise in the western part of the South Atlantic (a) [11] and a satellite image of its area (b).

On the surface of 0 m from the upper part of cross-section (atmosphere), responses were recorded at the frequencies of carbon dioxide, phosphorus (red, white, yellow), hydrogen (with a delay), oxygen (with a delay) and gas (with a delay), which indicates their migration in atmosphere.

By scanning the cross-section from the surface, step 1 m, the upper edge of the basalts was determined at a depth of 1060 m.

At the surface of 1050 m, signals from basalts and hydrogen were recorded from the lower part of cross-section. From the upper part of cross-section, responses from hydrogen were obtained with a delay (hydrogen migration to the surface, including through the water column).

When scanning cross-section from 1060 m, step 10 cm, responses from hydrogen were obtained from the interval 1117-1435 m (no deeper scanning was performed).

At a depth of 1060 m, signals from potassium-magnesium salt (in sea water), dead water and gas (low intensity) were recorded from the upper part of cross-section. Responses from living water and oil have not been received.

When scanning the cross-section from 1060 m, step 10 cm, responses at oil frequencies were recorded from the interval 1140-1267 m (no deeper scanning was performed).

With additional detailed instrumental measurements, the responses at the frequencies of dolomites were not recorded.

Reconnaissance survey of local areas with aquifers

A survey of the zones of location of many water-bearing sources on the territory of Ukraine was carried out in order to study the features of the geological structure, as well as the conditions and depths of water synthesis (living and dead) in cross-sections of the sites. For instrumental

measurements, satellite images (Fig. 5-8) of small fragments of the territory, within which aquifers are located, were prepared. We also note that below in the text, images of many sources surveyed are not given. Let's add to this that on some satellite images the position of the source and its label do not match. The results of frequency-resonance processing of the prepared images in the reconnaissance mode are as follows.

Spring "Studenets" (Vinnitsa region). At the location of the source (Fig. 5a), signals were recorded at the frequencies of living water, hydrogen bacteria, hydrogen, red phosphorus, sedimentary rocks of the 8th group (dolomites) and igneous rocks of the 6th group (basalts); responses from deep basalts and salt were not received. The root of the basaltic volcano was identified at a depth of 470 km.

When scanning the cross-section from the surface, step 1 cm, responses of living water began to be recorded from 60 cm, and of basalts - from 67 m. At a depth of 67 m, signals from dolomites, living water and hydrogen were received from the upper part of cross-section.

When scanning the cross-section from the surface, with a step of 5 cm, responses from hydrogen were recorded from the interval 15-(27-intense)-45 m. At a depth of 15 m, signals of limestones were received from the upper part of cross-section (a hydrogen cover), and from the bottom - of dolomites (collector for hydrogen).

a) (48°28'48.04"N, 27°37'59.68"E)

b) (50°50'15.33"N, 28°56'45.97"E)

Fig. 5. The position of the sources "Studenets" (a) and "Boiling" (b) on satellite images of the areas.

At the surface of 0 m, signals from hydrogen and red phosphorus were obtained from the upper part of cross-section, which indicates their migration into the atmosphere.

Signals from living water were registered at a depth of 68 km, and no responses were received at the surfaces of 11 km, 46 km, 57 km and 69 km.

Spring "Boiling" (Zhytomyr region). Within the survey area (Fig. 5b), signals from living water and basalts were recorded. The root of the basalt volcano was recorded at a depth of 470 km.

When scanning the cross-section from the surface, with a step of 1 mm, responses from living water began to be recorded from 43 cm, and from basalts, with a step of 1 cm, from 4.5 m.

Signals from living water were registered at a depth of 68 km.

The fact of migration of hydrogen and red phosphorus into the atmosphere has been confirmed.

Spring "Spirit well" (Ivano-Frankivsk region). During the frequency-resonance processing of the satellite image fragment of the survey area in a rectangular contour (Fig. 6a), signals were recorded from the surface at the frequencies of phosphorus (red), nitrogen, oxygen, hydrogen, carbon, hydrogen bacteria, living water and igneous rocks of the 6th (basalts), 6A (dolerites and andesites), 6B (lamproites), group.

By scanning the cross-section from the surface, step 1 m, the upper edge of the basalts was recorded at a depth of 320 m. On the surface of 320 m from the upper part of cross-section,

responses from the 2nd (psammities) and 9th (marls) groups of sedimentary rocks, living water and hydrogen were recorded.

When scanning the cross-section from the surface, with a step of 1 cm, responses from sedimentary rocks of 1-6th groups were recorded up to 15 m. At a depth of 15 m, responses from the 9th (marl) group of sedimentary rocks were obtained from the lower part of cross-section.

In the process of scanning cross-section from 15 m, step 10 cm, responses of hydrogen from marls were obtained from the intervals: 1) 58-(87-intense)-189 m, 2) 241-(285-intense)-320 m. At a depth of 320 m from the upper part of cross-section, responses were received from living water and very weak intensity from dead water.

When scanning the cross-section from the surface, step 10 cm, responses from living water began to be recorded from 1 m and traced to 397 m. The second interval of responses began from 405 m. At the surface of 0 m, responses from hydrogen and phosphorus (red) were fixed, which indicates their migration into the atmosphere.

Signals at living water frequencies were received at a depth of 68 km, and there were no responses at 69 km.

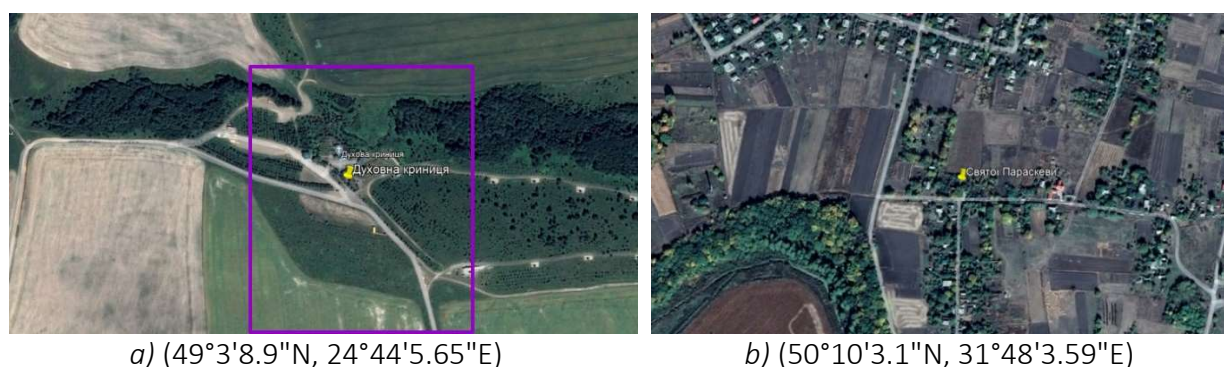

Fig. 6. The position of the sources "Dukhovy Well" (a) and "Saint Paraskeva" (b) on satellite images of the area.

Spring "St. Paraskeva" (Kyiv region, Yagotinsky district). Within the survey area (Fig. 6b), signals from living water, hydrogen bacteria, red phosphorus, and deep basalts were recorded. The root of the basaltic volcano was determined at a depth of 723 km, and signals from (old) granites were received from the interval of 723-996 km.

When scanning the cross-section, with a step of 1 mm, responses from living water began to be recorded from 30 cm, and from basalts when scanning with a step of 10 cm, from 20.0 m.

Signals from living water were recorded at a depth of 69 km; no responses were received at depths of 11 km, 46 km, 57 km, and 68 km.

At the surface of 0 m from the upper part of cross-section, signals from hydrogen and red phosphorus were recorded, which indicates their migration into the atmosphere.

At a depth of 20 m, responses from hydrogen, red phosphorus, and dolomites were obtained from the upper part of cross-section.

When scanning the cross-section from the surface, step 1 cm, responses of hydrogen from dolomites were obtained from the interval 5.50-17.80 m. And when scanning from 20 m, step 10 cm, responses of hydrogen from basalts were obtained from intervals 1) 35-(50-intense)-73 m, 2) 89-(97-intense-(110-very intense))-120 m (no further scanning was carried out).

Source "Kukushkin Well" (Lviv region, Zhydachevsky district). When processing the image of the site with the source (Fig. 7a), signals were recorded from the surface at the frequencies of red phosphorus, yellow phosphorus (of low intensity), hydrogen, hydrogen bacteria, living water, and igneous rocks of the 6th (basalts) group. The root of the basaltic volcano was recorded at a

depth of 470 km, and the upper edge was determined by scanning with a step of 10 cm at a depth of 28 m.

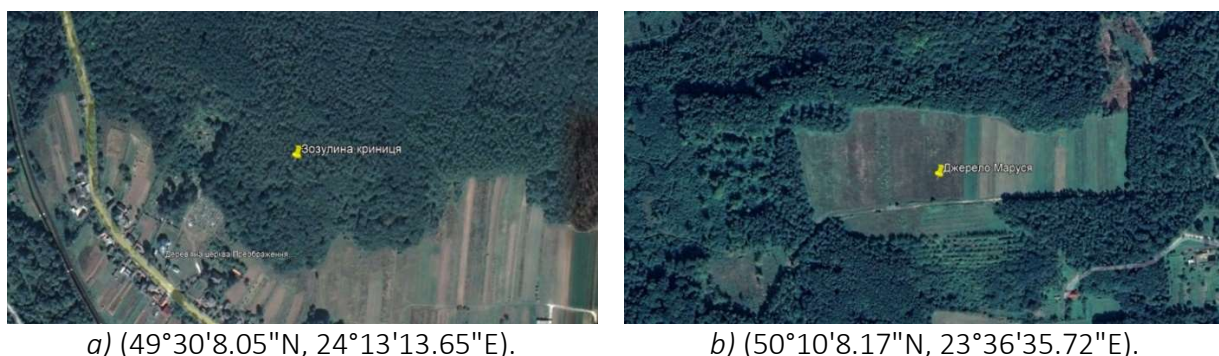

Fig. 7. The position of the sources "Kukushkin well" (a) and "Marusya" (b) on satellite images of the areas.

When scanning the cross-section with a step of 1 mm, responses from living water were recorded from 35 cm. The migration of hydrogen and red phosphorus into the atmosphere was confirmed.

At a depth of 28 m, signals were received from the upper part of cross-section from hydrogen, the 2nd and 5th groups of sedimentary rocks, as well as hydrogen from the 5th group of sedimentary rocks.

When scanning the cross-section with a step of 1 cm, the responses of hydrogen from the 5th group of sedimentary rocks were recorded in the interval 3-(6-intense)-(12-intense)-18.80 m.

Spring "Marusya" (Lviv region, Zhovkovsky district). When processing the image of the site with the source (Fig. 7b), signals were recorded from the surface at the frequencies of red phosphorus, hydrogen, hydrogen bacteria, living water, deep-seated basalts and igneous rocks of the 6th (basalts), 6A, 6B groups. The root of the basaltic volcano was recorded at a depth of 723 km, and the upper edge was determined by scanning with a step of 5 cm at a depth of 6 m.

Responses from living water began to be recorded from 50 cm when scanning with a step of 5 mm, and from basalts - from 6 m when scanning with a step of 5 cm. Signals from live water were obtained at a depth of 69 km.

Responses of hydrogen from basalts began to be recorded from 12.3 m.

Source in v. Rakovets (Lviv region, Pustomitovsky district, 49°38'43.05"N, 24°1'31.89"E). In the process of image processing, signals were obtained at the frequencies of hydrogen, hydrogen bacteria, living water, red phosphorus, sedimentary rocks of the 8th group (dolomites) and basalts. The root of the basaltic volcano was determined at a depth of 470 km

The upper edge of the basalts was recorded at a depth of 317 m by scanning cross-section from the surface with a step of 10 cm. At a depth of 317 m, responses from dolomites, psammities (with a delay), living water and hydrogen were obtained from the upper part of cross-section.

On the surface of 0 m from the upper part of cross-section (atmosphere), signals from hydrogen (38 s) and red phosphorus (35 s) were received with a delay (migration into the atmosphere of low intensity).

At a depth of 50 m, responses were obtained from the upper part of cross-section from the 2nd group of sedimentary rocks (psammities) and the 14th group of igneous rocks (gneisses, cap).

When scanning the cross-section from the surface, with a step of 10 cm, responses from hydrogen began to be recorded from 115 m. Signals of hydrogen from dolomites were obtained by scanning the cross-section with a step of 10 cm from 110 m from two intervals: 1) 115-(140-intense) (144-very intense)-241 m, 2) 266-(290-intense) (298-very intense)-310 m. And responses

of hydrogen from basalts began to be recorded from 369 m when scanning from 310 m with a step of 10 cm.

Source in v. Lisok (Lviv region, Yavorivsky district, 49°58'7.5"N, 23°21'0.66"E). When processing the image of the site, responses from basalts and hydrogen were recorded. By scanning the cross-section with a step of 10 cm, the upper edge of the basalts was determined at a depth of 288 m. At this depth, responses from dolomites and hydrogen were obtained from the upper part of cross-section.

On the surface of 0 m from the upper part of cross-section (atmosphere), low-intensity responses were obtained from hydrogen (20 s) and red phosphorus (20 s). This indicates the presence of poorly permeable rocks in the upper part.

At a depth of 50 m, responses from the 14th (gneiss) group of metamorphic rocks (overlap) were obtained from the upper part of the section. From the lower part of the section at this depth, signals were received at the frequencies of hydrogen from dolomites. Scanning the section from 50 m, 10 cm step, responses from hydrogen from dolomites were obtained from the interval 66-(130-very intense-240)-263 m. When scanning from 288 m, step 10 cm, responses of hydrogen from basalts began to be recorded from 312 m.

Spring in Belgorod-Dnestrovsky (Odessa region, 46°8'11.99"N, 30°22'0.31"E). At the survey site, signals were recorded at the frequencies of hydrogen from basalts, red phosphorus, hydrogen bacteria, living water and deep basalts. The root of the basaltic volcano was determined at a depth of 723 km, and responses from granites (old) were obtained from the interval of 723-996 km.

At the surface of 0 m from the upper part of cross-section (atmosphere), responses from hydrogen and phosphorus (red) were obtained (migration of gases into the atmosphere).

When scanning the cross-section from the surface, with a step of 5 cm, responses of hydrogen from basalts began to be recorded from 42 m, and signals of living water, from 40 cm when scanning cross-section with a step of 5 mm.

Source in v. Gilcha Druga (Rivne region, Zdolbunovsky district, 50°25'37.60"N, 26°16'59.06"E). At the survey site, signals from hydrogen, hydrogen bacteria, living water, dead water (rates) and igneous rocks of the 6th group (basalts) were recorded. The root of the basalt volcano was determined at a depth of 470 km, and signals of granites (old) were received from the interval of 470-996 km. The upper edge of the basalts was recorded by scanning with a step of 10 cm at a depth of 250 m.

On the surface of 0 m from the upper part of cross-section (atmosphere), responses from hydrogen (7 s) and phosphorus (red) (migration of gases into the atmosphere) were obtained.

At a depth of 248 m, signals from dolomites, living water, red phosphorus, and hydrogen were recorded from the upper part of cross-section.

When scanning the cross-section from the surface, with a step of 10 cm, responses at frequencies of hydrogen from dolomites were obtained from the interval 40-(100-intense) (140 - very intense)-190 m, and signals of hydrogen from basalts began to be recorded from 279 m. Responses of living water were registered on the surface of 68 km.

Source in v. Bolshiye Berezhtsy (Ternopil region, Kremenets district, 50°6'26.32"N, 25°35'8.78"E). At the survey site, signals were recorded at the frequencies of living water, hydrogen bacteria, hydrogen, red phosphorus, dolomites and basalts. The upper edge of the basalts was determined by scanning with a step of 10 cm at a depth of 290 m. At this depth, responses from dolomites and hydrogen from dolomites (intense) were obtained from the upper part of cross-section.

When scanning with a step of 5 cm, the responses of hydrogen from dolomites were obtained from the interval 83-(95-intense) (126-very intense)-(170-very intense)-276 m. Signals of hydrogen from basalts were recorded from 332 m.

When scanning the cross-section with a step of 5 cm, responses from living water began to be recorded from 12 m, and at a step of 1 mm, from 40 cm. On the surface of 0 m, responses from hydrogen were recorded from the upper part of cross-section (atmosphere) without delay (gas migration into the atmosphere).

Source in v. Lishnya (Ternopil region, Kremenets district, 50°10'29.61"N, 25°49'49.72"E). When processing the image, responses from phosphorus (red) (overlapped), hydrogen, hydrogen bacteria, living water, dolomites and basalts were recorded. The upper edge of the basalts was determined by scanning with a step of 5 cm at a depth of 118 m.

At a depth of 118 m, signals of hydrogen from dolomite were recorded from the upper part of cross-section. When scanning the cross-section with a step of 5 cm, responses at hydrogen frequencies were obtained from dolomites from the interval 24-(38-intense)-(40-very intense)-(70-very intense)(84-very intense)-94 m. Signals of hydrogen from basalts began to be recorded from 145 m.

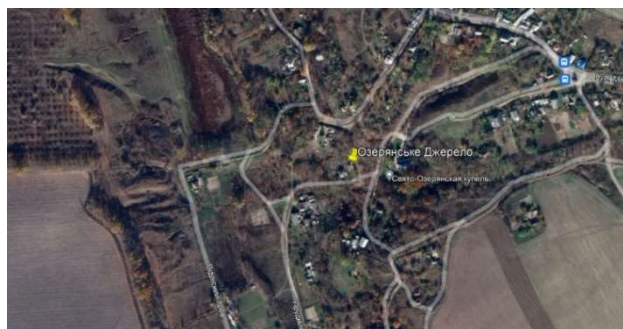
Source in v. Savelovka (Ternopil region, Monastyrsky district, 49°7'20.29"N, 25°12'33.36"E). At the survey site, responses from living water, hydrogen bacteria, hydrogen, red phosphorus, sedimentary rocks of the 2nd (psammites) group and igneous rocks of the 6th (basalts), 6A, 6B groups were recorded. No signals were received from deep basalts. The upper edge of the basalts was determined by scanning with a step of 5 cm at a depth of 40 m. At this depth, responses from the 2nd and 3rd groups of sedimentary rocks were obtained from the upper part of cross-section.

When scanning the cross-section with a step of 5 cm, responses of hydrogen from basalts were recorded from 87 m, and of living water - from 50 cm when scanning with a step of 5 mm.

Source in v. Ostriv (Ternopil region, Ternopil district). At the survey site (Fig. 8a), responses were received from living water, hydrogen bacteria, hydrogen, red phosphorus, dolomites and basalts. The root of the basaltic volcano was determined at a depth of 470 km, and responses from granites (old) were obtained from the interval of 480-996 km. The upper edge of the basalts was determined by scanning with a step of 10 cm at a depth of 260 m. At this depth, signals of dolomites and hydrogen from dolomites were obtained from the upper part of cross-section.

a) (49°29'15.23"N, 25°34'40.2"E).

b) (49°48'50.54"N, 36°0'43.09"E)

Fig. 8. Position of sources in the villages of Ostriv (a) and Nizhnyaya Ozeryana (b) on satellite images of the areas.

When scanning the cross-section with a step of 5 cm, the responses at hydrogen frequencies from dolomites were obtained from the following intervals: 1) 82-(100-intense)(115-very intense)-(130-very intense)-140 m, 2) 150-(157 - intense) - (170 - very intense) -184 m, 3) 218-236 m. Signals of hydrogen from basalts began to be recorded from 288 m.

When scanning with a step of 5 mm, responses of living water began to be recorded from 50 cm. Signals of living water were also obtained at a depth of 68 km.

Source in v. Lower Ozeryana (Kharkov region, Kharkov district). At the survey site (Fig. 8b), signals from living water, hydrogen bacteria, hydrogen, red phosphorus, dolomites, and basalts were recorded. No responses from deep basalts have been received. The upper edge of the basalts

was determined by scanning with a step of 10 cm at a depth of 185 m. At this depth, hydrogen responses from dolomites were obtained from the upper part of cross-section.

By scanning the cross-section with a step of 10 cm, responses of hydrogen from dolomites were recorded from the intervals 34-(45-intense)(52-very intense)-96 m, 2) 150-(166-intense)-177 m. When scanning with a step of 5 mm responses of living water were recorded from 140 cm.

Source in v. Zhilinty (Khmelnysky region, Yarmolinetsky district, 49°17'10.67"N, 26°52'40.78"E). At the survey site, responses were received from hydrogen, living water, hydrogen bacteria, red phosphorus, psammites, dolomites and basalts. The root of the basalt volcano was determined at a depth of 470 km, and responses of granites (old) were obtained from the interval of 470-996 km. The upper edge of the basalts was recorded by scanning with a step of 10 cm at a depth of 192 m.

When scanning the cross-section with a step of 10 cm, responses at hydrogen frequencies were obtained from dolomites in the interval 58-(146-intense)(155-very intense)-172 m. Signals of hydrogen from basalts began to be recorded from 190 m when scanning with a step of 10 cm from 170 m. Responses of living water began to be recorded from 60 cm when scanning with 1 mm step.

On the surface 0 m from the upper part of the cross-section (atmosphere), responses from hydrogen and red phosphorus (migration of gases into the atmosphere) were recorded.

Source in v. Khreschatyk (Cherkasy region, Zastavna district, 48°37'47.66"N, 25°44'28.04"E). Signals from living water, hydrogen, hydrogen bacteria, red phosphorus, dolomites and igneous rocks of the 6th (basalts), 6A and 6B groups were recorded from the surface at the location of the source. The root of the basalt volcano was determined at a depth of 470 km, and responses of granites (old) were obtained from the interval of 470-996 km. The upper edge of the basalts was determined by scanning with a step of 10 cm at a depth of 287 m.

On the surface of 287 m, responses of hydrogen and dolomites were obtained from the upper part of the cross-section. The migration of hydrogen and red phosphorus into the atmosphere has been confirmed.

Responses at the frequencies of living water began to be recorded from 50 cm when scanning with 1 cm step.

When scanning the cross-section with a step of 10 cm, the responses at hydrogen frequencies from dolomites were obtained from the following intervals: 1) 76-(98-intense)-(115-very intense)-142 m, very intense)-205 m, 3) 217-(230- intense)(237-very intense)-260 m. Signals of hydrogen from basalts began to be recorded from 327 m when scanning from 280 m, step 10 cm.

Myrhorod resort center (Poltava region)

Figure 9 presents images of different sizes from the Myrhorod resort area.

During frequency-resonance processing of a picture with a source of mineral water (Fig. 9a), signals were registered at the frequencies of dead water, 7th (overlaid limestones) and 8th (dolomite) groups of sedimentary rocks. Responses from HC, salt and igneous rocks is not received.

During processing of the image of a larger area (Fig. 9b), signals from dead water, limestones and dolomites were also registered. Responses from dolomites were absent at a depth of 50 km (overlain by limestones), the lower edge of limestones was determined at a depth of 99 km, and from intervals 99-723 km and 723-996 km, responses from siliceous rocks and granites (old) were obtained, respectively. The upper edge of the limestones was determined by scanning with a step of 10 cm at a depth of 150 m. On the surface of 148 m from the upper part of the section, responses were obtained from dolomites and psammites (the second group of sedimentary rocks), as well as from dead water from dolomites.

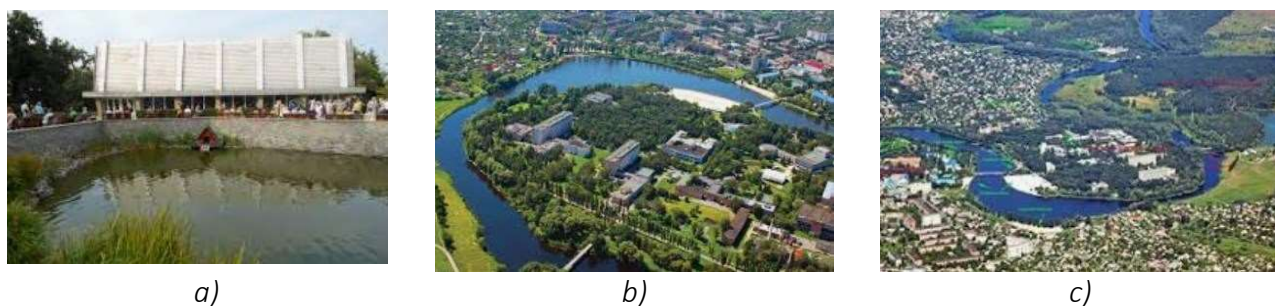

Fig. 9. Photographs of survey sites in the resort center of Myrhorod.

By scanning the section from the surface with a step of 10 cm, responses from dead water from dolomites were obtained from the interval 60-(85-intense)-143 m, and signals from dead water from limestones began to be recorded from 208 m when scanning from 140 m, step 10 cm.

When scanning from 650 m, step 10 cm, from 700 m step 1 cm, responses from dead water from limestones are registered from the interval 701.5-(715-very intense)-722.2 m.

Figure 10 shows three types of Myrhorod mineral water in bottles.

With the use of water from the bottling line at the plant (Fig. 10a), responses were obtained at the frequencies of dead water from limestones and carbon dioxide; responses from dead water from the dolomites were absent. Signals at the frequencies of this water were also received at a depth of 701.5 from the lower part of the section, responses from the upper part were not received.

With the use of Lahydna water (Fig. 10b) to process the image in Fig. 9b the responses were received at the frequencies of dead water from the dolomites. When scanning a section from 55 m, a step of 1 cm, responses at the frequencies of Lahydna water and dead water were obtained from the interval 74.40-(78-very intense) - 84 m.

Fig. 10. Photos of mineral water from the resort in Myrhorod.

During the processing of the image in Fig. 9c with the use of "Stary Myrhorod" water (Fig. 10c), the signals at the frequencies of dead water from the dolomites were recorded from the surface. Responses from this water began to be recorded from 168 m when scanning the section from 140 m with a step of 5 cm. And when scanning from 164 m with a step of 1 cm, responses from the water "Stary Myrhorod" was obtained from the interval 165.20-(168-intense)-181 m. With an additional scanning from 140 m, a step of 5 cm, the lower edge of the dolomites was determined at a depth of 203 m. On this surface, dolomite responses from the lower part of the section were not obtained.

Resort center in Truskavets (Lviv region)

During frequency-resonance processing of a satellite image of the territory in the region of the city of Truskavets (Fig. 11), responses from oil, condensate, gas, amber, carbon dioxide, methane-oxidizing bacteria, phosphorus (red, brown, yellow), oil shale, gas hydrates, anthracite,

nitrogen, oxygen, carbon, hydrogen, hydrogen bacteria, living water, dead water, diamonds, graphite, gold, coesite, deep basalts were recorded from the surface.

Signals were registered from 1-6 groups of sedimentary rocks and 1st (granites: young, old and up to 13 km), 6th (basalts), 6A (dolerites and andesites), 6B (lamproites), 11th (kimberlites), 12, 13 and 14 groups of igneous and metamorphic rocks.

When processing a fragment of the image of the western part of the city of Truskavets (oval contour in Fig. 11) from the surface, responses were recorded only from phosphorus (red), nitrogen, oxygen, carbon, hydrogen, hydrogen bacteria, living water, sedimentary rocks of 1-6 groups and magmatic rocks of the 6th (basalt), 6A, 6B groups.

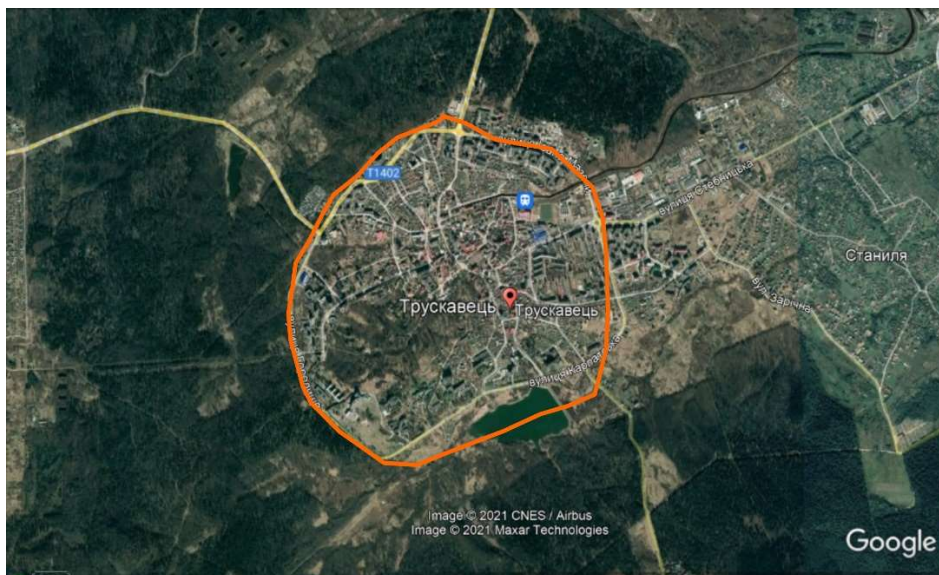

Fig. 11. Satellite image of the surveyed area in the region of Truskavets.

By recording responses at different depths, the roots of the basalt volcano were recorded at a depth of 470 km, and responses from granites (old) were obtained from the interval 470-996 km. By scanning the section from the surface, step 50 cm, the upper edge of the basalts was determined at a depth of 280 m.

At a depth of 280 m from the upper part of the section, responses from 1-6 groups of sedimentary rocks and the 14th magmatic group (metamorphic rocks of the gneiss group, 26 samples) were obtained.

At a depth of 280 m, responses from phosphorus (red), nitrogen, oxygen, carbon, and hydrogen were obtained from the upper part of the section.

On the surface of 0 m from the upper part of the section, responses were obtained from phosphorus (red), nitrogen, oxygen, hydrogen, which indicates their migration into the atmosphere.

When scanning a section from the surface (0 m) with a step of 10 cm, responses at hydrogen frequencies were obtained from the interval 138-(200-intense)-222 m.

On the surface of 138 m from the upper part of the section, signals are registered only from the 14th group of metamorphic rocks, and from the lower part - from 1-6 groups of sedimentary rocks.

Main results and some comments

A fundamentally important result of the conducted reconnaissance studies is the discovery of a basalt volcanic complex with hydrogen and living (healing) water, as well as the migration of hydrogen and phosphorus (red) into the atmosphere in a local area (Fig. 1a), within which the presence of hydrogen in the soil layer is confirmed by field measurements of its content directly. We add to this that similar results were also obtained during a reconnaissance survey using direct

prospecting methods of local areas in France, Brazil and Canada, within which geological and geochemical studies and monitoring of the processes of hydrogen migration into the atmosphere were carried out.

The results of frequency-resonance processing of a satellite image of a larger area (Fig. 1b) in the region of the local site of the hydrogen content measurements in the soil (and, moreover, with a cutout of this site) indicate the presence in this region of a relatively large basalt complex with hydrogen and living (healing) water. The contours of this basaltic volcano can be determined in the process of detailed (areal) processing of a satellite image of this region. Local zones (depressions) of visible hydrogen degassing (including those in Fig. 1a) can be formed in the course of more intense processes of hydrogen migration into the upper horizons of cross-section and into the atmosphere. Accumulations of hydrogen in the reservoirs of cross-section can be found in the contours of basalt volcanoes and outside local depressions.

Processing of satellite images with local depressions in seven regions of the DDB (Fig. 2) showed that only in the locations of three of them, the presence of basalt volcanic structures with hydrogen and living water was established. Consequently, local depressions on the surface can be formed (and are being formed) not only in local areas of hydrogen migration into the atmosphere within basalt volcanic complexes, but also in the contours of volcanic structures filled with sedimentary and igneous rocks, in which conditions are created in the deep horizons of cross-section for synthesis of gases and fluids of various types and their subsequent migration into the upper horizons of cross-section and into atmosphere. These results also indicate that the mobile direct-prospecting technology of satellite images and photographs frequency-resonance processing makes it possible to quickly, in laboratory conditions, identify the most promising areas for detailed geological and geophysical work and drilling in order to search for natural hydrogen accumulations.

The results of a survey of large territories in the regions of the Sribna Depression (DDB) and the Rio Grande Rise (Atlantic Ocean) can be summarized as follows.

a) We note once again that the frequency-resonance processing of satellite images of both territories was carried out in the reconnaissance (not detailed) mode. During image processing, the entire possible complex of measurement procedures was not implemented.

b) In the surveyed area of the Sribna depression, 7 types of volcanic structures were found, out of ten types that were recorded during the survey of large blocks and local areas in various regions of the globe. Three volcanic complexes filled with 1) limestones, 2) dolomites, and 3) igneous (ultramafic) rocks were not found on the depression territory. On the Rise of Rio Grande territory, the presence of only 6 volcanic structures has been established; here, no responses were received from the volcanic complex, filled with kimberlites, to the three absent volcanoes listed above in the Sribna Depression.

c) There may be several separate types of volcanoes in two large territories. When carrying out detailed processing of satellite images (including areal), the position of individual volcanic complexes can be localized.

d) Detailed scanning of cross-section can determine the depths and thicknesses of horizons, promising for oil, gas and hydrogen in individual volcanic complexes, within which there are conditions for the hydrocarbon's synthesis at the boundary of 57 km.

e) As a result of reconnaissance studies carried out on the territories of two structures in different regions of the globe, additional evidence (facts) was obtained in favor of the volcanic model of the formation of external appearance and structural elements of the Earth, abiogenic synthesis of oil and gas, as well as mineral deposits in the process of the Earth degassing [8-9].

We also note that the method of integral assessment of the prospects for oil and gas content (ore content, water content) of large prospecting blocks and local areas [2] provides an opportunity to quickly carry out frequency-resonance processing of satellite images of larger areas

with sources of live and dead water in order to select the most optimal for natural hydrogen detailed prospecting.

The results of the reconnaissance survey of local areas of aquifers make it possible to form a preliminary idea of the conditions of water synthesis in volcanic complexes of various types. The materials of the conducted research testify to the following.

1. All surveyed local areas with sources of living water are located within volcanic complexes filled with igneous rocks of the 6th group (basalts), through which hydrogen-enriched living water and hydrogen migrate to the upper horizons of the cross-section and into the atmosphere. In the contours of such volcanoes, above basalts, accumulations of hydrogen can be found in dolomites, marls, and limestones. Sedimentary rocks of the 10th group (siliceous), gneisses, marls can serve as tires for reservoirs with hydrogen. In basalt complexes with a root at a depth of 723 km, the conditions for the synthesis of living water exist at a depth of 69 km, and in volcanoes with a root at 470 km, at a depth of 68 km.

2. Most of the surveyed sites with sources of dead water are located within volcanic structures filled with sedimentary rocks of the 7th group (limestones). Conditions for the synthesis of dead water in such volcanoes exist at a depth of 48 km, and in some cases - on the surface of 13 km. In the latter version, at a depth of 11 km, there are also conditions for the synthesis of oil, condensate and gas.

3. Dead water springs can also be found within volcanoes filled with sedimentary rocks of the 1st-6th groups and igneous rocks of the 7th group (ultramafic). In the contours of the latter, responses are also recorded at the frequencies of potassium-magnesium salt and lonsdaleites.

4. A fundamentally important result of the experimental work carried out is that the areas of the of sources with living (healing) water location are promising (priority) for the natural hydrogen searching!

The materials of the reconnaissance survey of the locations of some resort centers with different types of mineral water allow us to form an idea about the peculiarities of the formation of healing waters in volcanic complexes, filled with sedimentary and magmatic rocks of a certain type. The results of the instrumental measurements can be characterized in the following form.

1. The famous resort center in Myrhorod is located within the volcano, filled with sedimentary rocks of the 7th group (limestones), which are covered by dolomites on top. Instrumental measurements showed that the "Myrhorodska" mineral water collector is located in limestone, and the "Lahydna" and "Stariy Myrhorod" water deposits are located in dolomites.

2. The resort center in the city of Truskavets is located above a basalt volcano, within which the migration of hydrogen into the atmosphere has been confirmed by measurements. In the upper part of the section above the basalts, accumulations of hydrogen can be detected in the 84-m reservoir, which is overlain by rocks of gneiss group.

It should also be noted that the presence of volcanic complexes filled with 1-6 groups of sedimentary rocks, granites (young, old and from an interval of up to 13 km), basalts, kimberlites and metamorphic rocks of the 12th, 13th, 14th groups was fixed. On the survey area, responses from oil, condensate, gas, amber, carbon dioxide, methane-oxidizing bacteria, phosphorus (red, brown, yellow), oil shale, gas hydrates, anthracite, nitrogen, oxygen, carbon, hydrogen, hydrogen bacteria, living and dead water, diamonds, graphite, gold, coesite, deep basalts were received.

3. The Sataniv resort is located within the volcano, filled with sedimentary rocks of the 7th group (limestones), in which conditions exist for the synthesis of dead water at a depth of 46 km.

4. Several springs with mineral water of the "Narzan" type in the Uzhhorod region are located within the volcano, filled with igneous rocks of the 7th group (ultramafic), which also contain potassium-magnesium salt.

5. In the area with the source of mineral water "Narzan", a volcanic complex, filled with granites from an interval of up to 13 km, has been identified, in which there are conditions for the synthesis of dead water at a depth of 13 km, and for living water at a surface of 11 km.

6. A volcano filled with sedimentary rocks of the 7th group (limestones) was identified in the local area of the spring with dead water in the city of Morshyn.

In many surveyed blocks and areas of basalt volcanic structure's location, including those presented above, hydrogen accumulations are recorded by the results of instrumental measurements in the upper part of cross-section above the basalts. In this regard, it can be assumed that the features of the geological structure of the surveyed zones are comparable to those at the natural hydrogen production site in Mali [12]. A detailed survey by direct-prospecting methods of the areas of fixing signals at hydrogen frequencies from the intervals of cross-section above the basalts will make it possible to localize the most promising zones for prospecting wells drilling.

Article [12] presents cross-sections of several wells from a natural hydrogen production site in Mali. Detailed scanning of cross-section at the sites of a number of wells will make it possible to determine the types of reservoirs in which natural hydrogen accumulates and seals that contribute to its conservation. The obtained materials can be used in the future when conducting a detailed survey of promising for hydrogen areas in other regions.

We focus on the following circumstance. The surveyed areas of cult (religious) complexes are located within basalt volcanic structures, along which hydrogen and living (hydrogen-rich) water migrate to the upper horizons of the section. All previously surveyed longevity zones in different regions of the globe are also located above basalt structures. Consequently, such areas on Earth are fertile for human life. And it can be assumed that in ancient times a person had the knowledge (accumulated over the centuries) to select fertile places for the creation of settlements and the construction of religious buildings.

In the future, experimental studies using direct-prospecting methods should be carried out at the sites of ancient settlements on the territory of Ukraine, aquifers and large settlements. The results of such a survey will provide additional evidence in favor of the of human settlements organization in fertile places for life.

Conclusions

And in conclusion of this article, we once again pay attention to basalt volcanic complexes, in local sites and areas of location of which, responses are almost always recorded at the frequencies of hydrogen, phosphorus (red) and living (healing) water from the surface, as well as at different depths during cross-section scanning. Basalt volcanoes with hydrogen and living water were found in the resort center in Truskavets, as well as in many surveyed areas with sources of living water on the territory of Ukraine. Such a number of additionally discovered basaltic volcanoes with hydrogen and living water testifies to the huge volumes of natural hydrogen in the bowels of the Earth, and, consequently, the expediency of intensifying research in order to develop methods for prospecting and exploration of its accumulations in cross-sections of volcanic structures, as well as mining technologies, storage and transportation. Taking into account these facts, it can be considered that the stake of the world community on the production of hydrogen, and not on the extraction of natural, is sufficiently unreasonable. The results of operational studies presented above, as well as already published materials [4-7, 15-21], quite convincingly show that the use of mobile direct-prospecting technology of frequency-resonance processing and interpretation of satellite images and photographs will significantly speed up and optimize the exploration process for natural hydrogen.

References

1. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N., Bakhmutov, V. G. & Solovjev, V. D. (2019). Geophysical investigation in the Ukrainian marine Antarctic expedition of 2018: mobile measuring equipment, innovative direct-prospecting methods, new results. *Geoinformatika*, No.1, pp. 5-27 (in Russian).
2. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N. (2019). Integral estimation of the deep structure of some volcanoes and cymberlite pipes of the Earth. *Geoinformatika*, No. 1, pp. 28-38 (in Russian).
3. Yakymchuk, N. A. & Korchagin, I. N. (2020). New evidence in favor of the abiogenic genesis of hydrocarbons from the results of the testing of direct-prospecting methods in various regions of the world. *Dopov. Nac. acad. nauk Ukr.*, No. 9, pp. 53-60 (in Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/dopovidi2020.09.053>
4. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Direct-prospecting technology of frequency-resonant processing of satellite images and photos images: results of use for determining areas of gas and hydrogen migration to the surface and in the atmosphere. *Geoinformatika*, 2020, no. 3, pp. 3-28 (in Russian).
5. Yakymchuk, N. A., Korchagin, I. N. Direct-prospecting technology of frequency-resonance processing of satellite images and photo images: potential opportunities and prospects of application for natural hydrogen accumulations searching. *Geoinformatika*, 2020, no. 4, pp. 3-41 (in Russian).
6. Yakymchuk, N. A. & Korchagin, I. N. (2021). The results of direct-prospecting geophysical methods using for the detection and localization of zones of hydrogen accumulation and migration in the Earth and the Moon cross-sections. *Dopov. Nac. acad. nauk Ukr.*, No. 1, pp. 65-76 (in Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/dopovidi2022.01.079>
7. Yakymchuk, N. A. & Korchagin, I. N. (2022). Results of a reconnaissance survey of large zones of hydrogen degassing in various regions of the world. *Dopov. Nac. acad. nauk Ukr.*, No. 1, pp. 79-91 (in Ukrainian). <https://doi.org/10.15407/dopovidi2021.01.065>
8. Bagdasarova M.V. (2014). Earth degassing is a global process that forms fluidogenic minerals (including oil and gas deposits). *Electronic journal "Deep Oil"*. No. 10. pp.1621-1644. (in Russian).
9. Shestopalov V.M., Lukin A.E., Zgonik V.A., Makarenko A.N., Larin N.V., Boguslavsky A.S. *Essays on Earth's degassing*. Kiev, BADATA-Intek Service. 2018. 632 p. (in Russian).
10. Shestopalov V., Lukin O., Starostenko V., Ponomarenko O., Tsvetkova T., Koliabina I., Makarenko O., Usenko O., Rud O., Onoprienko A., Saprykin V., Vardapelian R. (2021) Prospects for exploration of hydrogen fields in riftogene structures of platforms (the case of the Dnieper-Donets Aulacogene). *Geofizicheskii Zhurnal*, 43(5), 3-18. DOI: <https://doi.org/10.24028/gzh.v43i5.244038>
11. Hoyer, P.A., Haase, K.M., Regelous, M. *et al.* Mantle plume and rift-related volcanism during the evolution of the Rio Grande Rise. *Commun Earth Environ* **3**, 18 (2022). <https://doi.org/10.1038/s43247-022-00349-1>
12. Alain Prinzhofer, Cheick Sidy Tahara Cissé, Aliou Boubacar Diallo. Discovery of a large accumulation of natural hydrogen in Bourakebougou (Mali). *International Journal of Hydrogen Energy* (IF5.816), Pub Date: 2018-09-25, DOI:10.1016/j.ijhydene.2018.08.193
13. Tesla N. Patents. - Samara: Publishing House "Agni", 2009. - 496 p. (in Russian).
14. Tesla N. Articles. - Samara: Publishing House "Agni", Moscow: Publishing House "Russian Panorama", 2010. - 584 p. (in Russian).
15. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Javadova A. Results of a survey by mobile direct-prospecting methods in the location of the active Dashly volcanic complex in the Caspian Sea. *Azerbaijan Geologist*. # 25, 2022. P. 42-53. <https://www.azgeologist.com/geolog/>

16. Yakymchuk N.A., Korchagin I.N., Javadova A. Application of Frequency-Resonance Methods of Satellite Images Processing for Hydrogen and Living Water Accumulations Searching Within Local Areas in Europe. 11 p. 7th World Multidisciplinary Earth Sciences Symposium (WMESS 2021). IOP Conf. Series: Earth and Environmental Science 906 (2021) 012080. doi:10.1088/1755-1315/906/1/012080

17. Yakymchuk M. A., Korchagin I. M. *Application of frequency-resonance methods of satellite images processing for hydrogen and living water accumulations searching within local areas in Mali and Italy. // European scientific discussions. Proceedings of the 6th International scientific and practical conference. Potere della ragione Editore. Rome, Italy. 2021. Pp. 197-206.* URL: <https://sci-conf.com.ua/vi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-european-scientific-discussions-25-27-aprelya-2021-goda-rim-italiya-arhiv/>.

18. Yakymchuk M. A., Korchagin I. M. Application of frequency-resonance methods of satellite images processing for hydrogen and living water accumulations searching on islands of long-livers Okinawa and Ikaria // *Science and education: problems, prospects and innovations. Proceedings of the 8th International scientific and practical conference. CPN Publishing Group. Kyoto, Japan. 2021. Pp. 177-189.* URL: <https://sci-conf.com.ua/viii-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-science-and-education-problems-prospects-and-innovations-28-30-aprelya-2021-goda-kioto-yaponiya-arhiv/>.

19. Yakymchuk M., Korchagin I. Application of frequency-resonance methods of satellite images processing for hydrogen and living water accumulations searching within local areas in Great Britain // *The world of science and innovation. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. Cognum Publishing House. London, United Kingdom. 2021. Pp. 202-217.* URL: <https://sci-conf.com.ua/xi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-the-world-of-science-and-innovation-2-4-iyunya-2021-goda-london-velikobritaniya-arhiv/>

20. Yakymchuk M., Korchagin I. On the prospects of natural hydrogen accumulations detecting in Western Europe // *Actual trends of modern scientific research. Proceedings of the 11th International scientific and practical conference. MDPC Publishing. Munich, Germany. 2021. Pp. 274-284.* URL: <https://sci-conf.com.ua/xi-mezhdunarodnaya-nauchno-prakticheskaya-konferentsiya-actual-trends-of-modern-scientific-research-6-8-iyunya-2021-goda-myunhen-germaniya-arhiv/>

21 Mykola Yakymchuk, Ignat Korchagin. Direct-prospecting technology of satellite images and photos images frequency-resonance processing: results of large blocks and hydrogen degassing areas surveying in Great Britain. *New Concepts in Global Tectonics Journal*. Volume 10, No 2, June 2022. P. 120-155. https://www.dropbox.com/s/01g1q4uje5unmyt/NCGTJ-V10N2_pub.pdf?dl=0

Culturology

АН СТИЛІНІҢ СИМВОЛДЫҚ БЕЙНЕЛЕРІНІҢ МӘН-МАҒЫНАСЫ (ҒЫЛЫМИ ЖОБА)

Айтмағанбет Аяулым

№20 Орта мектептің 10 А сынып, оқушысы

Садвакасова Л.К.

№20 Орта мектептің көркем еңбек, пәнінің мұғалімі

Ақтөбе қаласы, Қазақстан

Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігінде *символ* (грекше symbolon - танымдық белгі, таңба, рәміз, пернелеу) [1].

1. лингвистика, логика, математика ғылымдарында таңба ұғымын береді;
2. өнерде, философияда нәрсенің, құбылыстың қасиетін, сыр-сипатын бейнелеп, астарлап білдіретін әмбебап эстетикалық категория, деп екі негізгі топ салалары көрсетілген.

Таңба -заттың мағына беретін, іс - әрекет пен өзіне тән мінезділік пен адам айналасындағы дүние. Таңба ол рәміз, материалды құбылыс, көрнекті бейне мен формада абстаркты ой мен түсінік береді [2, 104].

Рәміз – ол ерекше мақсаттылықты туғызады. Көбіне рәмізде жоғарғы рөлді құндылық атқарады. Рәміз бен адам, мәдениет пен қоғам, табиғи құбылыс бір – бірімен тығыз қарым – қатынаста. Жоғарыда қарастырғандай демек символ мифологиямен, дінмен, салт - дәстүр, әдет - ғұрыппен тығыз байланыста [3, 88]. Табиғи белгілерге табиғаттың құбылыстары мен заттар да жатады. Бірақ заттар әлде құбылыстар өздігінен белгі болып табылмайды, соны белгі деп қабылдайтын субъект үшін ғана ол белгі қызметін атқарады. Тарата айтар болсақ, ондай белгіні белгі-нышан десе де жөн, өйткені ол белгі басқа зат туралы қажетті ақпарат жеткізеді. Мысалы, түтін – жанып жатқан оттың нышаны; жүрек соғысы - тіршіліктің нышаны; дененің қызуының көтерілуі - науқастану нышаны; қалың қара бұлт - болар жаңбыр нышаны және т.с.с. Таңбаның және белгілердің тарихын, мағынасын, қандай мақсатпен бұл таңбаның салынғаны туралы *семиотика* ғылым саласы зерттейді [4, 59]. *Семиотика* ғылыми тілде (гр. семеіон - белгі, танба) (семиология) таңбалық белгілер жүйесі туралы ғылым, адамзат қоғамына қызмет ететін салалардағы (тіл, мәдениет, салт - дәстүр, кино т.б.), табиғаттағы (жануарлар дүниесіндегі коммуникация) немесе адамның өз қызмет-қабілетіндегі (заттарды көру, есту арқылы қабылдау, логикалық пайымдау) ақпараттың сақталуы мен қабылдануына қатысты әр түрлі таңбалық жүйелердің құрылымы мен қызметінің жалпы мәселелерін зерттейтін ғылыми пән.

Семиотика ғылымының негізін американың философтар Чарльз Сэндерс Пирс пен Чарльз Моррис және швейцарлық лингвист Фердинанд де Соссюр қалаған. Чарльз Пирстің семиотика туралы еңбегі 1930 жылдары шыға бастады. Пирс семиотикалық түсініктерге (таңба, белгі) сипаттама берген [5, 199 – 217].

Таңбалардың шығу тарихы және ғылыми болжамдар мен құнды еңбектерді зерттеуші Н.А. Аристов, Е.Д. Поливанов Орхон бойынан табылған ежелгі түркі руникалық жазуының генезисі рулық таңбалардан бастау алған деп, нақты мысалдармен оны дәйектеп берді.

Көшпелі түркі халықтарының рулық таңбалары, оларға байланысты аңыз әңгімелер аз емес. Бұлар Рашид әд-Диннің, Г.Н. Потаниннің, А.И. Левшиннің, Н.И. Гродековтің, Н.А. Аристовтың, Ш. Құдайбердіұлының, М.Тынышбайұлының және тағы да басқалардың еңбектерінде кеңінен баяндалған.

Қазіргі Қазақстан аумағын мекендеген қола дәуірінің көшпенділері кейін графикалық ұғымы « *таңба* » деп аталған ерекше символ – тотем арқылы өздерін танытқанына тарих күәлік етеп отыр. Алғаш рет бұл термин Түрік қағанаты тұсында қолданыла бастаған.

Ғалымдардың пайымдауынша, таңбалардың өзіндік эволюциялық даму жолы бар. Ол пиктографиядан басталып, ғылыми біртұтас жүйеге бағынған рулық таңбалардың руникалық тұжырымдамасына, бағзы түріктердің ортақ тұтынған руна жазу үлгісіне дейінгі мерзімді қамтиды. Сол кездегі тастағы бейнелеу өнерінің шеберлерін солярый құдіреті («күнбастылар»), «маскарадшылар», шоқпарұстаушылар, қасқыр маскасындағы садақшы, қару ұстаған жауынгерлер, малдар мен адамдарды құрбандыққа шалу көріністері, эротикалық көріністер, жас босанған әйелдер, арбалар, түрлі белгілер, символдар, сондай-ақ бұқаларды, құландарды, аттарды, түйелерді, қабандарды, қасқырлар мен бұғыларды бірнеше рет бейнелеу сияқты ойларының кеңдігі ерекшелендіріп тұрған. Таңбаларда көшпелі түркілердің дүниетанымы, дәстүрі, әдет-ғұрпы, салт-санасы, ырымы мен ақыл-ой даналығы, білімі мен білігі, рухани мәдениеті мен тарихи тағлымы тұнып тұр. Бұл құндылықтардың бәрі де таңбаға көшіріліп, құпиясы жасырын сақталған. Сол себепті, ежелгі түркі мәдениетінің сыр-сипатымен танысқысы келген адам ең бірінші, таңбатану ілімін меңгеруге тиіс.

Орынбордың ғылыми мұрағат комиссиясы башқұрт, қырғыз (қазақ) таңбалары туралы зерттеу еңбек жазды. Германия ғалымы Иоганнес Фридрих таңбалар жөнінде тарихи-танымдық түсініктеме жасады. Алайда бірқатар зерттеушілер таңбалар дүние-мүлік, төрт түлік малды ажырату үшін ғана салынды, – деп жаңсақ, жеңіл ойлы пікірлерді айтып, таңбаның көшпелі түркі халқының өміріндегі маңызын түсінбеді.

Біздің зерделенген ғылыми материалдар мен тұжырымдар: көшпелі түркілерде таңба әмбебап қызмет атқарған. *Таңба* ұғымының бастапқы мағынасының өзі ойлап табу, тану. Оның мәдени-рухани астары қат-қабат. Тек, уақыт көші алға жылжып, түрлі қоғамдық саяси жағдайлар қалыптасқандықтан, таңбалардың бұрынғы құпиясы, қадір-қасиеті ұмытылып, қосалқы ру тайпа таңбасына, символикалық белгісіне айналып кеткен. Сол кезде таңбаның мал-мүліктің иесін аңғартатын мағынасы ғана назарда болып, соған ғана мән берілген.

Таңбалардың шифры бейнелерден, яғни, мифологиялық, космологиялық ойлау ерекшеліктеріне байланысты болып анықталғаны айтылып жүр. С.Ақатаевтың жазуынша: Шапырашты руының Сұраншы және Бағыбай батырларының найзасының сабына қасқырдың басы бейнеленген ұшбұрыш алтыннан құйылған. Осы рудың таңбасы *ұшбұрыш қасқыр* басының идеограммасы. Сөз орайы келгенде айта кететін жағдай, наймандарда тотемдік бұқаға табыну да болды. С.Аманжоловтың пайымдауынша, наймандарда бағаналының таңбасы мүйізге ұқсас. Ол қарсы қарап тұрған бұқаның басы бейнесінің идеограммасы.

Мал шаруашылығымен айналысатын халықтар малға *ен таңба* салуды үйренді. Онда *ен* таңбалар меншік құқықтарының айқын белгісі болып саналды. Тіпті малды кездейсоқ айдап әкетсе, *ен*-таңбалар малды тануға, оған меншік иелігін білдіре алатын заңды құжат іспетті болды [6].

Ен – малдың құлағын тілу – кесу арқылы салынатын белгі. Ол төрт түлік малдың барлығы салына береді. Ен салу, әдетте, жаздың басына қарай атқарылады. Ол үшін *ен* салынатын малдарды жинап, олардың құлағына өткір бәкімен кесу, тілу, тесу арқылы *ен* салынады. Әдетте, *ен* төлдер марқайған соң жазғытұрым салынған. Малға салатын *ен*нің қазақ арасында тілік, кез, қиық, қиықша, ойық, құмырсқа, кесік, тесік, сырға деп аталатын

түрлері бар. Бұларды малдың оң және сол құлағына, құлақтың алды – артына алмастыра немесе қатарластыра салу арқылы ен – таңбаның түрін өзгертіп отыруға болады. Ежелгі дәстүр бойынша, құлақтан түскен қиындыларды балаларға жинатқызып, құмырсқаның илеуіне тастататын болған.

Тамға (таңба) – малдың терісіне қыздырылған темірді басу арқылы күйдіріп салынатын белгі. Бұрыннан келе жатқан дәстүр бойынша, тамға жылқы, түйе, сиыр түліктеріне салынады [7]. Тамға көруге ыңғайлы болуы үшін, негізінен, малдың сол жақ қапталының алдыңғы немесе артқы санына, сауырына басталады. Кейде оң қапталына салынуы да мүмкін. Күйдірілген терісі жазылғаннан кейін ол жердің жүні өзгеше өсіп шығады да, көзге бірден көрініп тұратын белгіге айналады. Дұрыс салынған тамғаның ізі өшпей, біржолата сақталып қалады. Тамғаның әр рудың немесе әулеттің ежелден келе жатқан нәл тамға, көсеу тамға, айыр тамға сияқты көптеген түрлері бар. Кейінгі уақытта мал иесінің қалауымен белгілі бір әріпті немесе малдың туған жылын тамға ретінде басу кең етек алған.

Символды біз А.С. Айқұлованың классификациясына негізделіп бөлеміз: *ұлттың мекен орнының табиғи-климаттық жағдайларынан туындаған символдар; түске қатысты символдар; космосимволика; сандық символдар; анималистикалық символдар; жалпы этносты сипаттайтын символдар.*

Біз аң стиліне символдық жалпылама сипат беру мақсатында жобамызда қазақ мәдениетінде ерекше орын алатын төрт түлік малды да қарастырамыз.

Малдың төрт түрі қазақты жоғары әлеуметтік мәртебені белгілеу үшін пайдаланады: жылқылар, түйелер, қойлар мен сиырлар. Олар төрт негізгі бағыттың, төрт элементтің, адам мінезінің төрт түрінің және төрт бағыттың — жоғарғы-төменгі-оң-сол жақтың символдары.

Осы жалпы сипаттамалардан басқа, жануардың әр түрінің басқалардан өзгеше символикасы бар. Қазақтар арасында ең қасиетті жылқы болып саналды. Әрине, жылқыға табыну көшпенділердің өмір салтымен байланысты. Қазақтар жылқының елу түрін ажырата білген. Жылқының бейнесі мақал-мәтелдерде жазылған: « Ер жігіттің ішіне ер тоқымды ат сияр». «Аттан айырылсаң да, ер тоқымнан айырылма».

Маралтай Райымбекұлының «Кентавр» өлеңінің үзіндісі осыған кұа.

«Жылқы – батырдың қолы, қанаты, серігі:

Тұлпарға мінген Ұлы даланың,

Тарпаң мінезді ұлы боламын.

Жауларым семсер сілтеген сәтте,

Қиылған талай гүлім, қарағым» [8].

«Жылқы – ер қанаты» деген қанатты сөз тегін айтылмаған. «Жақсы ат мінген жарым патша». Аты жоқ жарлы өзін елдің қоры сезінген. Халқымыздың бүкіл тіршілігі, еңбегі мен өнері онымен тығыз байланысты. Жауға шапқанда батырдың желмая жүйрігі, ең сенімді досы. Халықтың ұлттық сана-сезімі мен тіршілік-тынысының бір бөлігіне айналған жылқының қазақ үшін маңыздылығы мына өлеңдің айқын берілген:

«Қазақ үшін ертоқым тақтан қымбат,

Қазақ үшін арғымақ бір патшалық.

Боздалада боздаған бабаң жайын.

Білгің келсе, жас ұрпақ, аттан сұра!

Танауынан бораған отты лебі

Тұлпардан сұрасаң, көп біледі

Сол – бабаңның досына басын шұлғып,

Сол – бабаңның дұшпанын тепкіледі! [9, 228-229].

Қазақ аңыздарына сәйкес, жылқы желден жасалған. Мысалы, қазақтардың көзқарасы бойынша ғарышты мифтік тіршілік иелері, қанатты жылқылар мекендеген. Бұл Тұлпар мен Пірақ. Аспан әлемінің адал және жүйрік жылқылары, мифтерге сәйкес, егесімен тілдесе білді.

Олар иелеріне ақылды кеңестермен көмектесті, қауіп туралы ескертті, тіпті болашақты болжады. Ертегі жылқылары қазақ эпостарының аңызға айналған – батырлардың серіктері болды. Қобыланды батырының Тайбурыл аты, ал Алпамыс батырдың – Байшұбар, Кендебайдың – Керқұлды, Ермарғынның – Тарлан, Манастың – Аққұл атты жылқысы болды.

Сөйтіп, жылқы малы қазақ үшін батырлық, байлық, ерлік, серіктік, ер қанатын білдіретін символ. Атқұмар, атжанды қазақ халқы үшін жылқы – қозғалыс көзі, өмір сүру, тіршілік ету формасы. Жылқы әлемнің жоғарғы бөлігі, интеллект белгісі, ата-бабалар символы. Жылқы тәңірдің тірі бейнесі, нұры. Жылқы күннің, қозғалыстың, тұрақтылықтың символы. Қазақ поэзиясында асқақ арманның, шабыттың белгісі. Байлықтың, сән-салтанаттың да белгісі жылқы.

Сондай-ақ қазақ халқында арқардың мүйізі, марал қасиетті, «киелі» саналады. «Қозы Көрпеш - Баян Сұлу» эпосындағы Сарыбайдың буаз маралды атып, соның киесіннен өлуі, не болмаса арқар мүйізін қасиетті санап іліп қою, немесе халықтың қол өнерінде сақталып келе жатқан «қошқар мүйіз» деп аталатын ою-өрнектің шығуы да, сол дәуірлерге байланысты. Қошқарға (арқарға) байланысты эпостар жазылып, тұрмыс-тіршілікте қолданылатын барлық заттарда қошқардың шинайы немесе пішінделген түрі бейнеленді.

Қазақтың дәстүрлі колөнер бұйымдарында «қошқармүйіз» өрнегін бейнелеу көнеден келе жатқан дәстүр, бұл өрнек малдың көбеюін, бақыт-берекені тұспалдайды. Әйгілі Александр Македонский - Ескендір Зұлқарнайдың патшалық, қолбасшылық құты да мүйізінде деп саналған. Жалпы барлық түркі халықтарына тән бұл өрнек осы мағынаны білдіреді. Төтемдік нанымдарында қошқарды құт деп есептейді, батырлық, күш символы, ал бұғы бақыт пен табысқа жеткізеді, жолаушыға жол көрсетеді деп санайды. «Түйетабан», «ботакөз», «өркеш», «ботамойын», «түйемойын» өрнектері алыс сапарды білдірген. Мұхамед Пайғамбарымыз көші-қон кезінде түйеге мініп ел аралаған. Сондықтан да болар қазақ халқы түйені киелі санайды. Оның жүнінен шұлық тоқымайды (ерлер кесе белден қалады деген түсінік бар). Аяқ астына тастамайды, сүті мен еті ерекше құнарлы. Ата-бабамыз түйе малын осылай қастерлеген.

Қазақтың дәстүрлі мәдениетінде «үйрек» ою - өрнегі жоқ деуге болады, бірақ құстардың ең әдемісі аққу бейнелі ою-өрнектер қазіргі сәндік бұйымдарында жиі пайдаланады. Атап айтсақ, «аққу» ою-өрнегі бар шымылдырық, кілем, көрпе-көрпешелер екі жастың махабатын тұспалдайды, ошақтың бірлігін сақтайды, ата-анасының көзі деп қыздың жасауында орын алады.

Аққу, махабаттың символы және тазалықтың белгісін білдіреді. Оны өлтірмейді, өйткені құт әкелуші құстар қатарына жатады. Сонымен қатар, аққу ошақтың бірлігін сақтайды, от басына береке, ырыс әкелуші құстар қатарында есептелінеді. Сұлулықты, нәзіктікті, аққуға, құралайға, елікке теңеген. Пазырық қорғаны жәдігерінде ақ киізден тігілген аққулар шатырды тіреп тұратын диңгектің төбесіне қондырылған. Демек, аққудың символдық мәні сонау ғұн дәуірінен бастау алады.

«Құсқанаты», «қазмойын», «қазтабан», «құстаңдай» өрнектері жаңалықтың, хабардың жаршысы, ұшқан құстай ерікті, бақытты бол деген мағынаны берсе, ал «итқұйрық», «иттабан» өрнегі ауыл аралық қарым-қатынасты, жеті қазынаның бірі деген белгіні білдіреді. Осыдан жан-жануарлар, аң, құсқа байланысты ұғым-түсініктерді ауыз әдебиеті үлгілерінен естіп, тыңдап, біліп жүрген балалар, олардың бейнелерін қолөнер туындыларынан да көріп қаныға түседі; сол образдарды санасына әбден сіңіріп өседі, әғни олар осы ою-өрнектердің түр-түсінің әсемдігіне сәйкес жып-жинақы орналасуынан көркемдік әсер алып қана қоймай, бейнелеген ұғымдарға дұрыс көзқарасы қалыптасады.

Жыланға табыну тек Орта Азия халықтарына ғана емес, бүкіл дүние жүзіне тән қасиет. Мысалы, түрік халықтары жыланға ерекше мән берген. Қара жыланды бақыт пен молшылықтың нышаны деп санаған. Сондай-ақ түрік колөнерінде «айдаһар» ою-өрнегі жиі

кездеседі. Мифологиялық аңыздарында айдаһар ауа мен судың басқарушысы деп санайды. Оны бұлтқа теңеп көктемнің жауынды да жайлы болуын анықтайды деп түсінген. Айдаһар бола алатын жылан - сақтық пен даналықтың символы; кейіпкердің соққысы зұлымдықты білдіреді, сақинаға оралған Мәңгілік, қозғалатын - қайғы - қасіреттің, алауыздықтың, ризашылықтың, қызғаныштың символы; тостағаннан ішу-медицинаның символы.

Пайдаланған әдебиеттер

1. «Қазақстан»: Ұлттық энциклопедия / Бас редактор Ә. Нысанбаев – Алматы «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998 ISBN 5-89800-123-9, X том
2. Қазақ халқының салт-дәстүрлері. Алматы, 1994.
3. Грязнов М.П. Аржан - царский курган раннескифского времени. - Л., 1980; Мартынов А.И. Скифо-сибирское единство как культурно-историческое явление // Скифо-сибирское культурно-историческое единство. Материалы I Всесоюзной археологической конференции. - Кемерово: Изд-во КГУ, 1980.
4. Семиотика. Хрестоматия: Уч. – методич. модуль/под ред. Л. Л. Фёдоровой. М.: Изд – во Ипполитово, 2005. – С. 500.
5. Пирс Ч.С. Логика как семиотика: теория знаков. // Метафизические исследования. Вып. 11. Язык. СПб, 1999. – С. 199 – 217.
6. <https://ketpe.com/rulardyn-tanbasy/> РУЛАРДЫҢ ТАҢБАСЫ
7. [https://kk.wikipedia.org/wiki/Ен-таңба салы](https://kk.wikipedia.org/wiki/Ен-таңба_салы)
8. Райымбекұлы М..Кентавр. «Жалын баспасы». Алматы, 2008.
9. Мырзалиев Қ. 3 т. шығ. жинағы. Өлеңдер мен поэма. Алматы. Жазушы, 1989.

Biological Sciences

Acclimatized and hunted (game) animals of Azerbaijan

Melikova Zemina Gismet

Azerbaijan State Pedagogical University, Faculty of Chemistry and Biology, teacher

Keywords: game animals, protection, hunting, introduction

The species composition of acclimatized animals and game animals should be determined in laboratory studies. There are many reasons for the acclimatization of animals. Along with many methods (chemical, physical, endocrinological, mechanical), biological control measures are also used in the control measures against several agricultural and forest pests. One form of that measure is the transfer of other animals dangerous to the pest species from other areas. This is sometimes called the relocation and acclimatization method. For example, new animal species were transferred and acclimatized to many countries (or continent) with the active or passive participation of humans. The acclimatization of more than 137 animal species was carried out in the countries of the former union, including Azerbaijan. Pursuant to incomplete information, 10 species of insects, 5 species of fish, and 5 species of mammals were introduced to that fauna. The acclimatization process of these animals continues.

European rabbit (lat. *Oryctolagus cuniculus*) is a genus belonging to the rabbit family (lat. *Leporidae*). There are 1 genus and 43 species in the world fauna. There is a genus in Azerbaijan. The European hare was introduced (acclimatized) to the territory of Azerbaijan.

Previously, the European hare's areal was limited and covered the Iberian Peninsula, also isolated areas in southern France and northwestern Africa. After the last glacial period, those hares survived only in these areas. However, as a result of human economic activity, those hares were spread to all continents except Asia and Antarctica.

In the regulation of hunting activities pursuant to the Law of the Republic of Azerbaijan "On Hunting" and for this purpose, hunting tickets and permits should be obtained in cases stipulated by this Law. Hunting was brought up by permanent, temporary and nomadic residents, also economic subjects, in conditions of natural freedom and semi-freedom on land and water, and a type of activity for tracking, chasing, catching and shooting of amphibians, fur-bearing animals, reptiles, birds and mammals (hereinafter - wild animals) released to hunting grounds.

The object of hunting is the species of wild animals living in specially designated places under the conditions of natural freedom and semi-freedom, where hunting is permitted as determined by legislation, there are also wild animal species bred and increased by individual legal and natural persons.

A farming system providing the availability of wild animals and birds to obtain the maximum amount of game products for maintaining the optimal number of animals at the population level. Hunting periods and methods were determined along with accounting for geographical and seasonal characteristics of herbivorous and wild animals and birds. Dangerous hunting methods, hunting of useful animals during breeding and feeding of baby animals (offspring) are prohibited. Preserves and game farms protecting and breeding valuable wild animal species were organized.

Hunting tourism has been operating in Azerbaijan since 1963. In recent years, interest in this field has increased. The object of hunting is the species of wild animals living in specially designated

places under the conditions of natural freedom and semi-freedom, where hunting is permitted as determined by legislation, there are also wild animal species bred and increased by individual legal and natural persons.

The types of animals permitted to be hunted in the territory of Azerbaijan are the followings:

- Dagestan tour
- Wild boar
- Rabbit
- Swamp beaver (nutria)
- Woodcock (except for chattering woodcock, white-tailed plover, small kroshnap, wild smooth-tailed cock)
- Goose (except for white and red-breasted goose)
- Duck (except for ferruginous duck, stiff-tailed duck, velvet scoter, marbled duck)
- Coot
- Pigeon
- Quail

Note that the areas permitted may vary depending on the species and characteristics of the animal. For example, hunting of Dagestan tour is allowed in Guba, Shaki, Zagatala, Oghuz, Ismayilli and several regions located in mountainous areas. Hunting of geese, ducks, coots, pigeons and other waterfowl is permitted in wetland (marshes) areas.

HUMAN AND TIME PROBLEM IN THE CREATION OF BAKHTIYAR VAHABZADE

Vagif Allahverdiyev

Ph.D. in Philology, docent, Aghjabedi branch of Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

Abstract. Bakhtiyar Vahabzade's creativity is manifested by his artistic-philosophical strength, poetic eloquence, the choice of topics that resonate with time and his high poetic voice, and great citizenship qualities. The changes in the spiritual life of a person gradually found their artistic and philosophical expression in his poetry over a certain period of time.

The concept of time in the poet's poetry is closely related to his national, social and aesthetic ideal and is one of the forms of manifestation of love for the spiritual world of the people - past, present and future.

In the artist's mind, the concept of man and time is characterized not as abstract, general concepts, but as images that find a concise, realistic analysis.

The "Man and Time" series, which is the result of the poet's consistent and literary searches, reveals the mature results of his artistry. Communication over time, face-to-face interview is characteristic for many of his poems. B. Vahabzade has always thought about the connection and contrasts between time and modern man, time and nothingness, time and death, time and youth.

Key words: *Bakhtiyar Vahabzade, time, man, world, death, life, philosophical thought, poem, poetry, creativity, artist*

The creativity of all artists takes its content from the era, century, and time. The greatness of such artists lies in the fact that they deeply understand and understand the time, they understand the philosophical content of the time, they are able to distinguish good from bad, progressive thought from black group, and they defend the truth and humanity unwaveringly. It is created, formed and further developed in the person of its individual representatives in fiction.

It is known that the art of words is a unique, individual artistic creation of the artist. It is in this creativity that his worldview, idea-artistic features of his works, the means of description and expression used in the description of artistic material, artistic lines, language factors, writing style, handwriting are presented to the reader from an individual perspective. Since the creativity that determines artistic art has an individual character, this individuality includes the unique vocabulary of each poet, principles of approach to the artistic object, concept of time, human destiny, attitude to objective reality, society, worldview, feelings, emotions and thoughts. The listed ideas are the individual seal of each artist, whose writing style, expression style, and handwriting are confirmed and recognized by that seal in the works he creates. To prove our point, let's pay attention to the work of the powerful representative of modern Azerbaijani poetry, the folk poet B. Vahabzade.

B. Vahabzade's creativity is evident by his artistic-philosophical strength, poetic fluency, the choice of topics that resonate with time and his high poetic voice, as well as great citizenship qualities. The great poet is one of the artists who, from his youth, has been proud of the social ideas of the people and has grasped the royal vein of his thoughts. The changes in the spiritual life of a person gradually found their artistic and philosophical expression in his poetry over a certain period of time.

If poetry wants to influence the reader's life and thinking, it should be close to that person, it should be in deep contact with his inner world, the world of thoughts and feelings. Life, death,

love, jealousy, truth, passion, man's birth, duty, as well as man's understanding of himself in nature, immortality are among the eternal and eternal themes of poetry.

B. Vahabzade's rich way of thinking has always been wide-ranging, his scope of observation, his unique poetic thinking. His creativity consists of his feelings and thoughts, personal excitement, as well as poetic understanding of life, time, and the world.

The criterion of poetry is the artist's maturity, philosophical and spiritual wisdom, and also the integrity of personality is one of the important aspects of this quality. Time and period change, life passes, but true art makes the world an eternal existence for us.

B. Vahabzade's creativity is dominated by the ability to make people think, and the poetic study of his connection with the national roots, national past, and memory. Every finding that emerges in the poet's poetic thinking and thinking is mainly presented in the spirit of national patriotism.

This grief, this pain is heavier than the mountains,
I am mixed with the water of Araz.
Fuzuli longingly looked at the homeland from abroad.
And I look at the homeland. (1, p.17)

The poet's poems contain a journey through time, an excursion. He embroiders each subject with time and engraves this poetic beauty on our soul and brain. Bakhtiyar, who stands out for his creative writing style, is always remarkable in his approach to the subject he writes about. Thus, the poet is able to go down to the philosophical layers of poetic thought, discovers new poetic and philosophical points in the repeatedly addressed topic.

In the poem "Old People" we see the noble aspects of artistic individuality. This poetic example is like a painting by an artist. In the poem, the poet describes an old man who puts his two hands on the palm tree and his chin on both hands and is immersed in deep thoughts, and adds the concept of time as an image to this artistic description as a proof of his poetic uniqueness and artistic skill.

Through the power of his poetic understanding, he opens the way to time from the memory of an old man immersed in dreams.

This poem can be appreciated as a work of art. That is, it is possible to see not only poetry, but also other components of art.

Staring at the tip of the cheek,
Even if they sit for hours.
Thought is a ship whose end is unknown,
It's fluttering, I can't get out but the coast.

They fill and empty as they think,
Thought has no end and no beginning.
Our old people at the top of the nines,
Statue of thought, statue of thought. (1, p.200)

The concept of time in B. Vahabzade's poetry is closely related to his national social and aesthetic ideal. Deep interest in time is one of the forms of manifestation of love for the spiritual world of the people - past, present and future. The concept of time makes Bakhtiyar think about the historical fate of the people, spiritual and moral life experience, and the breadth of his soul, and it becomes a literary part of his artistic concern.

Over time, the creative horizons of the poet, the intellectual-philosophical scope, social content, genre and form of his poetry expand. In his poetry, thoughts about man, nature and time are noticeable as an important component of the instilled idea.

Love is one of the themes of the poet's poetry that has a fresh, lively and sincere content. B. Vahabzade has a special place among the creators of the freshest, most original and sincere poems

written on the subject of love in modern Azerbaijani poetry. We clearly see in the poet's poetic examples that love calls a person to spiritual richness, inner nobility, as well as purity and purity.

Take a word from a look, understand a word from a word,
Be sensitive, my love, all your life.
If you love, from the sound of my footsteps,
You should know that Bakhtiyar is coming. (1, p.243)

B. Vahabzade's love poems have all their merits, but also their philosophical development is not overlooked. In this sense, the poet's love lyrics are a heartbreak, a fire of the soul that skilfully captures the emotions and thoughts, spiritual sufferings, and beatings of the heart of a modern person, crossing the borders of time and space.

I miss Yaman every evening,
I wrapped my dream in the wire of the sun.
If you were with me, I would miss you
I thought time was the longest dimension. (1, p.272)

The pulse of the times can always be felt in the topics he writes, the breath of modernity is felt. The purity, clarity, and depth of meaning of the artistic intention realized by the great thinker in the verses show the breadth of the philosophical content of the poet's work.

In the artist's mind, the concept of Man and Time is not characterized as abstract, general concepts at the creative level, but as images that find a concise, realistic analysis. In most of his poems, the poet evaluates the social atmosphere of the society, the moral and spiritual layers of the day, human questions and problems, as a partner of history and modernity. In Bakhtiyar's poems, the philosophical nature of things is revealed based on both the laws of literature and the exhausted time and space cipher, and as a result, it is clearly and concretely confirmed or denied by the poet's aesthetic ideal. Here, the possibilities of the cognition that explores the world are studied, the cognition that is an ocean of questions, that plunges the whole world into a rain of questions, remains in front of questions.

The poem "Pedestrian-Passenger" is also the reference point of our opinion.
The passenger went on the road, unaware of the road,
He did not know that there are bumps in the road.
But the pedestrian, unaware,
The paths he walked left a mark on his forehead.

The road itself took the passengers,
There was no trace or dust on the road.
But pedestrians saw the world,
The passenger was oblivious to the world. (1, p.73)

The poet looks for meaning not in the external change of the event, but in its inner immutability, he always penetrates the meaning hidden in the core, in the substratum.

The skill of being able to engrave the source of life and the eternal beyond is inherent in the power of craftsmanship. Philosophically approaching the content of the movement of the pedestrian and his passenger, the poet who interprets it in the context of social value indexes the artistic-philosophical idea. That is, in a symbolic sense, the passenger interprets the road as the road of life, and the passenger travels this distance quickly, but at this speed, the passenger leaves the possibility of movement alone, what he sees changes rapidly and disappears. But the pedestrian walks by feeling the ground under his feet, what he sees is imprinted in the mirror of his memory. The poet summarizes the artistic solution of the poem in a poetic-philosophical depth, because the grave is the meeting place for everyone.

It was a strange world, with a passenger

Meet on foot at the apartment.

On the shoulders of such deep philosophical verses, we understand the more content and philosophical fullness of the poet's thoughts on the artistic level.

If one is wheeled,

It was the legs that brought one.

If one is a tenant in this apartment,

Someone became an entrepreneur in this apartment. (1, p.74)

In his poems, there is a strong connection between the Motherland and time. He takes the ball as two elements of the national existence over time. For the poet, everything is immortalized in the memory of his homeland. Because this memory is permanent, it is not transitory, this memory reflects the nationality and the truth of the artistic spirit, spiritual uniqueness, individuality and freedom.

Therefore, B. Vahabzade reads and evaluates the future and the past through the genetic code of the people. The concepts of national character and modern hero also exist for him only in the context of unified and literary Azerbaijan.

The inexhaustible homeland in the poet's heart, with love for the Motherland, feels the spiritual completeness and greatness of the people more deeply and sings it with great enthusiasm in order to present the Motherland to the world.

The "Man and Time" series, which is the fruit of the poet's consistent and literary searches, reveals the mature results of his artistry. Literary critic Vagif Allahverdiyev writes: "In the second decade after the Great Patriotic War, our poetry, the way of its development and the idea it gave rise to are characterized by a number of new aspects in terms of artistic problems. First of all, this appears in connection with the poet's relationship with man and the world. In the late 1950s, this aspect, whose first signs appeared in the famous couplet "World" in S.Vurgu's poem "Komsomol", became a system by gradually acquiring the essence of consistency in the works of R. Rza and B. Vahabzade, and gradually became a dialogue between man and the world, the universe. becomes" (4, p.61)

As human intelligence opens new horizons and conquers new peaks, dynamics and speed increase, time slows down, and the parameters of the universe increase. In B.Vahabzade's poem, this aspect appears mostly in the form of judgments and generalizations about the world and time. As the name suggests, the book "Man and Time", which contains the poet's works written mainly in this period, is mostly dedicated to these issues. Dozens of poems in the book such as "Heaven-Earth", "Two hours", "Galileo", "Cybernetics", "Human" and the position of man in the world, his gravity is presented through poetic judgments.

- There is more water in this world than land,

Why is the name of the world earth?

- Man is the glory of the whole world,

He lived on earth, he was born on earth. (2, p.39)

Literary scholar Vagif Allahverdiyev writes: "It is interesting that Bakhtiyar's poetry's tribune of hope and faith is defined by deep philosophical optimism, and the poet's spiritual world preserves its virginity. Communication over time, face-to-face interview, is characteristic of many of his poems. The subject of connection and contrasts between time and modern man, time and nothingness, time and death, time and youth has always made the poet think" (5-69).

In this regard, let's pay attention to the characteristic moments in the poet's poem "When you are worried".

From the winding steps of time,

I want to move, but I can't.

In our restless fluttering world, I

How comfortable death, I do not know how. (1, p.117)

The poet's "Numbers", "My way", "My world, me", "Poetry and me", "Black hair, white hair", "One more dream remained", "Second wound" etc. In dozens of his poems, the problems of man and time, man and the world are brought to the fore, it is clearly noticeable that the poet is constantly searching, he hesitates when the time comes, he has a feeling of anxiety, and in this painful creative process he gives rise to various judgments and questions.

Maybe I'm separated from myself
Maybe I'm a different person?
The world is becoming beautiful, the world is changing,
I crossed the paths of life at once.
I can't understand, I can't bleed
Changed my world, changed me? (1, p.156)

In the poetic examples of the "Man and Time" series, the philosopher-poet expresses his feelings and thoughts in his own style. Philosophical content in these poems shows a high romance, a new way of thinking about life and social events.

We see new shades of attitude towards time in the poem "Time was not deceived".

The deceived does not understand that when he deceives, he is deceived.

The sieve of this world is mixed up.
Mix good with evil.
They painted and whitened the truth,
The world's most cunning, skilled pranksters,
They could not get hold of the clock and calendar.
Only time, they could not deceive time. (1, p.226)

Or the poetic thoughts about death in the poem "Chokh imish" attract attention in terms of artistic generalization and poetic imagery.

Tired of the hustle and bustle of the city,
I came to visit a friend's grave.
I saw in the lined graves,
The great steps of death. (1, p.227)

The poet's creativity expands the field of research and horizons of poetry due to its life-philosophical problems, attitude to man, time and spiritual qualities of the lyrical hero, and also fills the content with new poetic lines.

One of the main components of B. Vahabzade's individual poetic styles is the idea and its poetic expression. Characteristics such as a person's arrival and departure, passion for life, the desire to take his place in society, as well as a sense of responsibility and accountability in front of time are important aspects that determine the poet's lyrical hero. The poem "Four Seasons in One Heart" reflects our thoughts.

The earth lives in four seasons in a year,
Winter comes like winter, spring is spring.
In an hour, why?
Four seasons live sometimes one heart? (1, p.166)

Critic Aydin Mammadov writes in the article "Azerbaijan's Bakhtiyar": "B.Vahabzade's poetry is the poetry of a tormented thought, flutterings about the world, people, love and freedom. This poetry searches for the royal vein of history, connects the past, present and future in the magnetic field of a word and an image. Every time, the fate of the world is approached from one point - from the peak of selfless humanism, which is ready to spend all its spiritual power in the cause of people.

Thus, in the poetry of the 60s and 70s, man attracts attention as the main poetic object. Its essence, fate and activity find their poetic expression in artistic works with typical lines. The comprehensiveness of the lyrical perception of the world, time and man is obvious. Yashar

Garayev, a prominent literary critic, scholar, and critic, interprets these ideas in his book "Poetry and Prose" and writes:

"This remarkable feature, which characterizes the poetry of the 70s as a whole, brings forward the problem of citizenship and poet's identity in modern lyrics with a special sharpness. Now the social position of the poem is measured by the ever-increasing depth of participation in the concerns of the world and time" (3, p.198).

From this point of view, the richness of B. Vahabzade's creativity, his poetic attitude to the problems that concern people and the world, and the promotion of universal ideas in his poems are of particular importance.

Literature

1. Bakhtiyar Vahabzade. Selected works. Volume I, Baku. Leader 2004.
2. Bakhtiyar Vahabzade. Man and Time, Azernashr. 1964.
3. Yashar Garayev. Poetry and prose Baku, Yazichi 1989.
4. V. Zaurly Development ways of poetry. Baku Ozan-1977.
5. Vagif Allahverdiyev B. Artistic-philosophical expression of national self-awareness in the work of Vahabzade Baku, Yazichi 2011.
6. Y. Garayev, Sh. Salmanov, Perfection of Posezia. Baku, Yazichi 1985
7. Modern Azerbaijani literature, Volume II. Baku 2007.

ARTISTIC REFLECTION OF HEROISM IN KHALIL RZA ULUTURK'S POEM "EAGLES OF KRASNODON"

Garanfil Rzayeva

Senior teacher, Aghjabedi branch of Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan

Abstract. The article looks at the rich creative path of Khalil Rza Ulutürk, one of the outstanding figures of Azerbaijani literature. Although Khalil Rza Ulutürk is known in Azerbaijani literature as the author of poems with a fighting spirit and a sense of national independence, he is also famous as the author of large-scale works, especially epic, epic-lyrical works - poems. In the article, an extensive analysis of his poem "Eagles of Krasnodon" written by him in the 1960s was given, and it was evaluated as the most important work of his time written on the subject of war.

The poem is about Ali Asadulla Dadashov, an Azerbaijani hero who survived the Second World War, who went down in history as the Great Patriotic War, fought secretly against the fascists on the eve of the attack of German fascism on Russia in 1941-1945, and worked in the ranks of the famous "Young Guard" organization, and his weapons tells about the bravery of his comrades.

The poem has always been in the focus of researchers' attention in terms of young people of different nationalities fighting together for a single action and has been compared with many similar works. The image of Ali Dadashov in the poem is a generalized image of our brave sons who died heroically in the fight against the fascists far from our homeland. This image created by the poet with love resonates with today's heroes.

Keywords: *Azerbaijani literature, Khalil Rza, theme of war, poem, "Eagles of Krasnodon", fight against fascism, friendship of nations, internationalism*

Khalil Rza Ulutürk, one of the prominent figures of Azerbaijani literature, is an artist with a rich creative path. Along with his profound poems, he also created highly pathetic epic works - poems. Poems "Epic of Love" and "Eagles of Krasnodon" written by the poet in the 1960s are among the most famous works of his era written on the subject of war.

In general, Khalil Reza highly appreciated the poem as a genre and repeatedly emphasized that it has its own poetics. Basically, we often come across this conclusion of Khalil Rza in his dissertation work entitled "Poem genre in post-war Azerbaijani Soviet literature (1945-1950)" written in 1963. Russian critic V. Belinsky's full conclusions about the poem genre - "the poem contains life in its most important moments" (1, 17) inspired Kh. Rza to create beautiful examples of this genre.

People's poet Gabil writes about Khalil Rza's poetry: "Khalil Rza does not imitate anyone, he struggles to discover himself and his existence. This struggle led to the creation of a number of memorable and unforgettable poems, as well as poems such as "Epic of Love", "Eagles of Krasnodon", "Thoughts of the poet of Tabriz" (2, 55-56).

The poem "Krasnodon Eagles" was written by Khalil Rza Ulutürk in 1960-1967. This poem is one of the most remarkable works in terms of deep life observations, intense research and faithful approach to historical truth.

In his book "Poet of Independence", dedicated to the life and artistic work of Khalil Rza Ulutürk, Bekir Nabiyev expressed valuable opinions about the reasons for the creation of the poem "Krasnodon Eagles" and the artistic merits of the work. He notes that before Khalil Rza, the first

patriotic Azerbaijani intellectual, citizen scientist, Vali Mammadov (1931-1991), who was killed in a helicopter shot down by Armenians in the sky of Karabakh, went to Rostov in the late 50s and met with the surviving family members of the "Young Guardsmen". . He diligently researches one of the heroes - Leonid Dadyshev, proving on the basis of irrefutable facts and documents that Leonid Dadyshev is actually the Russified name and surname of Azerbaijani Ali Dadashov. He even says that V. Mammadov met the relatives, loved ones and family members of the Azerbaijani hero, and published a book called "Young Guardsman Ali Dadashov" in 1960 based on his personal impressions. Bekir Nabiyeu confidently notes that V. Mammadov's booklet excited Khalil Rza as a poet and eventually inspired him to write a literary work with the same quality as "Eagles of Krasnodon": "Thus, after Veli Mammadov, Khalil Rza went to Krasnodon, where the "Young Guard" was active, for a certain period of time. He became the second Azerbaijani intellectual who lived there, conducted searches and collected material for his new work. (3, 203)

It is clear from the above facts that Khalil Rza did not present the poem "Krasnodon Eagles" as a product of the poet's imagination, but based on deep research and obtained facts, he was able to recreate a historical event with original artistic colors.

The work was revised several times by the poet, many corrections were made and it was brought to the level of a complete work of art. The poet writes about this in the introduction of the poem:

Where are my words worthy of him, where?
Sometimes grief breaks my heart.
I have written this epic five times
He stumbled four times. I shot! (4, 12)

Khalil Rza wrote the poem "Eagles of Krasnodon" on the occasion of the 50th anniversary of the Great October Socialist Revolution.

The poem is about the Azerbaijani hero Ali Asadulla oglu Dadashov and his comrades-in-arms, who survived the Second World War, wrote in history under the name of the Great Patriotic War, secretly fought against the fascists before the attack of German fascism on Russia in 1941-1945, and worked in the ranks of the famous "Young Guard" organization. tells about his bravery. In the prologue of the poem, the author praises the heroism of the Motherland, the soil, nature, and even the universe itself, which raised the hero he is going to talk about:

It seems to me:
from the ancient building
This world goes around like a hero
Nature lives, the world lives -
Like a mighty, magnificent man!

Isn't this earth a hero?!
Rivers and rivers flow in his blood.
For a thousand years, perhaps a million years, he
Humanity holds weight. (4,10)

Khalil Rza thinks that not every person can be a hero. Heroism is possible when you arm yourself with courage. A person without courage cannot have the badge of heroism. The poet calls it great heroism for even the most common ant to bear a heavy load.

In the prologue of the poem, one of the issues that the poet thinks about is time and space. He thinks the infinity of time and space is eternal heroism. Khalil Rza is proud of his country at this moment. Dogma, which nurtures and raises heroes in its bosom, reminds of the heroes that the land has produced historically:

The flame, the fire is not only on the ground,
This hand, this place feeds in his blood.

Azerbaijan, full of babies
Another name: Azerbaijan! (4,12)

The author realizes the importance of having to endure many difficulties to write such an important work and writes:

The paths of art climb the mountain
You have to carry mountains on your shoulders.
To such a land to be worthy
You just have to live like a hero!

I came from Baku to Krasnodon,
I have come with lightning trains.
When the city is silent,
I am talking to a plane tree. (4, 12)

After the prologue, the poem begins with the chapter "Conversation with Chinars". In this chapter, the poet remembers the husbands and sons of our nation with the language of his hero, describes their determination to fight, their struggle for freedom with a feeling of pride. At this point, Ali's father, Asadulla, touched upon the freedom movement that ignited in Tabriz, the home of dogma, and spoke with sadness about the tragedies that befell the freedom fighters. "The sources of hope, optimism and struggle in Khalil Rza's poetry are deep, exuberant and inexhaustible. Therefore, no matter how many sad topics he touches on South Azerbaijan, he does not fall into pessimism. Almost every line reminds the reader that "earthquakes live under the borders. With this, the poet expresses his belief that one day he will take a more militant step towards the unification of the people". (6)

In the second conversation with Chinar - Ali Dadashov's tombstone, the poet talks about global issues that concern humanity. He regrettably emphasizes that fascists who challenge the world and thirst for human blood still exist.

The rascals live - fascist brand
Evil lives - fascist!
Bastards live - fascist air
Vipers live - a fascist nest! (4, 22)

In the poet's images, blood is sprinkled on the waters of the Nile, blood still flows from the root of wounded Vietnam, and:

Red snow falls on Hiroshima
Somewhere it is raining whey.
Rivers complain of man
There are dead fish in my waters. (4, 23)

The poem's chapter "The second conversation with Chinar" is dedicated to the problems that concern humanity. Here, the author seems to destroy the moral tragedy of humanity and the factors that lead to this tragedy. In this chapter of the poem, the poet looks glorious as a humanist artist, concerned about the fate of humanity, leaving the framework of nationality. The bitter fate of countries and peoples makes him think. The first problem is daily sustenance, bread, water; He remembers "countries that have a camel and an elephant's heart in their trunk, but are still branded as dwarfs by the colonial stamp because their nationality is denied." Kurdistan, torn apart by the usurper's claws, cries out in the language of Hajar:

Hagar still sings:
My Kurdistan, a troubled homeland, a lamenting homeland.
Every piece of the homeland is in the hands of a savage! (4, 24)

In this work, the images of Ali, Sergey, Lyuba and Lyutikov attract more attention. The friendship between Ali and Sergey evokes sympathy in the reader. The poet describes the dreams

and thoughts of these young fighters about the future, and at the same time "... creates the romantic, pure, rich character of Ali with artistic lines. Ali, in our eyes, stands out as a young man with a poet's heart, attached to the beauties of nature, motherland, and a person who is in a hurry to turn the landscapes in his mind into living works of art and paintings." (7, 13)

The poem's chapter "The second conversation with Chinar" concludes with a contrasting conclusion born from the artistic resolution of deep philosophical thoughts.

Look carefully at those snowy mountains,
Maybe they are mothers, with gray hair.
Mothers give birth to sons,
Bitter tears for the mothers of the world. (4, 25)

In the poem, the poet dives into strange thoughts and introduces us to mothers who give joy to the world, but in return, their fate is bitter tears. He shares with us his meetings and impressions with troubled mothers. He says that even though 24 years have passed since those terrible days, the wounds are still fresh. The poet is saddened by the ageless pain of mothers of children like Nadya, Vasili, Anna, Klava, Vanya, Tonya and Dmitry.

He often talks to himself.
He doesn't answer any of his questions.
Years come and go with this minval,
Mothers grow old, grief does not. (3.27)

The poem has always been in the focus of researchers' attention in terms of young people of different nationalities fighting together for a single action and has been compared with many similar works. Speaking about this feature of the poem, Bekir Nabiyev writes: "I compare the poem "Eagles of Krasnodon", which clearly shows the joint struggle against fascism of famous fighters of different nationalities, such as Sergey Tulen, Ali Dadashov, and Lyubov Shvetsova, in "Leningrad Skies" by our national poets M. Rahim, S. I evaluate it in the same line as Rustam's "Gafur's Heart", R. Rza's "1418", and B. Vahabzade's "416", and I consider it one of the successful events of our epic poem. (5)

The chapter of the poem "Mighty from the train" talks about the heroic chronicle of the young guardsmen written in golden letters in history. Ali Dadashov and Sergey Tulen's unimaginable dedication makes the reader's blood boil. They decide to stop the enemy's train in a cold night that freezes a person to the core, to make the wheels that bring hell and death to the country from their destruction. In their hands, they split the rails of the train and pull out the sleepers with the wrenches. They walk away in droves and wait for the train to arrive. Here comes the train. Ali shoots the train driver with a machine gun. As the driver lost his balance, he could not control the train, the train derailed and the carriages collided and burned to ashes.

- Come on, scoundrel! Let's go. Shprechen zi. (4.34)

Ali says these words, which he memorized from German, with anger and revenge. After destroying the enemy train, they hug each other with pride, the light of victory on their sweaty faces, they walk over the ashes of the train and towards tomorrow full of hope.

The poet who passionately glorifies the martial valor of Ali and Sergey creates a new scene before our eyes. Here, the fascist Renatus interrogates Ali. He asks Ali who blew up the train and from whom he got the instructions. With a calm but knife-sharp gaze, Ali screens Renatus and says that he doesn't know any organization and that he is the one who blew up the train. Renatus realizes that Ali is not Russian:

- So you are not Russian? You are Muslim?
- No, I'm not a Muslim, I'm an Azeri.
- Azeri...ha, ha, ha...

laughs Renatus. (4, 36)

He tells Ali that there is no country called Azerbaijan, that its history was thrown into the fire, and that he was sold to Russia as a slave without rights, and he thinks that he will be able to influence Ali with these words. He even promises Ali that if he gives him the necessary information, he will release him and even take him to Berlin. But Ali with a smile breaks his hope and says that if you can return to Berlin safely yourself, you will have shown great skill.

Renatus angrily flips through Ali's photo album. Different pictures, different thoughts... However, the shades of red in Ali's paintings attract Renatus's attention the most. Ali thinks this is a fault and thinks that so much red paint makes people tired quickly. Ali tells him the meaning of the color red.

You covered in red flame
This holy land of ours.
The blood in my veins is red,
The hatred in my bones is red.

Red flag you don't like it.
Red Liberty, Red Sun,
To the horizons of the whole universe
Red fire that will spread tomorrow.
The sun greets the red!

- Be a little patient, bloody boy,
I myself, if you look at the truth
I am an old artist...
- No... a fascist cannot paint!
Renatus is drowned by this powerful voice:
"No... a fascist cannot paint!" (3, 39)

Ali's words take Renatus far away. He remembers his student years. He dreams of the fiery performances of his teacher, the artist Graeber, and thinks that he could have been a good artist himself. But the murder of his teacher at night in Weimar separates him from this art. Renatus drops the brush and grabs the rifle.

Here the author penetrates into the inner world of Renatus and introduces the reader to his past. Rafiq Yusifoglu, who draws attention to Khalil Rza's artistry, writes about this moment of the poem: "The artistic reflection of some bright aspects of the spirituality of the negative characters, their immersion in thoughts and the occasional pangs of conscience created a basis for the comprehensive disclosure of the descriptive characters. Renatus looking at the pictures painted by Ali, hearing the words "a fascist cannot paint" and imagining taking lessons from the white-haired artist Greber in his early youth, as well as remembering the first paintings he painted, are interesting features that serve to personalize the image" (8, 207).

Departing from the dream, Renatus opposes this sentence given by Ali:

- On what basis do you judge?
Fascists can not paint?
Ali says with a bitter laugh without breaking his composure:
Think for yourself
Look who they were
Those who bombed the Louvre and the Hermitage?
Pechersk Lavra
Those who turn the horse to the stable and tie it.
Those who step on Golden Prague.

...You cannot have the heart of an artist
You are blind and deaf in heart.
You Nietzsche yeast, Fichte air
You are a bunch of predatory robbers! (4, 41)

Renatus does not tolerate Ali's accusations, he orders "Take away and tear off the fingers holding the brush."

Ali leaves, Oleg comes. The clothes he was wearing were wrinkled and torn. The slogan of these young people who were interviewed is the same:

Even if I cut it to pieces,
piece by piece, piece by piece,

Fight!

Fight!

Fight!

Fight! (4, 45)

The fascist executioners did not leave a single spot on Ali's and Sergey's bodies, they beat them with the butt of a rifle, drowned them in golden blood, and stuck needles in their nails. Other members of the organization draw stars on the chest with a heated tumor.

The fascist, who put out Oleg Koshevoy's eyes with the glass of his glasses, killed Lyutikov and cut off Ulyana's breast from the bottom. However, despite all these tortures, the "young guardsmen" who faithfully defend their homeland do not give the desired answer to the enemy, do not sell the members of the organization who were not captured, and do not reveal the secrets of the Red Army.

Fascists shot 70 Krasnodon eagles who did not turn from their convictions and holy deeds at night at the mouth of a coal mine and threw them into a well, and while they were not dead, they dumped coal and stone wagons on their bodies. With this action, they were trying to cover up their crimes.

The day after the tragic death of the young Guardsmen, Krasnodon is liberated from the fascists. The townspeople, soldiers, and generals swear revenge at the coffins of the murdered youths. The poet shows that this sadness on the coffin of these young people who died with great bravery is not the sadness of individual families or the city, but the sadness and mourning of the Motherland and the people as a whole. Because those young people died for the Motherland and People.

In his "preface" to the book "Krasnodon Eagles", Suleyman Rustam draws attention to the artistic merits of the poem and writes: "Here I would like to highlight the poet's attempt to create a communist image. The poet created an image of a staunch communist in the person of Philip Petrovich Lyutikov. "Eagles of Krasnodon" does not remain a historical poem, it is a work full of the spirit of modernity. (9, 6)

Khalil Rza's poem "Eagles of Krasnodon" is a work written in the spirit of protest against fascism and all kinds of bloodshed that preys on humanity in the face of fascism. The author is not satisfied with exposing such predators as the dehumanized fascist Renatus, the traitor Solikovskiy, the traitor Kuleshov, and also tried to describe the causes of fascism in an artistic way.

The image of Ali Dadashov in the poem is a generalized image of our brave sons who died heroically in the fight against the fascists far from our homeland. This image created by the poet with love resonates with today's heroes. The poet expresses the eternal attachment of heroes like Ali to the Motherland and the universal love for them with sincere verses. Ali's love for his native land is more effectively expressed in the following lines.

- I say:

At least you from the homeland
Bring me a handful of soil

If you don't take me to that land
Just give me that land. (4, 17)

These expressions alone are one of the facts that show the greatness and infinity of love for the motherland.

The poem "Eagles of Krasnodon", which glorifies qualities such as bravery, struggle, and heroism, is a relevant work even today. 20% of its land is under occupation, and thousands of its inhabitants are homeless, displaced, and living a nomadic life. Today, our people need patriotic young people like Ali Dadashov even more. The work instills in the readers sublime feelings such as hatred of the enemy, love and loyalty to the country and the people.

LITERATURE

1. X. R. Ulutürk. Poem genre in post-war Azerbaijani Soviet literature (1945-1950). Baku - 1963 (candidacy dissertation)
2. Gabil. Khalil Rza. Ulduz. 1984, No. 10
3. Bekir Nəbiyev. Independence poet. Science, 2001
4. Kh. Rza. Krasnodon eagles. Baku, 1967
5. Ali Mirzayev. Kirovabad Communist, 1968, November 14
6. B. Nəbiyev. Feelings of love. Azerbaijani youth. 1983, December 6
7. Məmməd Novruzov. Chant of the Eagles. Literature and art. 1968, July 20
8. R. Yusifoglu. Artistic features of the Azerbaijani poem. Baku-2010
9. S. Rəstəm. Heroic poem. Preface to the book "Eagles of Krasnodon" by Kh. Rza.

Determining parameters of soil

Olgha Xaraishvili

Associate Professor, Doctor of Agriculture, Academic Doctor, Georgian Technical University, Georgia

Eduard Kuxalasvili

Professor, Candidate of Technical Sciences, Academic Doctor, Georgian Technical University, Georgia

Nana Beraia

Doctor of Construction Engineering, Georgian Technical University, Georgia

Khetevan Rokva

Associate Professor, Doctor of Agriculture, Georgian Technical University

Khetevan Bagauri

Associate Professor, College Modus

Abstract. The water migrated in the soil-soil body represented by the dispersed-hydrophilic system acquires specific properties under the influence of various factors. Accordingly, its filtering capabilities in the soil become difficult, which has a certain influence on both the irrigation process and the norm of water supplied for irrigation. At the same time, the hydrology, hydraulics and migration capabilities of the water that seeps into the soil are significantly changed. Based on the model proposed in the paper, the possibilities of porosity variation and its maximum value are established. Taking into account the layer of water supplied for irrigation, for the case of linear and turbulent filtration, the calculation dependence of the rate of filtration water is derived.

Keywords: natural resources, viscosity, filtering, Capillary.

Management of natural resources and its rationalization for agriculture is particularly important for sustainable development.

Such a scarce resource as water, its consumption in irrigation-drainage or release from excess is determined by the potential of the soil, water needs of plants and movement-migration possibilities.

The soil, which is selected for the placement of different types of agricultural crops, is a granular-porous body according to the modern view of scientists. According to the voids, his body is woven in a labyrinth. Between the particles of the solid component there is the formation of different types of water categories. The movement of water in the labyrinth system, the regularity of filtration, does not obey the law of resistance characteristic of Newtonian fluids, and the full reflection of the events taking place in its body requires adaptation to the process of fundamentally different models.

This is well-founded during the study of the foundations of h/technical construction and specifying the limits of application of Darcy's law, which is confirmed by the scientific works dedicated to the event. The flow and movement of water in the soil labyrinths is recorded after the pressure

gradient exceeds the threshold value. The possibility of flow initiation by surrounding the bound water on the soil-soil constituent particles and formation of apses on the surface can be explained.

Water formed in such a way is characterized by increased viscosity, and bringing it into motion is connected with the necessity of additional loads. This is the definition of the unique relationship between the complex characteristics of the soil and the initial gradient. Different and special features of filtration are identified, which are caused by the contact of the water part with a significant area of the soil particles, surrounding them.

The presented category of water formed on the surface of soil particles is also interesting from the point of view that it is radically different from the usual one, formed by energy of different nature, characterized by the properties of a quasi-solid body and initial resistance to displacement.

Due to the formation of such categories of water in the soil-soil body, the study of the tasks of their movement is even more complicated due to the presence of many types of them in nature. The creation of perfect hydrological conditions with different effects on the sustainability of such waters is related to the ongoing physico-chemical processes. Filtration-capillary capabilities of the soil are a function of the processes taking place in its body, and the assessment mechanism is equally relevant for both arid and swampy areas.

In terms of physico-chemical position, the creation of filtration-capillary models in connection with soil-soil aggregation, the derivation of the calculation dependence of operational means, the dispersion of constituent solid part aggregates, the processes on the plane of the separating surfaces, the dynamics of moisture change with the anomaly of filtration-capillary events, and microbiological processes are related.

The chemical potential of the ground water formed in the pore space by the forces of energy fields is diametrically different from the similar one in the free state of the liquid. For the sake of energy balance, the dispersion of the solid part of the soil must take place independently of the temperature and chemical processes, while the boundary layer during the movement of the liquid in the soil-soil should be unchanged during the selection of calculation models. When solving engineering problems, it is necessary to take into account the anomaly of the formed layer, which is represented by the initial resistance to displacement.

Optimization of the irrigation process; Research and assessment of soil-ground filtration characteristics and surface-capillary events; The derivation of the deterministic calculational dependences on the operational means of non-Newtonian fluids, their solution methodology and assumption methods should be carried out.

The determining criterion of the movement of water in the soil is the intensity of the acting forces, the axonometry of the porous space and the corresponding rheological characteristics of the concentration. Along with this, it is important in the model of plant growth and development to have an essential role in the plant growth and development model on the possibilities of water use by plants surrounded by particles, irrigation and drainage costs, irrigation and drying rate estimation, hydraulics of water movement when considering porous models, capillary processes, soil-soil water permeability, formation of the initial gradient and what . A special interest of the research is the axonometry of the pore space during water supply from the irrigation area to the plant, which is difficult to modify with the analogue of the quasi-solid body properties model. The critical moment of the influence of water on the link corresponds to the interruption of the

function of the water channels and the delay in the absorption of water from the soil of the plant. In farming, the use of soil for agricultural purposes is related to land reclamation for any vegetation culture, and the increase of its area for any productive species is independent of the water regime in the places of their deployment. The final result of the work is related to the filterability, stability and dynamics of water permeability of the mechanical composition of the harvest active layer. These determining characteristics are revealed in such indicators and parameters as water consumption, filtration speed, fluctuation of ground water levels, change in the shape of the depression circle, irrigation and drying rate, capillary events and others.

Natural hydrological resources have a special role in irrigation. Management of the irrigation regime in such a case of changes in the characteristics of the soil, S.S. It is a function of the water demand of crops, the interaction of water with the soil. Fluid movement in the structural body of the soil often does not follow the law of resistance characteristic of Newtonian fluids. Therefore, the expansion of the limits of Lars's law, taking into account the contact of water on the part of soil-grounds, remains an active issue.

In order to determine the dynamic parameters of water movement in the soil-soil, different types of models are proposed, according to which the porous system of the soil-soil is replaced by a pipeline system, and the real model is represented by an ideal one. Fluid movement in individual tubes of the soil-soil piping system is adapted to a fluid model moving with a gradient layer and core. Based on this, the fluid movement in the pipeline is represented by a number of features, the calculation scheme of which is given in fig. on N1.

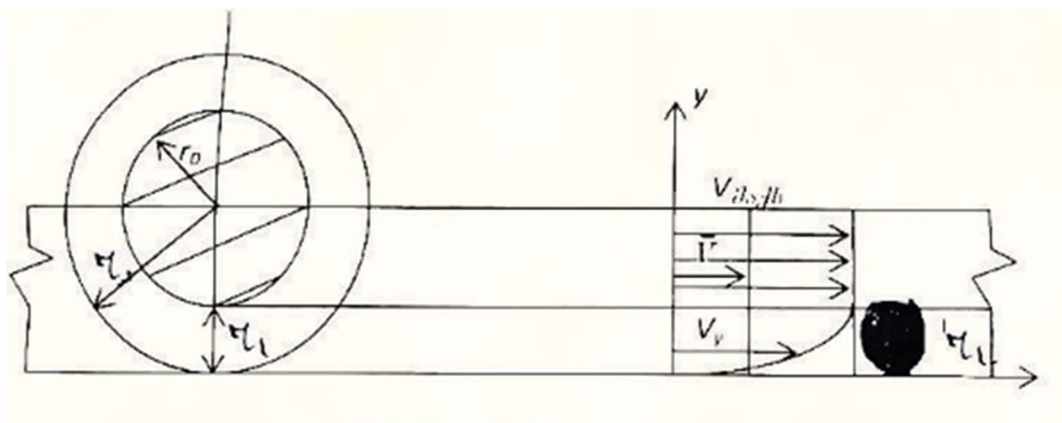

fig. N1. Calculation scheme of fluid movement in the soil-soil pore space pipeline.

In accordance with the calculation scheme, the construction of water on the inner surface of the pipeline gives it the properties of a quasi-solid body. In order to set it in motion, it is necessary to have an appropriate gradient layer. Therefore, due to the high density, movement can have a number of peculiarities. During the solution of the problem, the movement of water in the live section is represented as a quasi-solid body, and in the case of describing the movement of the liquid with a model of a quasi-solid body, the designations of the defining parameters of the movement are presented in the following form, r_0 is the radius of the moving heart in the pipeline, r is the inner radius of the pipeline, and r_2 is the link to the pipeline wall. The thickness of the water structure. Depending on the properties of the link water, when $r_0=r$ the movement of water in the pipeline stops and there is no place for water to move in the cross section of the pipeline. If there is liquid in the pipeline under such conditions, the soil-soil water-conducting channels are formed as passive porosity, there is no movement of liquid in the body of the soil, the possibility of

supplying water to the plant is stopped. When $r_0=0$, in such a case, the movement of water takes place through the entire gradient layer, and the plant is supplied with water through the entire cross-section of the pipeline.

Although the porosity of the soil is not a defining characteristic for characterizing the macro-processes developed in its body, it is particularly important during the evaluation of the qualitative side of the filtration characteristics. The size and shape of the diameter of the pipelines between the particles, their interconnection, the character of the divisions, their closure, etc., are particularly noteworthy. This is confirmed by the analysis of research materials by the differentiated, capillary, precepts of porosity, which determines the existence of water category in one form or another in its body. According to the degree of filling of the link pipeline with water, the active porosity can be represented by the model:

$$m = \frac{\pi r^2 - \pi(r - r_0)^2}{\pi r^2} \quad (1)$$

(1) – in the case of solving the dependence on the r_1/r ratio:

$$\frac{r_1}{r} = 1 - \sqrt{1 - m} \quad (2)$$

The maximum porosity can be determined by the intersection point of equations (2) and (3) or graphically.

Illustrations of the graphical intersection point of the equations are given in fig. on N2.

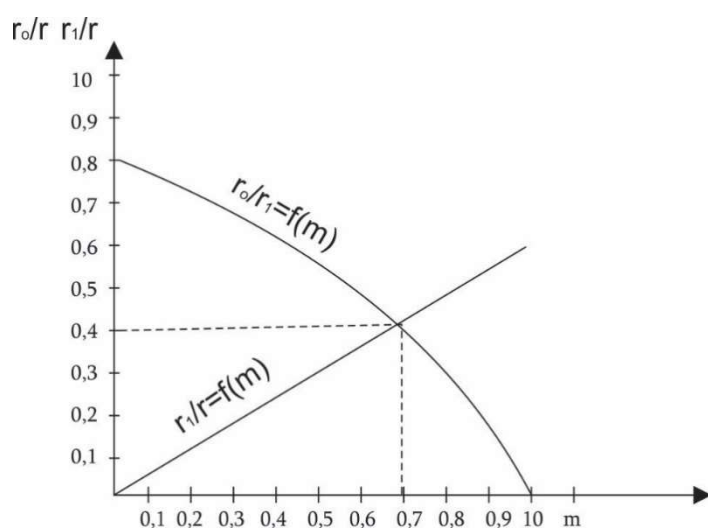

fig. N2 graph dependencies $\frac{r_0}{r_1} = f(m)$ and $\frac{r_1}{r} = f(m)$.

The point of intersection of the graphs corresponds to the porosity value $m = \frac{3}{4} = 0.75$.

Soil-soil filtration capacity is related to pore space dimensions and is derived based on existing models based on an isolated permeable medium. Accordingly, the limits of the application of the adopted reporting attitude are limited. Filtration factor, because it is a factor that permanently participates in the formation of water balance for the local soil system, it can be considered as a determining factor during the evaluation of the meliorational features, namely the irrigation norm.

The problem of water movement in their bodies is a function of many interrelated factors. Taking into account in the description of the filtering of the factors that are in a dynamic relationship, using the indicators of irrigation, while optimally satisfying the water needs of plants with

productive water, is the basis of the features of migration in the soil of the necessary norm during the vegetation period.

On reclamation drying or irrigated land, there is often a case of irrigation water passing through the soil with or without pressure. In the case of pressurized movement, when water flows in the soil through a system of pipelines with a radius of r and it is represented by a system of parallel axes, the flowing fluid is characterized by a kinematic coefficient different from water, the corresponding equivalent quantities of the connection are represented by l_0 depth or r_0 radius, the local velocity change in the pipeline section is represented by the quantity u and The pressure change in the selected cross-sections is represented by P_1 and P_2 values, the distance between the cross-sections is equal to, the fluid movement can be represented by the model:

$$\mu \frac{du}{dy} = \frac{P_1 - P_2}{2\ell} (r_1 - r_0) \varphi \quad (4)$$

In the case of a non-Newtonian fluid, the amount of flow:

$$Q = \frac{\Delta P \pi}{2\mu l} \psi^4 (r_1 - r_0)^2 \psi^4 \left[\left(\frac{r_0}{2} \right)^2 + \frac{(r_1 - r_0)^2}{3} \right] \quad (5)$$

and the speed of fluid movement:

$$V = \frac{\Delta P \pi}{2\mu l} \psi^4 \left[\frac{r_0^2}{2} + \frac{(r_1 - r_0)^2}{3} \right] \quad (6)$$

Similarly to the pressurized movement, when the depth of the flow is equal to l , in the case of non-pressurized movement, the amount of flow:

$$Q = \frac{il^2}{2\mu} \psi^3 \left(l - \frac{h_0}{h} \right)^2 \left(l + 0.5 \frac{h_0}{h} \right) B \quad (7)$$

Average speed of fluid movement:

$$V = \frac{ih^2}{3\mu} \psi^2 \left(l - \frac{h_0}{h} \right)^2 \left(l + 0.5 \frac{h_0}{h} \right) \quad (8)$$

Based on the transformations, assumptions and simplifications of the received equations (5), (6), (7) and (8), the relationships for calculating the average speed are derived:

In case of pressurized movement

$$V = \frac{ih^2}{3\mu} 2 \left[0.5 + \frac{r_1}{r} \left(12.5 \frac{r_0}{r_1} - 1 \right) \right] \quad (9)$$

during unstressed movement:

$$V = \frac{ih^2}{3\mu} \psi^2 \left[0.5 + \frac{h_0}{h} \left(1.5 - 0.5 \frac{h_0}{h} \right) \right] \quad (10)$$

Based on the notation of quantities by $f(\beta)$.

In the case of compressive motion.

$$f(\beta) = \psi^2 \left[0.5 + \frac{r_0}{r_1} \left(1.25 \frac{r_0}{r_1} - 1 \right) \right] \quad (11)$$

during unstressed movement:

$$f(\beta) = \psi^2 \left[1 - 1.5 \frac{h_0}{h} + \frac{1}{2} \left(\frac{h_0}{h} \right)^3 \right] \quad (12)$$

The management of the irrigation mode of this or that SS culture in the irrigation system, in the case of using any type of irrigation, is a function of the filtration characteristics.

In the case of representing the irrigation area with a pipe system, when the relationships (9) and (10) are used to calculate filtration in a separate pipe, the piezometric surface of the liquid during pressureless movement coincides with the depression of the filtration flow and its pressure does not change.

In the case of the soil-ground represented by the pipe system, in order to obtain the calculation dependence of the filtration, the value of pressure loss in the case of pipeline hydraulic resistance coefficient λ , length l , radius r , hydraulic radius R and average speed u :

$$h = \lambda \frac{l}{4R} \frac{u^2}{2\gamma} \quad (13)$$

In the case of non-Newtonian fluid movement in the pipeline, the average velocity is estimated by the formula:

$$V = f(u) \quad (14)$$

Based on the representation of the Reynolds number with the value of the hydraulic radius in a functional relationship and by denoting the complex of dimensionless quantities by π , we will have to calculate the hydraulic rocking:

$$I = \frac{h}{l} = \frac{\lambda}{4R} \frac{V^2}{[f(\beta)]^2} \frac{1}{2g} \quad (15)$$

(15) based on the simplification and transformation of the attitude:

$$I = \frac{\lambda}{8R^3} \frac{R_{eR}^2 L^2}{gf(\beta)^2} \quad (16)$$

Accordingly, a complex of dimensionless ideas:

$$\pi = \frac{gR^3 l}{R} \quad (17)$$

Taking into account (17), the value of the hydraulic resistance coefficient in the hydraulic resistance model:

$$\lambda = \frac{8\pi}{R_{eR}^2 f(\beta)^2} \quad (18)$$

If we introduce the notation:

$$A = \lambda R_{eR}^{2-n} \quad (19)$$

Coefficient of hydraulic resistance:

$$\lambda = \frac{A}{R_{eR}^{2-n}} \quad (20)$$

Based on equations (18) and (20):

$$\frac{8\pi}{R_{eR}^2 [f(\beta)]^2} = \frac{A}{R_{eR}^{2-n}} \quad (21)$$

Dimensionless complex of magnitudes:

$$\pi = \frac{A}{8} \frac{R_{eR}^n}{[f(\beta)]^2} \quad (22)$$

Considering (22) in equation (17):

$$\frac{gR^3 I}{R_{eR}} = \frac{A}{8[f(\beta)]^2} \left(\frac{uR}{2}\right)^n \quad (23)$$

From relation (23), the average velocity in the porous pipe:

$$V = \left(\frac{8gR I f(\beta)^2}{A} \right)^{\frac{1}{n}} \frac{R^{\frac{3-n}{2}}}{2^{\frac{2-n}{n}}} \quad (24)$$

In the case of rectilinear laminar filtering, when $n=1$.

$$V = \frac{8gI}{A} f(\beta)^2 \frac{R^2}{2} \quad (25)$$

In relation (25) $\frac{8R^2}{A}$ is known as the coefficient of water permeability in filtration theory and has the area dimension:

$$K^1 = \frac{8R^2}{A} \quad (26)$$

Considering (26) in (25).

$$V = \frac{K^1 9 I f(\beta)^2}{2} \quad (27)$$

Because the kinematic coefficient of viscosity will be $2=\mu/f$:

$$V = \frac{\gamma}{\mu} K^1 I f(\beta)^2 \quad (28)$$

If we plot the coefficient of water permeability by water permeability m in the case of porosity:

$$K^1 = \frac{K_0}{m} \quad (29)$$

Average speed value:

$$V = \frac{K_0 \gamma}{m \mu} I f(\beta)^2 \quad (30)$$

In the theory of filtration, the product $mV=V_f$, and $\frac{K_0 \gamma}{\mu} = K$, respectively

$$V_f^n = K I f(\beta)^2 \quad (31)$$

i.e. Filtration rate is a function of water filtration rate and rheological characteristics of any liquid:

$$V_f^n = \quad (32)$$

$$\frac{V_f^n}{V_f} = f(\beta)^2 \quad (33)$$

Linear filtration takes place when the pressure gradient exceeds a certain value, i.e. the corresponding value of the critical pressure, the value of which can be considered as the initial value of the gradient. Functional relationship between the water filtration rate and the gradient:

$$V = KI - KI_0 = KI \left(1 - \frac{I_0}{I}\right) \quad (34)$$

If we consider the value of the filtration speed in (34) for any liquid;

$$V_{\omega}^{\delta} = KI \left(1 - \frac{I_0}{I}\right) f(\beta)^2 \quad (35)$$

Since the filtration capacity is related to the porosity of the soil, the relationship can be used to calculate the value of $f(\beta)$ during pressure movement:

$$f(\beta)^2 = \Psi^2 [0,5 + \sqrt{1-m} (1,25\sqrt{1-m} - 1)]^2 \quad (36)$$

during unstressed movement:

$$f(\beta) = \Psi^2 [1 - \sqrt{1-m} (1,5 - 0,5(1-m))]^2 \quad (37)$$

Calculations of the value of $f(\beta)$ during the determination of the filtration rate are given in the form of graphs:

Pressurized movement Graph.-3 and Graph-4.

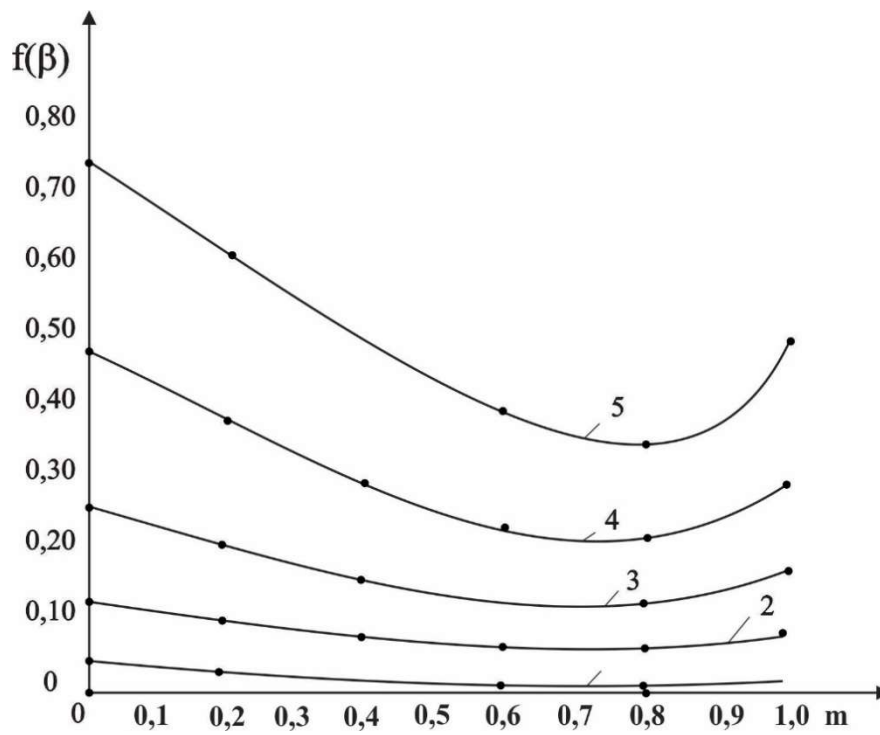

fig. N3 graph dependence $f(\beta)=f(m)$, when Ψ changes to $1\Psi=0.2$; $2\Psi=0.4$; $3\Psi=0.6$; $4\Psi=0.8$; $5\Psi=1.0$
Unstressed movement;

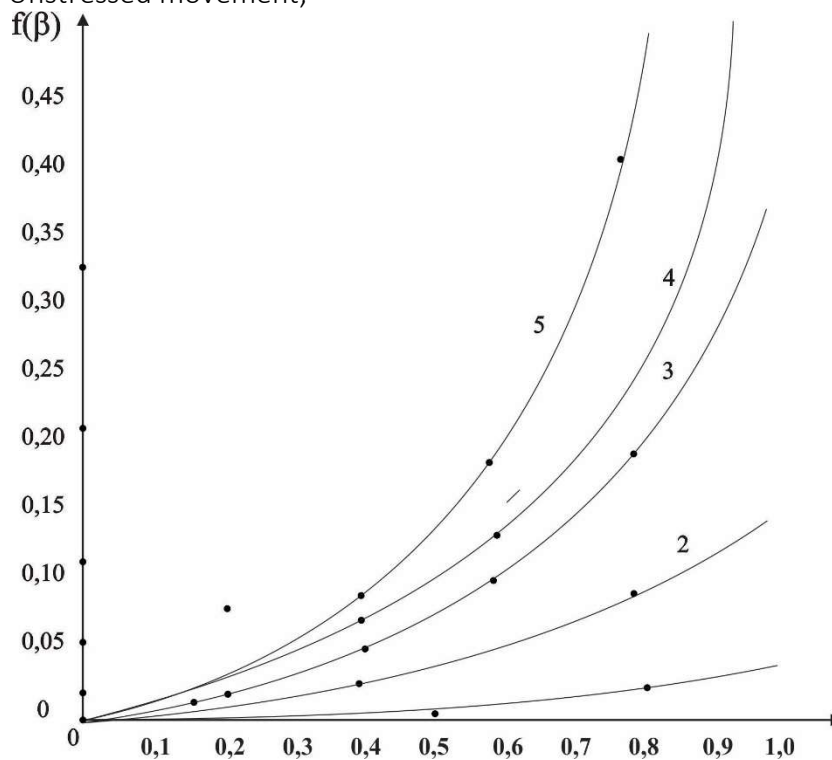

fig. N4 graph relationship $f(\beta)=f(m)$, $f(\beta)=f(o)$

When turbulent filtration occurs in a porous system, the filtration rate:

$$V = \sqrt{\frac{8gR^2I}{A}} f(\beta) \quad (38)$$

Similarly, based on the transformation of relation (38) of laminar filtration:

$$V = A \sqrt{u_3} f(\beta) \quad (39)$$

where A is the empirical coefficient $A = \sqrt{2m}$.

The studies discussed in the paper represent a special case of water movement in a porous environment, and it, in addition to optimizing water resources management, has a special role in solving various engineering issues and is of special importance in irrigation melioration.

conclusion . Soil Ground, which is represented by micro- and macro-sized particles of various orders, is considered a dispersed hydrophilic porous system according to the modern point of view. Between its solid particles, different categories of water are arranged, entered and formed in different ways. Because the pores of the soil are represented by microcapillary dimensions, the water migrated into its body acquires specific properties. Taking into account the surface with water-permeable pores and other indicators, new types of reporting characteristics have been derived, namely the reporting relationships of soil-soil filtration indicators. Taking into account the electrochemical effect of water on filtration processes, the influence of rheological indices on the irrigation process, in particular on the cost of supplying the irrigated area and the irrigation rate, has been obtained.

References

1. Abelishvili G.V. Kereselidze D.A. - Some results of studies of the swelling of clay soils. Proceedings of GruzNIIGiM, vol. 28, Tbilisi, 1971.
2. Katsarava T.E. – Theoretical and practical aspects of the quantitative determination of capillary potential. Proceedings of GruzNIIGiM, issue 28, Tbilisi, 1969, pp. 376-386.
3. Reiner M. - Rheology. M., "Nauka", 1965, 223 pages.
4. Kruashvili I., Kukhalashvili E.G., Inashvili I., Bziava K. - Hydraulic aspects of water movement and migration in soil-ground (in English), international conference.
5. Volochava M.P. – Research of rheological properties of dispersed systems. "Collage" Zh. 1954, 16, issue 3, st.227-240.
6. Kereselidze V.A. - On the issue of determining the filtration coefficient of clay soils in natural conditions GruzNIIGiM, issues of hydromelioration, issue 29, Tbilisi, 1972.
7. Polubaricha-Kochina P.Ya. – The theory of groundwater movement. Ed. "Science", M., 1977, 673 pages.
8. Pkhakadze P.S. – Definition of drain spacing, distance in terms of clay soils. Colchis. Questions in Georgia, 30, M., 1973, pp. 50-61.
9. 9. Natishvili O.G., Tevdoradze V.I. Free to villages, M., LLC, Nauchmekh Publishing House 2011 160 p.9

Publisher.agency: Proceedings of the 1st International Scientific
Conference «Reviews of Modern Science» (November 24-25, 2022).
Zürich, Switzerland, 2022. 260p

editor@publisher.agency

<https://publisher.agency>

Universität Zürich

122, Rotensteinweg

8493, Zurich, Bezirk Pfäffikon

Switzerland